

ФОТІЙ МЕЛЕШКО



ТРИ ПОКОЛІННЯ



diasporiana.org.ua

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Поява другого тому повісти „Три покоління” щасливо припала на час, коли Автор святкує своє семидесятиріччя.

Фотій Минович Мелешко народився 25 серпня 1889 року в м. Глодосах на Херсонщині. Ще зовсім юнаком, захоплений маревом свобод революції 1905 року, Фотій Минович своїми відважними чинами, віршами й памфлетами на тодішню дійсність притягає до себе пильну увагу царської жандармерії. В 1907 році (27 жовтня) 18-річний юнак дістає три роки адміністративного заслання на дику північ — Архангельську губернію до м. Кемі. На засланні він не марнує часу і екстерном проходить гімназійльний курс. Високу освіту Фотій Минович здобуває вже на еміграції, де дістає і звання доктора філософії.

Революція 1917 року застає Фотія Миновича на фронті вже як активного політичного діяча з широкими зв'язками і знайомствами в українському національно-політичному і культурному світі. Як організатор військових частин Фотій Минович вже з початку революції попадає в число Славних Перших, що не лише відроджували, але й своєю кров'ю та життям виборювали й боронили Українську Державність — Українську Народню Республіку.

Писати Фотій Минович почав так само рано, як рано зачав свою політичну діяльність. Але умови царської цензури, а далі й активна участь у збройній національно-визвольній боротьбі спричиняються до того, що його перші праці пропали у тому вирі, не побачивши світу. Лише на еміграції почали друкуватися його вже нові твори.

Зачавши з українських газет і журналів в Галичині, Автор не пориває з українською пресою аж до сьогодні. З кращих його творів можна назвати такі: „Під спекою й пожежею”, „Бандурист”, „Гірська душа”. „Сонце України”, „Жебрак та щурі”, „Семенова криниця”, „Неписьменний учитель”, „Чайка Дніпрова” та ін. оповідання, як і велика тритомова повість „Три покоління”, з яких два томи вже надруковано. Як письменник, Фотій Минович на початку 1943 року був відзначений у Львові двома літературними нагородами.

В 1959 році Фотій Минович Мелешко, повний сил і творчої енергії, переглядаючи свої сім десятків років, має повне право сказати: „Так, напrawdę довгий шлях важкої, часами трагічної, але милої і дорогої боротьби”, а ми від себе додамо: ... і високотворчої культурної праці!”

КНИГОСПІЛКА



Фотій Минович Мелешко

Фото 1959 року

ФОТІН МЕЛЕШКО

ТРИ ПОКОЛІННЯ

(повість)

Том другий



Видавниче Товариство
„КНИГОСПІЛКА”
Нью-Йорк 1959

FOTIJ MELESHKO

THREE GENERATIONS

(The Tale)

Обкладинка роботи Ю. Ф. Матушевського

Copyright by Author

EAST RIDE PRESS, 71 EAST 7TH STREET, NEW YORK, N. Y.

I

Літо було сухе, сухе. Сонце ціле літо немилосердилося. Східній суховій безжурно гуляв собі по широкому степу України. Гнався той суховій по рівному степу, гнався, вихрами витанцювував, дряпав суху землю і десь аж об гори Карпатські розбивався. Заганявся в гірські ярюги, в безодні скелясті провалля. Шматувався вітрюга, налітаючи на гірські шпилі, заплутувався в лісах і аж там лягав невидимою пеленою на вічний відпочинок.

Люди довго пам'ятали та згадували про те літо. Та й прозвали той рік „Голодний Рік”. І довго в наступних роках згадували про Голодний Рік. Коли людям треба було пізніше довідатись, точно встановити час про свою минулу хатню чи громадську подію, знати кому скільки років, вони починали від Голодного Року: „Це сталося в Голодний Рік”. . . „Йому було в Голодний Рік три роки”. . . „Він народився по двох роках після Голодного Року”. . . „В Голодний Рік то вже минуло чотири роки, як помер старий Таран”.

Отож то, коли Голодний Рік ще тільки починався, Петро Степаненко йшов босий по пилючому шляху десь під кінець жнив. Він тепер похнюпив свою буйну голову, яку, здається, ще так недавно — за свого парубоцтва — носив козирем. Петро дивився в землю, чи, правдивіше кажучи, в пилюку, що вкрила шлях. Пилюка була пухка та сіра, мов гречане борошно. Товста верства цього борошна на шляху була розпалена сонцем і припікала Петра в босі ноги. Коли він підіймав свої ноги і ступав у пилюку, крізь пальці димком випшикувала пилючка.

— Як це воно так, — міркував собі Петро. — Якщо намочить оцю землю, то вона мов сажа, а коли ще не встигла зазеленіти, здається вкритою чорним оксамитом. На оцьому самому шляху після дощу ноги не можна витягти з чорної грязюки, а тепер сива пилюка пече в ноги. Оця земля, мов чоловік: ззамолоду чорний, наче ворон, а постарів — то й посивів . . . От не дає Бог дощу, знуженіла земля ніби постаріла й посивіла.

Петро зітхнув і далі міркував:

— Ох, а я за цей рік певно також посіяю. З торішнього року хліба, дурень, не зберіг, а з врожаю цього року дай Боже посіане зерно вернути. А сім'я ж — четверо дітей.

Його міркування перервало тарахкотіння фургона. Оглянувшись: „О лишенько!“... Оксана Тараниха, мов вихор, летіла шляхом запряженими в фургон кіньми.

— Четвертий рік її обминаю... А куди ж мені тепер подітися? ... — А у відповідь в глибині душі почулося, ніби хтось над вухом шепнув: „Коли Оксани ти боїшся, то крізь суху землю провалися!..“ — „А я ще й босий! Глузуватиме“...

Оксана здалека помітила й пізнала Петра. Торкнула віжками по молодих конях і піддала їм сяговитистій бадьорости. Боялася, що, як вона його раптом не насяде, він вбік зверне, що вже не раз робив, тоді лови його...

— Тпру!... — Оксана шарпнула віжки і раптом зупинила коні.

Петро мало не зомлів.

— Добридень, куме!... Куди йдете?..

— Та... йду собі...

— Коли до села — сідайте, підвезу!.. Ха-ха-ха!..

Оксана блиснула своїми великими очима.

— Та ні... Я ось туди... Через толоку... до другої ниви...

Петро озирнувся навкруги, чи ніхто не бачить цієї його зустрічі. Та поблизу, на його щастя, нікого ніби й не було.

— Та куди, куди ви дивитесь?.. Ви подивіться ось сюди... — вона показала рухом голови та очима на малого Юрка, що сидів у неї в пелені.

Петро соромливо глянув своїми карими очима на Оксаниного сінка.

— Чи ви, куме, часом не знаєте його батька?.. Ха-ха-ха!... — залунав Оксанин сміх у голому розпаленому степу.

— Батько... та Гнат, Гнат же... — белькотів Петро, не знаючи, де свої очі подіти. — Здається, він на нього подібний...

— На ваше щастя, куме, він подібний на мене, — сказала поважно Оксана. — А так хотіла, щоб він був подібний на вас!..

— Тоді б ви спокою не мали... Гнат з дому прогнав би...

— Я ще тоді вам сказала, що за свою дитину я нікого на світі не боюся. Коли б хтось посмів робити мені закиди, що моя ди-

тина подібна не на того, що йому б хотілося, дістав би належну відповідь! . .

— А я гадаю, що він таки не мій.

— Так ось на, подивися! — Оксана раптом розгорнула Юрасеву сорочку на грудях і показала пляму, що ніби хтось на груденята дитини покапав дьогтем, розмазав, і дьоготь навіки присох.

Юрась сидів у матері в пелені. Він ще тільки недавно навчився лепетати своїм рожевим язичком. Ще не розумів добре, про що вони говорять та чого від нього хочать. Поглядав то на маму, то на оцього чорного дядю, розкриваючи ротика так, що аж слинка текла.

— То наслідок тієї темної ночі у мене на порозі — прошептала Оксана, блиснувши очима, мов вовчиця. — Так, для мене тоді була темна ніч, а в тебе, мій коханий боягузе, ще й мотузяна! . .

— Та що ви, кумо, — яка мотузяна? . .

— Не крийся, Петре, бо я все знаю . . . І молися Богу, що я тоді, коли ти втік, мов кіт, поївши чуже м'ясо, захоронила в собі оце, що є найдорожче в світі, — вона показала на Юрка. — Коли б я була тоді його стратила, то мстилася б на вашому Степаненківському роді до третього покоління.

— Та залиште, кумо, навіщо згадувати.

— Ні, я не можу залишити! . . У мене ще й досі пече ось тут! — і вона вдарила рукою по своїх могутніх грудях. — Ти втиснувся ще юнаком в мої дівочі груди, і ніяк не можу тебе з них вирвати, хоч я тебе вже ніби й ненавиджу. Мене пече в грудях від того кохання й тієї образи . . . Не можу забути, хоч ти вже й постарів. Дивися, який ти чорний, зморшків скільки маєш.

Петро блукав своїми очима по голому степу й не міг прямо подивитися Оксані в вічі.

— Поморщилися б і ви, кумо, — белькотів Петро, — коли б мали четверо дітей. На полі не вродило, а в засіках з весни порожньо.

— А в нас у коморі засіки тріщать від торішнього збіжжя. Пошли Тодоську до мене, я позичу їй пшениці. Ха-ха-ха! . .

— Не жартуйте, кумо, — мені не до того.

— Не жартую, Петре. Масю мені шкода, пригортала ж я його до моїх грудей. Хрищеник же він мій.

— Куди ж це ти, Петре?

Петро помітив, що хтось їде напроти. Почав звертати вбік. Боявся нового поголосу, а від того може й Тодосьчиного мотуззя. . .

— Та мені треба там . . . ще до одної ниви.

— А я гадала, що ти таки сядеш на воза та потримаєш мого синка на руках. . . Умовимося — може ще хоч раз зійдемося. Я страшенно хочу мати ще й дочку . . . Ха-ха-ха!

Але Петро вже круто звернув вбік і почимчикував навпростець сухою толокою, сам не знаючи — куди та пощо — аби подалі від Оксани.

Оксана ще глянула йому в слід, замислилась, заглибилася сама в себе так, що хвилинку забула й про свого синка.

— Мамо, — обізвався Юрась, — то дядя?

— Дядя, — відповіла мама, — Дядя! . . — заскреготала зубами, а в голові блискавично з'явилася сатанинська думка:

— Повернути коні, піддати їм ходу і з повного розгону наскочити на Петра! Ось тобі, Тодосько! . . Годуй сама чотирьох сиріт. А мені що? — Коні поносили. — Я не винна, що він під воза попав.

Так Оксана сама собі нашіптувала сатанинське рішення. Ось вона миттю оглянулася і бачить, що Петро знову вже на заплиюченому шляху.

— Ану раптом ударю по конях, нехай рвонуть, ніби чогось перелякалися. Пушу вбік, закручу по степу, пронесуся ген туди далеко . . . Вилечу знову на шлях і . . . ззаду на Петра! . .

— Мамо, — знову озвався Юрась.

— Що, синку? — запитала Оксана, відриваючись на хвилинку від сатанинського рішення.

— Чого дядя чолний?

— Так собі, чорний . . .

— Ге - ге . . . а наші тато не чолні. А чого в дяді двоє очей, а в тата одно?

— Та сиди, синку. Дивися, он зайчик побіг!

— Де, де, мамо?

Оксана показала синкові зайчика. Він сміявся, радів та підстрибував.

Попустила віжки, ударила по конях, і вони понеслися. Гнат сам випешував ці коні, вже без участі покійного батька. Все мріяв про те, що ось він ще з'явиться на Юрія в Єлисаветі, дістане ще одну золоту медаль на виставці коней. Ще раз випередить усіх на генеральських перегонах . . . Ще раз посвариться генерал з

москалем за його коні. Кінчіться ж тим, що він, Гнат Таран, ощукає таки ще раз якогось пузатого кацапа: очмаріє кацап та й заплатить йому за ці коні більше, як вони того варті. Але марна, мабуть, Гнатова надія. Оця пара, що жене Оксана, це вже не була та пара, Пашка та Машка, що колись старий Таран випещував.

На цей раз були: Бравко, гнідий лошак, та Лялька, ворона лошиця. Добра пара трьохліток, що й казати, та вже не та пара, що колись возвеличила Гната на ввесь ярмарок. Лялька була легка сяговичка, а лошак...

— Ей, ти бендюжник!... — вигукувала на нього Оксана. — Чому скачеш, мов дурний заєць? — Він ніяк не міг взяти разом з лошицею і пускався стрибати на чотирьох.

— Ех, до чорта, пора звернути вбік!... Ану гайда в бій з Тодоською за Петра!... — Потягла раптом за віжки і круто повернула вбік на обніжок. Коні понесли, мов вихор. Малий Юрко сміявся. Ось вона вскочила кіньми в балку. Пре на північ. Вилітає з балки. Крутить кіньми сюди-туди.

Здалека люди десь-не-десь дивляться, відгадують: — Оксану Тараниху коні носять... Аж тепер їй кінець.

Помітив те Петро, став на шляху та йому вже й шкода стало Оксани та отого малого...

А Оксані байдуже. Вона сама все більше та більше роз'ярює коні, крутить ними на всі боки. Ось вона далеко позад Петра то вилітає на шлях, то знову кудись вбік пруть її коні, але все наближаються до Петра.

— Тепер, Господи, благослови прямо на нього! — прошипіла Оксана. Очі її налилися кров'ю і неначе збиралися вискочити з орбит. Вітер зірвав з голови хустинку, волосся розпатлалось.

А Петро стоїть на шляху, ніби остовпів чи його присмоктало до землі.

— Попробувати вхопити коні за повіддя чи тікати з дороги?

Коні вихром летять прямо на Петра. Ще один момент, і він під ними.

— Мамо, мамо, дядя!... Тву... — Малий Юрасик, несподівано для мами, хапається своїми рученятами за віжки, плаче, кричить: „Дядю, дядю, наїдемо!“

Оксана раптом схаменулась. В останню хвилину шарпнула віжками і повернула трохи вбік. Коні на якого пів метра проле-

тіли коло Петра й понеслися далі. Ще хвилина-дві несамовитого лету, і Оксана припинила коні.

— Юрасику мій, дитинко моя, — раптом заговорила Оксана. З очей текли сльози. І почала вона обсипати поцілунками свого сінка.

— Добре, що я взяла його з собою, — думала вона. — Не будь його, то сьогодні Тодоська заплакала б гіркими вдовиними сльозами. І вже іншої співала б бабі Явдосі про той дьоготь!..

— Мамо, ану ще но!.. Дяді вже нема... — заспокоївшись, сказав Юрасик.

Оксана торкнула віжками, і коні знову рвонули. В Оксани в грудях каменем лежало довголітнє нещасливе кохання. Той камінь часом зм'якшувався, танув, мов лід, то знову твердів. І ось тепер, по цьому несподіваному побаченню з Петром, камінь невдалого кохання з особливою силою натиснув на серце. Оксана гнала коні, наче хотіла цим шаленим гоном рознести, розвіяти по голому степу своє безнадійне кохання.

Коні та фургон зривали з шляху пилюку. Вона крутилась клубками, кудовчилася. Від шаленої Оксаниної їзди залишалася довга смуга куряви, ніби цілий шлях зірвався і кудись летить. Маленький Юрасик тріпав ручками, підстрибував, мов мале орлення в гнізді, випробовуючи свої крильця, муштрується до свого орлиного лету.

— Мамо, мамо, ще но, ще но!.. — підбадьорював синок маму.

— Тіточко Оксано, візьміть нас, підвезіть до села! — вигукнула одна з трьох дівчат, які оце кинулися вбік з шляху, щоб Оксана їх не переїхала.

Але в Оксани в ухах шуміло, вона нічого не чула, а може й не бачила, бо очі в сльозах купалися. Вона мала тільки одну думку: — Вперед! Вперед!.. І коли збоку дивитись на цей оскажений гін жінки по степу, можна було подумати, що вона хоче показати цілому світові, що по ньому їздять не тільки ледачі та мрійливі чумаки сірими круторогими волами, але й жінки метелицею літають на баских конях.

— Ах, якби мені хотілося отак поїздити, як ото їздить Оксана Тараниха, — з сумом промовила Ярина.

— А я, гадаєш, не хотіла б, — відізвалась Ольга.

— Коли ж не взяла нас бісова душа, — додала Марійка.

— Коли я ще була малою, то мене батько посилали на випаси коні пасти. От тоді я з хлопцями наввипередки наганялась, —

— казала Ярина. — Тільки Крайнюк Кузьма та Малишук Іван часом могли мене випередити.

— Та й я ж літала верхи. Пам'ятаєш? — додала Ольга.

— А мене батько не пускали коні пасти, бо братам тоді нічого було б робити, — сказала журно Марійка.

І по своїй натурі це були, мабуть, такі ж самі Оксани, як була Штельмахівна. Не стали вони такими тільки тому, що їх батьки були обережні. Вони не випхали аж до Шполи своїх недорослих дівчат на науку до злої кравчині так, як то зробив Юхим Штельмах. Ці дівчата дозрівали під доглядом батьків, а Оксана мусіла сама змалку пробиватися світом. Отож вона й з'явилася знову в Болотяному такою, якою пізнав її в першу чергу старий Таран, а потім пізнало її й ціле село.

Дівчата йшли якийсь час мовчки, бурлюючи босими ногами пилюку. З зазидками вони дивилися в слід тієї куряви, що підіймала Оксанина несамоविта їзда. Вони діставали з кишень стручки гороху і лускали, вибирали поморщений горох і з смаком поїдали.

— Дівчата, чи ви маєте сьогодні дома якусь пильну роботу? — запитала Ярина.

— А що? — обізвалася Ольга.

— Може підемо до Оксани Таранихи в гості. Йй-бо вона добра жінка. Запитаємо, чи нема якої роботи. Гнат у полі. Слово за слово, і вона нас так погостить, що й ну.

— А й справді, зайдемо до неї, — піддала охоти Марійка. — Від Оксани можна багато дечого довідатися. Вона дуже добре розказує про оту Катерину, що починається — „Кохайтеся чорнобриві та не з москалями"... Ха-ха-ха!..

— Та чого ж ти, дурочко, смієшся? — сказала Ольга.

— А навіщо ж вона москалика покохала?

— Бо так серденько її хотіло.

— Ет, хотіло!.. Мало їй було своїх парубків у селі?

Дівчата якийсь час сперечалися про нещасну Катерину, а потім захопилися своїми веселощами. Що їм до того, що широкий степ голий, мов циганський бубон, сухий, мов жужелиця, що ось вже насувається Голодний Рік... Нехай думають їхні батьки, що зимою їстимуть. Повиходять заміж, то вже тоді сушитиме степова суша їхні голови. Поки ж вільні та молоді, то їм море по коліна... Правда, моря, як і дійсного горя, вони ще не бачили. Бредуть ось в шляховій гарячій пилюці й гадочки не мають. Тут

ніхто за ними не слідкує. Старих людей не видно та й парубків поблизу немає. Вільні собі дівчата, мов птахи небесні. Жартують, сміються та підтанцювають. І не одному парубкові прополоскали кісточки. Врешті Ярина несподівано затигла:

„Ой, у полі озерецько“, — взяла вона високо-високо.

„Там плавало відерецько“, — підхопила Ольга

„Соснові клепки“, — гукнули в три голоси.

„Дубовес денце.

Не цурайся, моє серце“...

І полетіли звуки пісні по голому, виснаженому немилосердним сонцем степу. Одну пісню кінчили. Ярина дзвінко виводила кінцівку пісні і раптово починала другу.

II

Оксана влетіла в село і хотіла раптом зупинити коні та пустити їх тихою ходою, щоб трохи прохололи. Розбасовані коні хвицали задніми ногами, то ставали гопки та все рвались вперед. Та Оксана була добрим знавцем коней. Вона помітила, що її коні дістали від раптового та довгого перегону нервову гарячку, очмаріли і спричинуватіли. Коли б Оксана оце їх не втримала, то вони понесли б і понесли. Могли б покалічитися, наробити багато лиха собі, Оксані, а головне — тут ще й Юрасик. Та тепер він якось не відчував небезпеки, підстрибував, вимахував рученятами та вигукував сміючись:

— Мамо, мамо, коні хвиць, хвиць!.. Ще, мамо, но, но, но!..

Оксана перемагала кінський запал. Хутко смикала за віжки вправо, вліво, потрясала буйними кінськими головами і не давала їм змоги розправити шиї до стрімкого гону. Вона знала, що коли вони розправлять шиї, то понесуть на вудилах, на натягнутих віжках потягнуть тягар фургона. Коні ж у такому стані може сполохати не тільки пес, стрибнувши несподівано з-за тину, але й звичайний метелик, пролітаючи біля коней.

Оксана таки вкоськала коней, і вони пішли тихою ходою, роздуваючи ніздрі. Хропли, викидаючи з ротів клубки білої піни. Коні були мокрі, наче вимклені. Лишалась ще одна небезпека, коли коні вже стояли головами до воріт. Оксана якусь хвилинку

вичекала, поки коні цілком не заспокоїлися. Не злазючи з воза, вона добре вкрутила та зв'язала віжки до переднього лівого колеса. Потім зішла з фургона, взяла Юрка і пішла з ним через хвіртку в двір. Синка посадила під хатою на призьбі. До нього зразу ж кинулися собаки й почали його облизувати.

Оксана повільно відчинила двополовинчасті ворота, погладила коні. Вони вже привітливо помахували головами. Оксана повільно випустила коні в двір, спрямовуючи їх до ясел, що стояли посеред двору. Тут вона їх випрягла, прив'язала, а фургон самотужки відкотила вбік.

Оксана саяк-так зігнала з себе пиліоку й почала швиденько поратися в дворі. Заглядала то до свиней, то до телят та піддавала їжу. Юрко бігав по дворі, а за ним слідком ходили не тільки три собаки, але й ганялась може з добра сотня більших та менших курчат та каченят. Все це домашнє тваринство добре вже звикло до того, що малий Юрась — це їх приятель. Йому дуже подобалось взяти у мамі великий шматок паляниці, сісти на порозі, спочатку самому вкусити, а потім відламувати чи відкушувати по крихотці й кидати курчатам, каченятам, старому птаству та собакам. По хвилині коло Юрка скупчилось все, що було в дворі: собаки, курчата, каченята, поросята, кури, півні, качки, качурі, голуби ба й горобці збоку підстрибували. Великий шматок паляниці миттю зникав у ненаситних утробах того товариства, а малий Юрась знову біг у хату до мамі й казав:

— Мамо, вже здів — давайте ще хліба!

Мама ж добре знала, хто той хліб „здів“, але знову давала синкові велику лупету паляниці. „Та гляди, синку, щоб пес разом з хлібом не ковтнув і твоєї руки“.

Юрась хвилинку поміркував, подумав, якби то воно виглядало, коли б пес ковтнув його руку, і відповів: „Ні, мамо, я собакам да-леко кидая хліб!..“

О, щасливі ви, що нема вже на світі старого Тарана! Він би й вас повчив, як учив своїх дітей, як треба поводитися з Божим даром — хлібом. Він на ниві нагинався, колосочок до колосочка збирав і не дозволяв потім своїм дітям те добро марно розкидати. Він би вас навчив, чим треба годувати домашнє тваринство. Та нема вже його на цім дворі, нема. А Оксана — та це ж прямий нащадок відомого на цілу околицю марнотратника, майстра на всі руки, Юхима Штельмаха! З того часу, як померла його Марія — мати Оксанина, його кишені таки ніби остаточно шурі про-

точили. Хоч би він заробив і найбільше грошей і як би не тримав їх у жмені, а жменю в кишені, то ніколи тих грошей далі не доносив, як до одного із жидівських шинків. І треба тільки, щоб майстер на всі руки показав свого носа до корчми, а там уже мудрий шинкар та різні хитрі п'яниці так обкрутять, так розхваллять майстра, що він неминуче повернеться додому з порожніми жменями й кишенями і тільки з одною п'яною головою.

Оксана ж, кажемо, кров від крові, кість від кости прямий нащадок знаменитого майстра Штельмаха, а ось малий Юрась прямий нащадок Оксани. Вже тепер відгадують, що Юрко Таран, коли виросте, буде в усьому подібний до свого діда — майстра на всі руки. Воно ж то й не диво, що вже тепер його ручки показують таку щедрість до всього того, що живе оточує його в дворі колись скарного Тарана.

Оксана, прихапцем упоравшись у дворі, нагодувала свого Юрася, який сьогодні розчервонівся від сонця та степового вітру, й поклала спати в холодній світлиці. Хлопча, мабуть, добре був стомлений маминою шаленою їздою, бо зараз заснув. Оксана залишилася, як кажуть, сама з собою. Вона передумувала сьогоднішню несподівану зустріч з Петром. Це ж бо була перша розмова з ним після того нещасливого випадку у неї на порозі... Пригадувала вона собі всю розмову й приходила до висновку, що нічого в цій розмові не було цікавого. Пригадала собі й те своє рішення: „Налетіти на Петра своїми кіньми й полишити для Тодоськи один мотлох з нього.“ „Малий Юрасик врятував свого батька... Батька, який не хоче признатися до свого сина...“ — шептала сама собі Оксана. — „Не будь Юрася зі мною — я була б виконала свій замір... Хорони мене, Боже, вдруге від такої думки!“ — додала вона, христячися.

Оксана, як відомо, любила випити, але не сама. Та врешті й батько її був такий. Нащо вже ніби п'яниця, але сам майже ніколи не пив. Сьогодні ж після тієї нещасливої зустрічі їй захотілося випити бодай хоч і самій. Вона пішла до льоху й дістала там з піску велику пляшку старої запіканки, заправленої ще за життя небіжчика свекра. Одночасно набрала квашених огірків. З комори принесла шинку. Оксана чомусь гадала, що на цей раз їй таки пощастить погасити міцною запіканкою те любовне пекло, яке сьогодні знову спалахнуло в її могутніх грудях. Випила одну чарку свого чудодійного напою, випила другу, вкусила огірка, шин-

ки, хвилинку почекала. Не бере, не мала смаку. І сиділа Оксана нерухомо та дивилася в одну плямку на долівці.

— Та що це я до чорта так розкисла?— вигукнула вона. — Не вже не можу забути Петра-голодранця? — плюнула собі в долоню й те, що ніби виплюнула з глибини грудей, шпурнула, махнувши рукою від себе. Піла та закусувала далі, наче вже цілком спокійно.

Дівчата те й зробили, що вирішили на шляху. Вони забігли по хатах, трохи причепурилися, помилися та й гайда до Оксани Таранихи. Ось вони вже підійшли до „твердині” — рукотворного пам’ятника невсипущої та чесної праці покійного Ялисея Тарана. Вони підійшли до воріт та й стали. Дівчата, як дівчата: хіхікали, пошепки говорили та одна одну наперед до хвіртки випихали.

— Иди ти першою — каже Ярина Ользі.

— Иди ти Марійко, першою, — пхаючи її наперед себе, сказала Ольга.

— Ой, я ж не піду, боюся!.. Собаки в них злі, — сперечається Марійка.

— То ходім всі разом, — вирішила Ярина.

Та й у трьох разом не осмільювалися йти і все сперечалися, аж поки, випихаючи одна одну наперед, не зачепили клямки коло хвіртки.

Почули клятві собаки рух дівчачий з-за тину та й загавкали в дворі. А старий здоровий вовчий брат скочив передніми лапами на високий тин, висунув аж на вулицю свою довгу собачу голову, розкрив страшну пащеку та на всю горлянку: гав-гав-гав!..

— Ай!.. — скрикнули дівчата разом та й дай Бог ноги!..

Оксана почула гвалтування собак і вискочила з хати.

— Пішов вон!.. — крикнула вона на собак, а сама побігла до воріт, відчинила хвіртку й бачить, що дівчата втікають. — Почекайте! — гукнула Оксана. Дівчата зупинилися. — Ви до мене?..

— Та ж до вас, тіточко! — відізвалася Ярина.

— То ходіть! — запрошувала Оксана.

Вони ще й тепер намагалися випихати одна одну наперед.

— Ой і злі ж у вас, тіточко, собаки, — сказала Ольга.

— Така вже їх собача вдача, — відповіла Оксана сміючись і показала два рядки білих зубів.

Дівчата також голосно засміялися. Собаки вже поховалися

під комору в холодок, повистромлювали свої морди, скося поглядаючи на дівчат, та відбивались від настирливих мух.

— Прошу до хати.

Дівчата ховалися одна за одну, а всі разом за Оксану та все поглядали на собак, аж поки не вскочили в сіни.

— А я ось повернулася з поля, — сказала Оксана.

— Ми бачили, як ви дуже прудко їхали, — відізвалася Ярина.

— Ще й гукали на вас, щоб нас підвезли, — додала Ольга.

— Гукали? А я й не чула та здається й не бачила вас... Воно тепер така пилюка на шляху, що й світу Божого не видно.

— Велика посуха, та ж за ціле літо не впала жадна краплина дощу, — сказала Ярина.

— Люди говорять, що голод буде, — відізвалася Марійка.

— Ха-ха-ха!.. — засміялась Оксана. — Що тут говорити, коли й так добре видно, що голод буде.

Дівчата кинули очима на стіл, побачили там шинку, огірки, паляницю, мов сито завбільшки, та иляшку з якимсь питвом і певно подумали: — „Буде голод, тільки не в тебе, Оксано.“

— Ой, буде, буде голод, — продовжувала Оксана. — А оце, кажу, повернулася з степу, і він такий сухий та голий, що аж нудьгу на мене нагнав, аж випити згоря захотілося... Ще й коні носили — мало не переїхала якогось чоловіка... — брехала Оксана дівчатам.

— А ми оце, — почала забріхувати свій дійсний намір відвідин Ярина, — прийшли до вас, тіточко, попросити якоїсь праці.

— Ха-ха-ха!.. Яка ж тепер праця? — відповіла Оксана. — Жнив ще ніби й не було, а вже й кінчилися. Збіжжя таке мізерне, що не то на жниварку, але й на косу нічого піймати. Що назбивається, то в'язати нічого, все в копички згрібається.

— То ж вибачте, тіточко, ми собі й підемо, — сказала Ольга.

— Е, ні!.. Так собі, дівчата, не підете з хати. Я рада, що ви нагодилися. Гуртом, кажуть, веселіше й журбу розганяти, — сказала Оксана і знову залилася сміхом. — Поки там ще той голод влізе в мою хату, то сідайте, дівчата, за стіл. Добре собі попоїмо, вип'ємо, а потім може ви мені й заспіваєте. Оце й буде наша сьогодні робота аж до вечора. Ха-ха-ха!..

— Та ні, та як же це, тіточко Оксано... — почали дівчата ніби відмовлятися від того, за чим в дійсності сюди прийшли.

— Не вигадуйте мені!.. Я дуже запрошувати не люблю. А

коли відмовлятиметесь, то так потовчу макогоном ребра, що вашим хлопцям ні за що буде вхопитись. Ха-ха-ха!..

— Ну, коли ви так, тіточко, то ми сядемо, — сказала, Ярина.

— Тільки вибачайте, дівчата, обід буде сухий. Те, що я рано зварила, на поле косарям відвезла. Та й буде так: чим хата багата, тим і рада... — сказала Оксана та й вибігла з хати.

Дівчата пошепки говорили та хіхикали. Дивилися на шинку, огірки та паляницю й ковтали слинку.

— А що це в неї в плящі? — сказала Ярина. Вхопила недопиту чарку й покоштувала. — Ох, дівчата, та це ж щось таке смачне, міцне, солодке, пекуче та ще й пахуче!

— Бач, яка ти нетерпляча, не чіпай! — сказала Ольга й вхопила чарку у Ярини з рук і сама покоштувала.

— Залиште, вже йде, — шепнула Марійка.

Оксана внесла ще лупету шинки, повну миску огірків та глечик сметани.

— Ой, тіточко, як же всього цього багато!

— А як буде мало, то ще принесу. Принесла ж стільки, щоб часто не бігати.

Оксана кинулась до мисника й дістала ще три чарки, покращала паляницю, потім шинку порізала.

І почалося те, що буває в жінок та дівчат православного народу українського — хоч рідко, зате мітко...

— Тіточко, не наливайте нам, ми ж не п'ємо.

— Не вигадуйте казнащо. Тут парубків нема, то й нічого вам пишатися. Пийте разом і до дна, а не то вижену з хати та ще й собак на вас нацькую...

— Ой, ой, тіточко!..

— От побачите. Огірки беріть цілими. Ну, так за чарки! Будьте здоровенькі! Пошли вам Боже щастя в коханні, добрих наречених підібрати, а по шлюбі гарненько до рук прибрати. Вночі, щоб вони дубом спали, а вдень перед вами струнко стояли!

Дівчата заливалися сміхом.

— Ой, тіточко, скільки ж ви знаєте тих приказок!

— Приказки — не довгі казки. Доживете до мого віку, то може більше знатимете. Так разом — за чарки!

— За ваше здоров'ячко, тіточко!

— Дякую, а коли за моє — то до дна. Ось так!..

Дівчата покоштували, понюхали та хильнули також до дна.

— Ой, яке ж міцне!.. Що воно таке?.. — запитала Марійка, покашлюючи.

— Запіканка, — відповіла Оксана. — А п'ється вона для того, щоб у грудях кохання не пекло. Ха-ха-ха!.. Тільки до дна, до дна, Марійко! Закусуйте, дівчата, будьте, як дома. А я по другій наллю.

Добра, привітлива та весела вдача Оксани скоро розвіяла соромливу дівочу ніяковість. Дівчата їли та пили, аж за вухами лящало. Згодом дівчата почали просити Оксану, щоб вона розказала їм про нещасну Катерину.

— Ми чули, тіточко, від людей, що ви дуже хороше розказуєте, як Катерина покохала москалика, — сказала Ярина.

— Від людей же ви певно чули, що я й непутяща?

— Та ні, тіточко, ми не слухаємо людського поговору, — відповіла Ольга.

— О, людський поговір, то бич Божий!.. А часом буває й бичем сатани. Випе'мо ще по одній. Наливайте в миску сметани, а я подам до неї пиріжків. — Оксана дістала з мисника пиріжки й поставила на столі. — Коли б я брала близько до серця людські поговори, то давно мусіла б зійти з цього світу. Випийте, дівчата, ще, а потім я розкажу вам і про Катерину.

Міцна та смачна запіканка розпалила дівочі обличчя й очі. Оксана здавалася їм такою доброю, такою людяною, що вони були готові схопитися, обняти Оксану й цілувати до сліз. Від неї, від її відвертого, гарного обличчя, від її здорових та ясних очей так і пашіло, так і віяло жіночою добротою. А ще ж так недавно оця сама Оксана рішуче була постановила і намірилася здійснити великий злочин — своїми кіньми-зміями потрочити свого коханця Петра і тим помститися своїй ненависній суперниці Тодосьці, хоч то осиротило б четверо її малих дітей, а в тому і її хрищенника Масю. В жадобі помсти вона думала, що тим змиє той дьоготь, що Тодоська вилила на її голову.

Оксана хвилинку сиділа мовчки, в глибокій задумі. Можливо якраз тепер думала про те, що вона сьогодні хотіла зробити, а можливо дивилася на оцих дозрілих дівчат та думала, що не так її життя складалося, як складається їхнє. З нею повелися так, як з тим молодим деревцем, що його вирвано з рідного ґрунту й кинуто при битій дорозі в рів — рости собі там або гинь... Гін до

життя переміг — паросток і в рові прийнявся, тільки деревце з нього виросло покалічене.

Мовчала Оксана якийсь час, мовчали й дівчата. Та ось Оксана похопилась і заговорила:

— Ах, дівчата, ви ще не знаєте, скільки то в світі буває доброго й злого!.. Я найкраще пізнала оте зло. Людей заздрять, що я неструджено поживаю довголітню та тяжку працю старого Тарана. А того ніхто не знає, що в мене ось тут пекло, пекло!.. — і Оксана вдарила долонею по своїх могутніх грудях. Очі її блиснули й налили сльозами. — Моя вам рада, дівчата: не виходьте за багатого, а одружуйтеся з тим, кого кохаєте! — вона замовкла, а дівчата дивилися на неї та зітхали. — Ах, так! — спохватилася Оксана. — Ви хотіли чути про Катерину?..

— Просимо, просимо, тіточко!

— Так слухайте: „Кохайтесь чорнобриві...” — почала Оксана піднесеним голосом. Дівчата насторожилися й ловили кожне слово, брали глибоко до серця та вкладали в свої молоді дівочі душі. А Оксана без упину деклямувала, наче співала своєю душею про нещасливе кохання безталанної Катерини. Та ось її голос злетів вище, і вона натиснула:

„Бач на що здалися карі оченята:
Щоб під чужим тином сльози виливати!
Ото ж то дивіться та кайтесь, дівчата,
Щоб не довелося москаля шукать,
Щоб не довелося, як Катря шукає...
Тоді не питайте, за що люди лають,
За що не пускають в хату ночувать”.

Потік Оксаниних слів лився далі, а в дівчат сльози затопили очі. Вони нестримно плакали. Одна Ярина трохи твердіша на сльози й могла ще міркувати:

— Кажуть Оксана непутяща пройдисвітка... Та де ж, якими світами вона проходила, що такого хорошого навчилася?... Хіба ж може непутяще такого гарного та жалібного навчитись?..

Оксана під кінець вигукнула:

„Помолились на схід сонця,
Пішли понад шляхом”.

— О, а ви, дівчата, плачете? — скінчивши, сказала вже весело Оксана. — Не плачте, однак уже нічого те Катерині не може. Загартуємо краще наші серця моєю запіканкою, а ви щось мені заспіваете. Я спів люблю, а хисту до нього великого не маю.

— Що ж вам, тіточко, заспівати?

— Якоїсь веселенької.

Ярина раптом затигла:

„Ой, летіла горлиця через сад”.

І покотилися звуки пісень одної за другою. І далеко було чути дівочий дзвінкий спів, що вилітав у цю жнивову пору з Таранівської хати. Проходили старі жінки вулицею коло цієї хати й христилися.

— Свят! Свят! Нечиста сила гладку кабанницю мордує!.. Посуха, не за горами голод, жнивна пора, а їй і гадочки немає — п'є та гуляє серед буденного Божого дня.

А Оксана дійсно нічого собі не робила з того, що там на вулиці пошепки жінки про неї говорять. Ось вона сама затигла, а дівчата підхопили:

„Ой, не цвіти буйним цвітом,

Зелений катране.

Тяжко, важко на серденьку,

Та й ніхто не знає”...

— Е, то ви ж, тіточко, добре співаєте! — сказала Ярина.

— Ха-ха-ха!.. Я добре співаю! — відповіла Оксана сміючись та й замовкла. Раптом чомусь втиснулася їй в голову Тодоська. Можливо, що на цей раз тільки тому, що в чому-чому, а в співові Оксана аж ніяк не могла дорівнюватися Тодосьці.

Невідомо, коли б ця забава серед буденного Божого дня кінчилася, коли б з другої світлиці не озався плачем малий синок Оксани. Вона побігла й за хвилинку повернулася з заспанним та заплаканим Юрасем на руках. Він був не дуже легкий, бо ж Оксана його добре годувала та вже ж і третій рочок йому минув.

— Не плач, синку, а то дівчата з тебе сміятимуться.

Юрась замовк. Подивився уважно на дівчат, засміявся і сказав:

— А я вас бачив сьогодні.

— А й не бачив, — заперечували дівчата.

— А бачив. Ми їхали, а ви йшли...

— От і не бачив.

— Бачив, бачив!.. І дядю такого чолного бачив.

Оксана струснула навмисне Юрасиком, щоб відірвати його дитячі думки від чорного дяді.

Дівчата встали з-за столу. То одна, то друга брали Юрасика на руки, цілували та пестили. Потім Оксана нагодувала його, і всі разом вийшли на двір. Дівчата запросилися, щоб допомогти зробити в дворі бодай найнеобхідніше. Оксана навіть на прощання хотіла дівчатам заплатити за згаяний час, але вони рішуче від того відмовилися.

— То ж не забувайте, дівчата, приходьте до мене, коли матимете час. У мене ще рясно вишень на деревах. Прийдіть, допоможіть рвати. Нарвете по пригорщі — то й для мене якась жменя залишиться.

І поверталися дівчата додому в піднесеному настрої, задоволені — випили, послушали про Катерину, поплакали, наспівалися і насміялися.

І розносили потім дівчата по селу добру славу про „непутящу“ Оксану Тараниху.

III

Петро стояв якийсь час нерухомо, мов окаменілий. Він ніяк не міг уторопати, що це в дійсності сталося — чи вона з якимось наміром коні на нього пустила й мало не переїхала.

— А очі, очі як у неї горіли, — шептав собі Петро. — А отой хлопчина щось кричав. Я встиг помітити, що її син, а може таки й мій, вхопив своїми рученятами за віжки... Вона запевняє, що він від мене, — міркував уже собі Петро, рушивши з „гарячого місця“. — Може таки й від мене... Та коли б мене в цім переконувала тільки Оксана, то кат її бери. Не бачив я її роки - річні після того... Може вже й до віку не доведеться бачитися та говорити. — Він тяжко зітхнув. — А от мені більше дошкуляє те, що Тодоська — нема, нема, та й уліпить: — „Иди, — каже, — до гладкої кабаниці синка забавляти... Кажуть — журиться пройдисвітка, доню ще хоче мати“. — Правду Тодоська каже, бо ж сьогодні те саме і від самої Оксани почув... А що, якби таки знову поспробувати?... Тільки треба б було добре остеріга-

тися... А гарна вона, бісова молодича. Велика спокусниця. Сьогодні прямо таки так призналася, що ніяк мене не може забути.

Петро навіть підбадьоривсь, а потім згадав про гірше: „Постарів ти Петре, — казала вона, — зморшкуватий став, мов стара баба.” — Він тяжко зітхнув і продовжував: — Еге ж, зморшки... Хіба від такого життя, як я маю, не зморщишся. Копиця дітей, ростуть вони, мов лобода, а землі як мав п'ять десятин змолоту, так і залишається п'ять. От люди пишуться на землю до Сибіру, десь до Усурійського краю та на якийсь Зелений Клин. Нарізають там по п'ятнадцять десятин на душу. Кажуть, що при нарізці й жінок не минають. То б я дістав дев'яносто десятин, а коли б жінок лишали, дістав би сорок п'ять, це також добрий лан землі.

Так і почав Петро думкою багатіти на Сибірських просторах.

— А чи є там якісь школи? Масю таки мушу вивчити на якогось пана. Він у мене якийсь блідий, до землі не годиться. Ну, що буде, те й буде, а таки махну на Сибір. Що я отут сидітиму на п'яти десятинах? От рік не вродило, як оце в цім році, то вже й голодай з родиною. Сьогодні пораджусь з Тодоською та може вже весною своє господарство, землю, хату й все побочу та й гайда в Усурійський край, а може краще на Зелений Клин? Мені здається, що в Усурійським краю дуже холодно, а на Зеленом Клині буде якось веселіше. Ну, та то ще пораджусь з людьми. Чув, що ті, які позалисувалися на землю, хочать послати в Сибір на розглядини ходака. Добре було б, якби мене вибрали ходаком. Воно краще подивитися на все своїми очима. Може вже зразу там і оборю свій лан. Згодом до тої наділеної казною землі та прикуплю може сотню або й дві сотні десятин. Земля там, кажуть, ні по чім, багато грошей для купівлі не треба. Заведу потім табун коней, череду худоби, отару овець!.. Діти підростуть — нехай працюють, наймитів візьму. А сам тільки походжатииму, посвистуватииму та командуватииму. А тут що? — всю землю захоплювали багаті та пани, а бідному чоловікові й повернутися ніде. Поїду, їй-бо поїду!..

Потім пригадалось йому, що розказував Штельмах про Сибірські простори.

— Та нехай говорить, може ще й бреше, що воно там погано. І навіщо йому та земля, коли він майстер. Казав, що його Оксана там десь у Сибірі народилась. Коли була мала, то діти дражили

її Сибірячкою. Можливо, що то правда, бо ж не даром вона так сибірно палка . . . А от що не думай, що не міркуй, а було б мені краще, коли б я був з нею одружився. Що я взяв за Тодоською — нічого. Тільки й те, що була брва та зла, мов огонь, та все думає про того монаха Тарана. Оксана, що й говорити, більше за Тодоську мене кохає. До того одиначка в батька, а в нього майстерня. Коло нього був би навчився всіх отих ремісництв, що він знає. Ось він уже старий. Не сьогодні — завтра винесуть на цвинтар, майстерня й хата була б моя. Набрал би робітників, як то Штельмах робить, та й куйте, хлопці, залізо, поки гаряче, а ви, дядьки, давайте готові грошки до моєї кишені! . . . На біса б там думати про якийсь холодний Сибір. А то й справді — кидай свій край і їдь Бо-зна куди в холодну Землю шукати щастя. Та воно можна б було прибрати Штельмахове майно до рук і тепер . . .

Бідний Петро ще не знав і може вже ніколи не довідається, що сьогодні, можливо саме в оцей момент, коли він мріє, Оксана те кохання вирвала з глибини своїх грудей і шпурнула в простір. Він далі багатів думкою.

— От тільки треба, щоб Бог змилювався над нами: прийняв до себе мою злу Тодоську, хоч зо двоє дітей, а Оксану звільнив від сліпого Гната . . . Тоді б не тільки майстерня була моя, але й Гнатове господарство перейшло б до моїх рук. Спадкоємцем господарства ніби був би його син Юрко, а в дійсності мій син! . . . Ха-ха-ха! . . . — Петрові видно так подобалася ця думка, що він не витримав і голосно розсміявся. — Ану, нехай би тоді хто дорівнював з сільських багатіїв до мене, Петра Степаненка!

Отак він з кожним роком робився все більшим марномрійником. Коли навіть опиниться на базарі, то й там мріє про те, якби його раптом, нетрудовано забагатіти. Люди звичайно на базарі бігають, метушаться, купують, продають. В той час Петро Степаненко купив що, чи не купив, продав, чи не продав, але все ходить поміж людьми та дивиться в землю. Все надіється, що ось таки хтось загубить набитий грішми гаман. Петро спочатку ненароком наступить на нього, вийме з кишені свою брудну хустку й впустить її, а потім і підніме хустку разом з грішми . . . Приблизить додому та в стайні розверне гаман, а там повно різних паперів з царськими головами, на дні ж у гамані ще й золота зо жменя! . . . І почне потім Степаненко потроху скуповувати землю, почне багатіти та доганяти, дорівнюватися ще й перевищувати

багачів Таранів, Крайніх чи самого Стороженка... І хай тоді знають, хто він такий. Здалека при зустрічі будуть шапки перед ним скидати та кланятися і казатимуть:

— А бачиш, хто то пішов?

— А хто?

— Та це ж багач — дука Петро Степаненко!

— О, то він гарний і огрядний чоловік. Не даром Оксана Тараниха закохалася в нього.

— О, він же своїй Тодосьці докаже, хто він такий!... Не буде вона його тоді підганяти до роботи, як то часто тепер підганяє.

Вже й за свого парубоцтва Петро був мрійником. Тільки він тоді ще був засліплений своєю красою. Він гадав і надіявся, що вся його сила в красі. На всі боки крутить дівчатам голови. Та то краса запала й в молодечі Оксанині очі. Запалила та його краса невгасне кохання в Оксани. Воно ще й досі палає в її грудях. Доля судила, щоб те кохання стало нещасливим і лягло в її груди каменем. За парубоцтва Петро мусів зводити бій за красуню Тодоську з другим красунем, тільки зовсім іншого характеру — з Андрієм Тараном. І тепер мусів би Петро добрим словом згадувати старого Тарана, що загнав своєю твердістю Андрія в ченці. Коли б того не сталося, то ніколи не бачив би Петро своєю жінкою Тодоськи. Вона кохала Андрія, а не Петра, бравого хвастуна. По відході Андрія — два роки ще мучилася. Та не вік же було їй діувати — мусіла вийти за Петра.

І не дивуйтеся, добрі люди, бо такий був і його батько Олекса Степаненко, що різними хитриками постягав чимало землі до свєїх рук. Але господарювати добре не вмів. В дворі завжди було повне безладдя. Землі засівав багато, але обробляв поле недбало. Родило в нього слабенько. А він усе мріяв, комбінував, багато любив говорити, всюди хотів бути першим та все повчав людей, як треба господарювати. В самого ж майже щороку не вистачало свого хліба до нового врожаю. Його син Петро, коли оженився й перейшов на своє господарство, спочатку вхопився добре за працю, трохи підтягся, але на довго не хватило кеби. Скоро почав думками багатіти. А думкою, кажуть, тільки дурень багатіє.

Сьогодні він покинув жінку й дітей на полі догрібати та в копниці складати покошене недорідне збіжжя, а сам пішов додому, наче б то виконувати дуже нагальну працю: прибирати в клуні та коло клуні, бо мав скоро почати возовицю.

— Та ту ж роботу можна й увечорі зробити, — казала йому Тодоська.

— Еге, увечорі. Гадаєш, що так то й зробиш. В клуні треба все поприбирати, замести. Вистругати тік коло клуні, замести й полити водою. Передивитися драбини до гарби. Може ще й до кузні доведеться збігати. Це тобі мало роботи? А гребти — що тут того залишилося — дурниця. Івасик тобі допоможе.

А Івасикові ж тоді було вже аж дев'ять років. Дурно хліба він уже не їв, працю в батька виконував чималу. Друге літо коні водив пасти, пробував уже наввипередки з хлопцями гуляти та впав так з молодой лошиці, що чуть в'яз не звернув. Батько його за те ремінцем по задку пожалував... Тепер цілі жнива граблі тягає. Ще добре, що не вродило, не дуже то тяжко ті граблі тягти... Восени вже Івасик буде їздити орати, бо батькові все ніколи, йому треба далі думкою багатіти.

Тодоська прийшла з дітьми з поля й побачила, що Петро й половини не виконав тієї роботи, що обіцяв. І почалася сварка.

— Що ж ти, ледачого старий, робив цілого пів дня?

— А що?.. А ото ж хто прибирав?

— Івасик за пів дня міг би більше зробити.

— Та я ж був ще і в кузні!

— Пощо?

— Треба ж було кільце до орчика приробити.

— І на те мусів стільки гаяти часу? Не міг того орчика залишити в кузні й прийти додому?

— Покинути... Я ж мусів ковалеві помагати.

— Що помагати?

— А горно роздувати.

— Ой, бодай на тебе чорти в пеклі горно роздували! Роботи на гріш, а пів дня пропало. Лишенько мені з тобою. Де ти взявся на мою голову, отаке ледащо?!

В дійсності орчик, кільце — все то була тільки притичина. Петра потягла до Штельмахової майстерні ота мрія... Йому захотілося ще раз власними очима подивитися, скільки має того різного струменту та машин старий Штельмах і щоб то він дістав, коли б його думки з Божої ласки справдилися. До того ж тепер йому чомусь неминуче захотілося якнайскорше побачитися з Оксаною. Гадав, що вона може приїде по щось до батька, і він з нею поговорить, а може й умовиться... Але в майстерні почув тільки таке:

— Дядьку Юхиме! — казала якась жінка, прибігши задихана до майстерні.

— А що? — відповів Штельмах. — Хтось умер, труну треба зробити? За цим діло не стане — зробимо й труну.

— Та ні, хай Бог милує! У мене ще всі живенькі й здоровенькі. — І почала вона Штельмахові казати таємничо, але так голосно, що всі чули: — У вашої дочки робиться в хаті таке, що не поведи Господи!..

— Що — б'ється з Гнатом? Нехай собі б'ються на здоров'ячко. Люди на те й женяться, щоб часом побитися. Хоч моя Оксана якраз і не з тих. Не маю доказів, щоб вона хоч раз побилася з Гнатом.

— Та ні!.. Там такий спів у хаті, що й не доведи Господи. П'є та гуляє ваша дочка серед буденного жнивного дня!

— Ха-ха-ха!.. — голосно розсміявся старий майстер. — Оце так принесла мені новинку!.. Та нехай собі моя Оксана п'є та гуляє на здоров'ячко. На те вона, жінко, має свої достатки. Жаль, що оце я не маю часу, а то пішов би та ще й сам поміг їй у тому доброму ділі.

„Добросердечна” жінка прикусила язика, почувши від Штельмаха таку відповідь, й вискочила з майстерні.

А от у Петра від цієї вістки то таки дійсно защеміло коло серця, заздрощі запекли в грудях.

— З мене сьогодні тільки глузувала, бо певно має давно когось іншого, — подумав Петро. — Мабуть кум писар у неї. Йому що — він не знає ні суші, ні неврожаю та й голоду не покуштує. Писар ні сіє, ні жне, а поїдає та попиває чужу працю.

В першій суперечці Тодоська не згадала про Оксану. Петро вже й заспокоївся, гадав, що вона нічого не знає, що відбулося на шляху. Та й звідки б вона могла щось довідатися, коли тоді поблизу не було живої душі. Завжди захоплений своїми мріями, Петро не знав ще й досі, що всі сільські таємниці мають, на диво, довгі ноги... Всі таємниці самі бігають поміж людьми й відкриваються, нашіптують на вуха свій таємничий зміст.

— А до якої то ти кузні ходив приборяти кільце до орчика? — врешті в'їдливо запитала Тодоська.

— Та ж до кузні, — белькотав Петро.

— Чи то ти не умовився з гладкою кабанницею при тій зустрічі на шляху, що сьогодні зійдетеся з нею на цей раз уже в її

батька в хаті? Може й на балю був у неї? Ану, підійди та дихни на мене!..

— Тьфу!.. — скипівши, сплюнув Петро. — Та я на тебе як дихну!.. Звідки ж то ти знаєш?! Та вона ж тільки пролетіла мимо мене кіньми, коли я йшов шляхом.

— Так, пролетіла вже після того, як літала по степу, мов відьма на мітлі. А перший раз, що було, коли нагнала?.. Ой, гляди, Петре, бо буде лихо. Ти вже забув за ту ніч? Не доводь, бо знову пригадаю...

Тодоська раптом якось постаріла. Від глибокої образи, яку відчувала на дні своєї душі, сполотніла. Вуста, колись такі рожеві, аж посиніли від гніву.

За її спідницю тримався худенький, з присмаленим сонцем та вітром обличчям Мاسя. Мав він ясні здорові та розумні оченята. Маленька Марфуса притулилась до маминих грудей і не розуміла ще того, за що мама з татом сваряться. Ізасик скидав з воза різні лахи, а Марійка забирала їх і відносила до хати.

IV

Оксана ще з вечора готувалася в якусь далеку дорогу. Гнат пробував на всі лади відрадити Оксану від цієї подорожі, але скоро переконався, що йому нічого не допоможе. А його жінка не була б Оксаною, коли б вона не зробила так, як хоче.

— Ну, коли вже ти так захотіла, то їдь, — погодився врешті Гнат, — тільки візьми з собою Свирида. Дорога далека. Коли б ще чогось не сталося... Я вже якось без нього обійдусь, поки ти повернешся.

— Обійдусь і без твого Свирида, — сказала Оксана. — Він потрібний тобі вдома. Мені ж зовсім не потрібно, щоб окрім тебе ще хтось знав у Болотяному куди, пощо та до кого я їду.

— Про мене — як хоч... От тільки як доведеться тобі їхати ще й уночі. Тоді, бач, ми їхали до твого дядька вдвох, і назад, коли я забрав тебе з Юрасем, також — удвох. Щоб не застала тебе в дорозі ніч, краще десь підночуй.

— Не турбуйся, Гнате, я до вечора заїду.

— Гляди тільки, щоб коней не перегнала.

— Нічого їм не станеться.

Другого дня, коли з-за обрію щойно викотилося червоне сонце, Гнат та Свирид запрягали у фургон баску Ляльку та Бравуна. Фургон було навантажено сіном, вівсом та ще чимось там, що вмощувала сама Оксана. Вона сьогодні вбралась у просте нове селянське убрання, а наверх наділа легкий осінній бурмус. На передку фургона добре вимщено, застелено старим килимцем, а зверху положено новий сіряк.

Баскі коні похропували, били об землю кованими та вимазанними дьохтем копитами і все рвалися вперед. Коні були добре вичищені, вилискували, а нова упряж видно їх лоскотала, бо вони все здригалися. Свирид мусів добре тримати їх за повіддя, щоб вони не вирвалися і самі не пустилися вперед.

Оксана вийшла з хати, а за нею Гнат з малим синком на руках. Юрко був ще заспаний, але вже веселий. Він з вечора вже знав, що поїде з мамою кудись далеко-далеко! На собі мав новеньке убрання, черевички та кашкетик. Все, видно, вперше оце сьогодні одягнено. Коли Оксана сіла в фургон, взяла віжки в руки, а Гнат посадив коло неї Юрся, коні ще більше захвилювалися та затупотіли ногами. Вони, певно, відчували, що буде для них якась нова неймовірна прогулянка.

— Може б ти, Оксано, хоч сокиру взяла з собою, — промовив Гнат, кліпаючи здоровим оком, а з того місця, де було колись друге око, по щільно виголеному обличчю потічком потекла сльоза й зупинилася аж на русьвому вусові.

— А навіщо мені сокира? — запитала Оксана.

— Для всякого випадку... Пригодиться. Коли проїздитимеш через ліс, гляди, що може хтось вискочити з лісу та й ухопити коні за повіддя, а ти його сокирою... Рубати ж свиняче м'ясо добре вмієш!

Оксана голосно засміялася.

— То було б дуже цікаво, якби хтось відважився вхопити! І без сокири б обійшлись. На мотлох би його зім'яла під кіньми та фургоном. Ха-ха-ха!..

При цьому вона згадала, мусіла згадати, як у жнива хотіла змотлошити Петра.

— Так будь здоров, Гнате, не сумуй тут, я скоро повернуся!

— З Богом!.. — промовив Гнат, здавлюючи щелепи, щоб не заплакати.

— Па-па, татку! — вигукнув Юрась, помахуючи своєю ручкою.

Свирид випустив повіддя з рук, побіг і відчинив ворота. Оксана торкнула по конях, і вони миттю вискочили з двору та понеслися рівною сяговитістю вулицями здорового села Болотяного. З дворів вискакували злі собаки і все намагалися перелякати баских коней. Але даремно вони витрачали свою собачу злість та енергію. Оксана добре знала, коли і як треба коні стримувати.

Малий Юрась все лепетав щось мамі. Радість його від подорожі зростала. Його оченята ловили все для нього нове, що перед ним миготіло при швидкій їзді. Юрасева дитяча душечка щойно починала формуватися і з радістю сприймала всі нові спостереження. А коні собі несуться широким степовим шляхом.

Сонце ген-ген уже підбилося вгору на чистому небі. Блакить небесна чиста, прозора, ніде ані хмариночки. Степовий вітер знесилювся за це сухе Боже літо, і тепер десь лежить собі та відпочиває — ані дихне. Повітря чисте, незрівняне своєю прозорістю. А був це осінній вересневий день. Лежить безмежний степ, лежить та дихає своїми могутніми грудьми, простягся та й відпочиває. Лінивим був у це літо степ. Розгнівалось на нього небо та й не поливало водою. Уволило волю небо сонцеві, яке й пекло ціле літо широкий степ. І лежить собі степ безмежний, мов мрія. І родить він часом у людині безмежні мрії, широкі та довгі, як сам. Одні уміють ті мрії перетворити на реальні цінності, а другі, як Петро Степаненко, тільки мріють, мріють ціле життя і тим заповнюють свою духову порожнечу. І летять ті мрії степового мрійника, мов хвилясті вівці святого Апостола Петра на весні в степу. І добре може бачити око степовика отари Петрових овець, але їх ще ніхто не стриг, не доїв, їх ніхто ніколи не використав, як Петро Степаненко ще не здійснив і напевно ніколи не здійснить своїх мрій.

А степ широкий та довгий лежить собі мовчки та мовчки переходує в собі віковічні таємниці.

Чужинці скаржаться, коли попадають на цей степ, що сумно їм тут. Куди не глянь — все він лежить рівний, однаковий, сонний степ. Куди не глянь — ні на чому ока зупинити. Таке все одноманітне, таке нецікаве, що й Господи!

А й справді! Оксана жене коні все вперед та вперед. Коні швидко перебирають ногами, вже аж мокрі, а здається, що вони топчуться на місці. Одноманітністю війнув на них широкий степ, щойно

виїхали вони на битий шлях. Одноманітним він залишився і далі. А може вже й час зупинився і не рухаться? Але ж ні!.. Сонце, хоч і не помітно для ока, пливе по блакитному небі, все вище та вище викочується на небесному півколі. Роєм роються думки в голові Оксани. Найрізноманітніші вони то спливають, то гаснуть, одна одну перемагаючи.

— Ой, даремно ти Оксано, гониш коні, — хтось невідомий озвався в її душі. — Не пройдеш ти степу широкого ні за день, ні за два... Та й ніколи не приїдеш до своєї мети. Подивися навкруги та й схаменися — куди не глянь за годину чи за дві, а воно те ж саме, однакове...

Але ж ні! Подивиться он на Юрасика малого, на дитину оту степову. Вона на цьому таємничому степу саме тепер, восени, коли степ ніби голий, мов решето, бачить усе щось нове та те й робить, що запитує: —

— А що оце, мамо?

— Це обніжок, а на ньому тирса білі коси розпустила.

— А що ото там, мамо, далеко-далеко.

— То могила, синку.

Радіє, заливається веселим, щасливим сміхом, аж підстрибує Юрасик: „Мамо, мамо, он ще могила! А що то, мамо, он далеко-далеко, таке чолне?..”

— То, сину, ліс. Як минемо той ліс, приїдемо до Новоархангельська. Там є така річка широка, через неї високий міст, а за мостом Торговиця. Там ми заїдемо до батюшки, погодуємо коні, самі добре наїмося та й поїдемо, синку, далі.

— Ха-ха-ха!.. От, мамо!.. — Малий Юрась цими двома словами повністю висловив усі свої задоволення.

Отак тупцювалися ніби на одному місці, але десь уже мабуть у полудень опинилися в Новоархангельську. Тут для Юрася було багато свіжих новинок. Куди не гляне хлоп'я, бачить будинки високі. Димар коло якоїсь потвори до неба пнеться. А в тій потвірній будові горілку, здається, для народу християнського виробляють. На вулицях Юрась бачить багато-багато хлопчиськів, а де-не-де і старих пейсатих та панів пузатих... Все це разом страшенно захоплює Юрася. А вже особливо — оцей високий міст через річку. Оксана навмисне пускає коні тихим ходом, щоб Юрась добре придивився на це невидане ним диво. Та воно й належиться через міст їхати помалу, бо ось тут прибито таблицю з написом: „По мосту їздить шагом”.

Юрасеві аж страшно робиться, що вони так високо їдуть, а внизу вода тече. Тулиться він до мами й все щось їй шепоче, розпитує. Та ось він знову побачив якусь дивовижу:

— Мамо, мамо, що то таке он клутиться? . .

— То, сину, млин. Вода тече на оті здоровенні колеса й крутить ними, а вони в млині каміння крутять, а те каміння меле пшеницю та й виходить борошно.

— От, мамо!

А млин собі молот. З дверей димком вилітало розпорошене борошно.

Ось і Торговиця. В ній церква висока, а недалеко збоку широкий двір, у дворі великий будинок. І не даром воно кажуть: „У попа ворота й рукава широкі, а кишені завжди глибокі.” Оксана скеровує коні вбік і в'їздить через відчинені ворота на попівський двір. У дворі повно різного тваринства: свиней, курей, качок і обов'язкова невідмінна тварина попівських дворів — гиндики. У калюжі — велика свиня. А посеред двору лежить ряба корова. На неї вискочив червоний півень та як не галасне на всю свою півнячу горлянку: „Ку-ку-рі-куу!” Дивиться, мовляв, що в нашого господаря-батюшки діється в дворі! . . І аж потім відізналися попівські ледачі собаки. Вони давно знають, що в цей двір в'їзять тільки такі люди, що щось привозять, а не злодії . . . І навіщо ж тоді показувати людям свої собачі зуби? . .

А он на порозі стоїть і сам панотець. Порядна постать! Борода широка, довге рудувате волосся спадає аж на широкі попівські плечі.

— А-а, Аксенія Єфимовна к нам в гості пожалувала! Ми лости просим! . . — вигукнув басом панотець.

Привітавши Оксану, панотець подибав до стайні, обминаючи коло дверей велику купу гною, над якою мухи проводили своє щасливе і радісне життя . . . Ось він випхав у двері заспаного та брудного наймита. Певно цей наймит у попівським дворі робив усе, що хотів, коли хотів і як хотів. Тому то й був всюди такий „порядок” . . .

— Пойдем, Аксенія Єфимовна, в дом, пусть уж он сам лошади тово . . .

— Ні, батюшко, я поможу! — А помагати фактично не було чого, бо Оксана вже коні випрягла і прив'язала до фургона. Вона дістала подарунок для матушки: баньку меду, мало не цілу шинку, різні овочі та ще щось там.

Панотець запровадив своїх гостей до світлиці. В тій світлиці була стара, як світ, мебля та такий же порядочок, як і в дворі... На стінах висіли „их императорские величества“, якісь генерали, митрополити, архиєреї та різні образи святих.

При обіді говорилося про все на світі. Тільки Юрась мовчав. Він хоч і став тут центром уваги, але їсти не хотів, куняв, засипав. Видно подорож його таки добре втомила.

V

По виїзді з попівського двору Юрась ніби знову ожив, більше вже не дрімав, його знову все цікавило. Ось проїздили і через той ліс, у якому, на Гнатову думку, не вадило б Оксані мати при собі сокиру... Осінь уже почала золотити листя лісових дерев. У лісі було тихо-тихо. Птаство відспівало свої літні пісні й замовкло. Такі теплолюбні, як от соловейки, уже відлетіли у вирій, а інші птахи мовчки собі пурхають у лісі. Десь одноманітно туркотав лісовий голуб та дятлик стукав дзьобом об дерево, добуваючи собі поживу.

Юрась ще зроду не був у лісі. Ліс його дуже цікавив, а незнаність цієї могутньої громади одночасно й лякала його. Тут не видно було безмежного степового простору, до чого вже звикли Юрасикові оченята. Він притулювся до мами і все щось пошепки говорив та безперестанку розпитував. Чув же він від мами, що в лісі живуть вовки, ведмеді, лисичка-сестричка, гадюки та інші страхополохи.

— Мамо, — запитував пошепки Юрась, — а де ж вона?

— Десь заховалася та спить, сину.

— Нас не з'їсть?

— Ні, сину, не з'їсть.

— А гадюки де?

— Гадюки позалазили в нори.

— Мамо, а в лісі можна ходити?

— Можна, сину.

Юрась трохи подумав, поміркував та й рішив виявити своє лицарство:

— Мамо, тпру!.. — велів він зупинити коні.

— Навіщо, Юрасю?

— Давайте, мамо, тлохи побігаємо в лісі!

— Ні, синку, будеш бігати в лісі, коли виростеш.

Юрась журно зітхнув. Пожальів, що ще не виріс. Та саме в цей момент перед ними вистригнула з лісу на дорогу ланя, а за нею двоє діток ланенят. Ланя ще навіть хвилинку постояла посеред шляху, поважно піднесла голову й подивилася на коні. Певно почекала, поки її діти будуть у неї під боком. Коні помітили — й захропли. Юрась же миттю піймав у свої оченята цю дивовижу.

— Мамо, мамо, що то таке?! — вигукнув він.

— То, сину, ланя, а за нею її діти ланенята.

— А вона нас ззість?..

— Ні, сину, вона боязка. Бач, як стрибнула та побігла в ліс.

Юрасеві ця дивина дуже сподобалася. Він сміявся, підстрибував, його душечка доценту виповнилась радістю.

— От, мамо, ми бачили!.. — і далі випитував маму про те, які ще є у лісі звірята.

Під вечір Оксана в'їздила в хутірську, всю в прижовклій зелені, садибу пана Семена Буревія. До фургона кинулась ціла черідка великих і малих собак. Найбільший і найстарший тут пес першим гавкнув і подав усій собачній команді: „Нападайте на фургон!“ — Але швидко пес змінив нападницький тон, жалібно заскавчав і лише привітливо погавкував, підстрибуючи та вимахуючи своїм довгим хвостом, на кінці якого висів ковтун з його власної вовни. Ось і решта собак, наче вже по другій команді свого собачого провідника, перестали нападати, змінили свій собачий гнів на милість. З цього було видно, що старий пес дуже добре знав Оксану. Значить, вона заїхала в такий хутірець, де може почувати себе, як дома.

Та ось коло фургона з'явився і господар цього хутірця. Був це середнього зросту, огрядний і доволі ще кремезний чоловік років за шістьдесят, а може вже й цілих сімдесят. Рештки волосся на його відкритій голові були зовсім білі. Довгі посивілі вуса показавському спадали вниз, а чорні густі брови, наче дві чорні борозни, вигідно обрамляли великі, молодечого саява очі. Засмагле, обпалене степовим сонцем лице ще віяло повною енергією, а на високе чоло глибокими рівчаками роки вложили зморшки. Одягнений він був по-звичайному — під курткою вишивана сорочка, неширокі штани на ремінці, а на ногах добрі чоботи. Оце й був Оксанин „дядько“ — Семен Буревій.

— Оксана?! Здоровенька будь!.. Врешті згадала і про мене, — такими словами зустрів він Оксану. — А це твій синок Юрась, мій хрищеник? Здоров, козаче! — Буревій простяг йому руку. Юрась засоромився, спустив оченята й руки не подав.

— Подай, синку, ручку — не бійсь, це ж наші дідусь, та ще й твій тато хрищений.

Юрась усміхнувся, простяг ручку й зараз же випалив:

— Дідуню, а ми бачили в лісі ланю! У неї такі логи!.. — він показав руками, які то роги. — І двоє ланеняток було з нею!.. Ха-ха-ха!.. От, дідуню!.. — додав Юрась.

Старий засміявся, щось сказав і гукнув:

— Ей, хлопці!..

Прибігли два дебелі робітники з позасукуваними рукавами. Видно було, що вони в Буревія добре робили й добре їли.

— Випряжіть коні, — велів їм Буревій, — трохи поводіть їх, щоб прохололи. Поставте в стайні й підкиньте сіна. Пізніше напоїте та всипите вівса. Збрую повісьте в стайні. Ходім, Оксано, до хати. Иди сюди, Юрку.

Хлопчик довірливо простяг рученята, і Буревій взяв його на руки.

Великий стилевий під бляхою будинок стояв у саду. Від широкого двору його відгороджено сторчковим тином. Цілу його садибу від польового лану відокремлювала камінно-лупнякова стіна. З того ж лупняка змуровано будинок Буревія, як і всі господарські будови. Комори, стайня, коровник, величезна клуня були забезпечені від вогню бляшаними, або черепичними покрівлями. Подвіря, де треба, вимощено камінням.

На Буревія казали, що у нього ведеться господарство краще, як у найліпшого господаря-колоніста під Одесою. Чи воно дійсно так — невідомо. Але факт, що на цілу околицю, широко й далеко, господарство Буревія вважалося за взірцеве навіть для садівничої та сільсько-господарської Уманської школи.

Семен не родився Буревієм, не зразу ним і став. Його правдиве прізвище було Яровий. Люди ж прозвали його Буревієм після того, як йому сталася одна дуже прикра пригода. Семен з дитинства дуже любив коні, а ще більше любив на них їздити, що врешті не було в цих широких степах дивницею. Отож ще змолоду, коли Семен щойно починав ще розживатися, якось по одній добрій різдвяній випивці, в час шаленої завірюхи, Семенові за-

бажалося провітритись. Запріг він баскі молоді коні та й поїхав „провітруватися“, а скорше шукати в завірюсі якоїсь романтичної пригоди. А люди тоді казали, що Семен Яровий поїхав у хурделицю дрохви ловить... Метелиця так закручувала, що світу Божого не видно було. Спочатку Семен їхав шляхом, але згодом все злилося до купи: земля, небо та й цілий простір — все потонуло в сніжному буревіїві.

Баскі коні пробивали власною силою снігову лявину й неслися все кудись далі та далі. А Семен собі сидів на санях у добрих повстанках, на кожух натяг зверху доброго сіряка, а відлогу від нього на бараницю, тримаючи віжки руками в шкіряних рукавицях. Семен спочатку співав собі якоїсь „метелиці“, потім „Ой пушу я кониченька“... ще щось там, аж поки та „метелиця“ не заколисала його. Коні кудись собі бігли, завірюха, мов зграя голодних вовків, вила, закручувала онігом, білим вихром танцювала, а Семен спав. Але чоловік на те й засипає, щоб потім прокинутися... Ось таки прокинувся й Семен. Спочатку він не міг уторопати, як же це воно так сталося, що його, одягненого в кожух та сіряк, хтось прикрив товстою периною... Почав вилазити з-під тої перини, а вона розсипається. Семен лап сюди, лап туди, а воно все сиплеться на нього. Врешті намацав коні та й догадався, що це з ним сталося...

А сталося воно остаточно так, що коні, завжди у снігову хуртовину мудріші за чоловіка, добилися на степу до якогось ожереду сіна, стали в затишку й прийнялися смакувати сіно, аж поки не занесло їхнього господаря, саней і врешті їх самих. Семен ледве вибився з кіньми з-під того замету і повернувся, чи правдивіше коні його повернули додому аж під ранок, бо ж не він, а коні шукали шлях. Семен ще й сьогодні не знає, куди його тоді мара занесла. Про свою різдвяну пригоду він розповів людям. З того часу й прозвали його Буревієм. Спочатку він від того нового прізвища відхрищувався, навіть сердився, а потім звик і сам почав підписуватися новим прізвищем. Врешті його дійсне прізвище забулося. Тепер багато людей навіть не знає, що він колись звався Яровим. Семен і далі підсилював це нове прізвище тим, що часто й в добру погоду літав кіньми, мов якийсь буревій. Коли його сини повиростали, то їм це нове прізвище так подобалося, що вони його й собі привласнили. Отак то й повстав уже цілий рід Буревіїв.

Оксана скинула з себе хустку та бурмус і витріпала від пилюки, взяла фургона кирею, килимець та якісь пакунки і пішла в хату. Буревій заніс Юрася до кімнати, поставив на підлогу і сказав:

— Отут я, хлопче, жену з тебе пилюку, вмию, а потім підемо вечеряти.

— А де ж мама? . .

— Мама зараз прийде. Ось вона вже й тут.

— Почекайте, дядечку, я його сама причепурю.

— То й добре, — а я піду сказати, щоб подавали вечерю.

Оксана чепурила сина та повчала.

— Гляди, Юрасю, будь чемний при дідусеві. Слухай їх, бо вони неслухняних дітей не люблять.

— Мамо, а чого в них білі вуса?

— Бо вже побіліли?

— А чого в тата не побіліли?

— Бо твій тато ще молодий, — відповіла Оксана, й ці слова кольнули їй в серце, бо хто його тато, добре знає тільки вона.

Згадка про тата навіяла Оксані нову думку: чи признатися вже на цей раз Буревієві від кого вона має сина, чи й від нього затаїти це навіки? Хотілося б йому про все признатися, все розказати, але — чи не понизить це її в очах Буревія? Оксана вмилась, причепурилася та й заглянула в люстро. Помітила, що та-ки добре почервоніла від цілоденної подорожі під ясным та теплим вересневим сонцем.

— Ви вже готові? — запитав Буревій, увійшовши до кімнати.

— Прошу до їдальні.

— Дідусю, мама казали, що у вас білі вуса бо ви стали.

Буревій розсміявся.

— Та хіба ж я так тобі, синку, казала?

Юрась збентежився, дивився то на маму, то на Буревія, поки надумавсь.

— А ви ж казали, що в тата вуси не білі, бо вони молоді?

— Ха-ха-ха! . . — знову розсміявся Буревій. — Втішного, їй-бо, втішного маєш сина! Так ходім же ти, малий мудрецю, — він узяв хлопця за ручку, вивів у сіни, а звідти зайшли до їдальні.

Молоді Юрасеві оченята бігали по їдальні, бо ж тут було все інакше, як у нього дома, до чого він звик. Замість глиняної до-лівки він побачив чисту пофарбовану дощану підлогу, застелену

килимами. Посередині хати стояв стіл, а в нього дома він стоїть у куті. Дома одною скатертиною стіл накритий, а тут двома — під сподом розцяцькована, а зверху біла. Кругом столу не лави, а блискучі стільці. Всюди розвішані образи. З одного боку на стіні на килимі висять рушніці, якісь самопали і ще щось... Оце „щось” особливо притягло Юрасеву увагу. Дивився він на те „щось”, дивився і ніяк не міг зрозуміти, що ж воно таке, бо такої штуки він ще в своєму житті не бачив, тож не витримав і запитав:

— Дідусю, що ото висить? — при цьому показав пальцем.

— То, сину, бандура, — відповів Буревій.

— А що з неї їдять?... — Юрасеві бандура здавалася великою мискою з довгим держакom, так ніби велика ковганка.

Буревій знову розсміявся, а Оксана сказала:

— То, сину, не миска, а бандура, на якій дідусь грають. Придивись, он же там на ній струни.

Юрась зітхнув, бо все ж таки ця дивовижна штука залишилася для нього незрозумілою: „Натягнуто на дерев'яну миску струни й на цьому дід грають...” Поводив він оченятами далі й зупинив свій зір на одному образі.

— Мамо, а чого та Бозя сидить у шапці?

— То не Бозя, Юрасю, а Тарас Шевченко!

Це пояснення нічого не з'ясувало Юрасеві. Думав він, міркував та й додумався:

— І в нас є Шевченко. Він шиє чоботи. Я був у нього з мамою. А як він умле, то він тяж буде бозькою?

Такий Юрасів висновок розсмішив Буревія і Оксану.

— Почекай, Юрасю, годі вже запитувати, — сказав Буревій, переконавшись, що він не в силі пояснити хлопцеві, хто такий оцей Шевченко, що висить у нього на стіні. — Коли виростеш, Юрасю, тоді ти добре пізнаєш, хто був оцей Тарас Шевченко, а тепер ось сідай та їж.

Кругловида, чепурна служниця, одягнена в чистеньке просте селянське убрання, внесла на довгому полумиску приготовані оселедці, а побіч них лежала кружальцями нарізана цибуля, баклажани, зверху маслини, а все це було полито соняшниковою олією. Поставила ще на стіл плетений полумисок з порізаною паляницею, карафку з нажовтасто заправленою горілкою. А для Юрася принесла яйця, масло, молоко та мед. У служниці в руках задзвеніли тарілки, ножі, виделки, ложки — все це вона зручно та скоро розставила та розложила на столі.

Коли служниця вийшла, Оксана запитала:

— Хто оця, що тепер виконує у вас колишні мої обов'язки?
— і засміялась.

— Дівчина Галина з Росошок. Дуже чепурна дівчина.

— А хіба ж я була не чепурна?

— Чому ні? Але ти такі обов'язки, як пригадуєш, не довго в мене виконувала... По місячній моїй перевірці я допустив тебе до всього, і ти була в мене не служницею, а господинею.

— А з цією Галиною буде те саме по місячній перевірці? Ха-ха-ха!..

— Оксано, не жартуй. Ти все однакова. А хіба ти не бачиш, який я вже старий став. І найбільший буревій подме, подме, подуріє та й втихне. Це я добре знаю з досвіду... Отак і з живим Буревієм... Ти гадаєш, що я тоді відпустив би тебе від себе, коли б не відчував, що я вже старий став... Ну, вип'ємо за минуле... Все з приємністю згадую ті шість років, що я прожив з тобою. Твоя весела вдача була відмолодила вже й тоді старого Буревія, але, нажаль, ненадовго. Все минає, все проходить, як сказав Шевченко.

Юрась, почувши ці слова, знову подивився на Шевченка, і йому знову, як ото в лісі, захотілося бути вже дорослим, щоб довідатися, хто ж справді отой Шеченко?

— А ви гадаєте, Семене Івановичу, що я таки тільки тому від вас від'їхала, що ви були старі? Я так багато навчилася від вас за ті шість років, так до вас привикла, що була б від вас не відійшла до моєї або вашої смерті. Але ж ви знаєте, що ваш старший син Микола не давав мені дихати. При кожній нагоді прямо шипів: „Або будь моя, а не тільки батькова, або зійди з нашого двору, щоб мої очі тебе не бачили, щоб я не мучивсь!..” А його Тетяна готова була мене в ложці води втопити, її злість та заздрощі зайли.

— От за те і я їх не злюбив. Микола все пристає, щоб я вже переписав на нього все моє господарство. А я сказав: „Ні, ні, ні!.. Хочеш мати своє господарство, то наживи його собі так, як я нажив. Я почав роздувати своє кадило з п'яти десятих, пари биків та телиці. А батько, давши те мені, потішив: — „Бики виростуть — матимеш воли, телиця підросте, побігас, через дев'ять місяців теля матимеш”.... Але я постарався вже сам до тих п'яти десятих доточити сімдесят... І міг би ще й сьогодні далі гнати, далі прикупувати та прибирати землю до своїх рук, але не маю по-

треби та й мети в тому не бачу. Та що про це говорити. Добре, що оце ти приїхала. Сьогодні повечеряємо оце та йдись спати, бо ви втомлені з дороги. Завтра вже наговоримося вдосталь.

Галина приносила та ставила на стіл все нові страви: риб'ячий холодень, смажену рибу, бігус, підсмажену ковбасу, холодну шинку, яйця, масло, врешті подала тістечка та чай, а до нього варення та мед. І було всього того на столі, наче сюди приїхала не одна Оксана Тараниха з синком, а цілий рід Таранівський.

О, старий Таране, коли б ти встав та подивився, заглянув ось в цю світлицю, то може хоч трохи зрозумів би, чому твоя ненависна невістка Оксана намагалася запровадити в твоїй хаті такі незвичайності, які є ось тут!.. Тоді може б ти вже не її саму, а й цього старого Буревія обвинувачував, що він навчив її тих незвичайностей.

Буревій тим часом поставив на стіл пляшку червоного солодкого вина. Налив і Юрасеві чарку. Він смоктав вино й воно веселило його дитячу душу. Юрась дригав ніжками під стільцем та те й робив, що обертав голову й дивився на „велику миску з довгим держаком“, на якій дід може грати, або просто дивився на дядю в шапці... Все міркував, навіщо його повісили на стіні? Врешті запитав:

— Чого той дядя в шапці дивиться на мене?

— Бо він тебе любить, синку, — відповіла мама.

Юрась зітхнув і ніби на цей раз, здавалося, залишився задоволеним з маминої відповіді.

VI

Другого дня Юрась уже зранку мав собі товариство: троє внучат Буревія, діти його сина Миколи. Жив він тут таки в другій половині великого Буревієвого будинку. Юрась відразу подружив з цими дітьми. Рівнею йому був Олесь. От з цим Олесем і бігав Юрась надворі, бавився та обізнавався з усім тим, що тут було для нього нового. Його особливо захоплював та дивував павич. Юрась зроду не бачив птаха з таким довгим та розмальованим хвостом. Павич на дивовиж Юрасеві підняв те лихо вгору й зробив колесо... Коли павич знову спустив свого хвоста й тя-

гав по землі, Юрасеві дуже захотілося сісти на того хвоста, нехай би його павич трохи повозив.

Буревій з Оксаною обходили двір та оглядали все те, що там було. Та у дворі не було нічого особливого, що могло б захопити Оксану. Вона за шість років до всього в цім дворі придивилася, все пізнала. Був час, коли Оксана й сама керувала цим господарством, як господиня, чи як Буревієва прийманка. І Гнат бачив це господарство аж двічі, коли привозив сюди Оксану до її дядька по матері, бож так Гнатові було представлено Семена Івановича Буревія.

Отож Гнат привозив сюди Оксану, коли вона була в високому ступені вагітності. Потім десь по двох чи трьох місяцях він знову приїздив сюди й забрав назад Оксану вже з Юрасем. Оксана тоді казала Буревієві, що Гнат позбувся ока десь аж за рік по їхньому шлюбі. Це їй потрібно було для того, щоб хоч тут не глузували, що вона вийшла заміж за сліпого. А що вона не кинула Гната після того нещастя, мало б вказувати на Оксанину сердечність та відданість своєму чоловікові.

Гнат до всього тут придивлявся своїм одним, але всевидючим, оком, та на тому, на жаль, все й скінчилося. Він нічого, з баченого тут, не використав, не взяв за приклад, щоб те запровадити у своєму господарстві. Та воно ніби друге покоління тільки для того й прийшло на світ Божий, щоб споживати те, що тяжкою працею надбало перше покоління... От коли б старий Таран змолоду був подивився на таке господарство, а до того, щоб Буревій та розповів, яким чином його наживав, Гнатове господарство сьогодні виглядало б інакше. Старий Таран напевно використав би новинки Буревієвого господарства та ще як би використав!

От цікаво б дожити та подивитися, куди піде, яким шляхом, що придбає нове — третє покоління, що оце саме гаяється за хвостатим павичем! В Юрася все ще не вгамувалося бажання поїздити на павичевому хвості... Ну та нехай! Терпеливість, кажуть, скелі ламає. Поживемо, доживемо, побачимо за працею і третє покоління.

— Оце чистокровні арабки, — казав Буревій Оксані, запровадивши її в один із відділів просторої стайні. — На весні минуло по три роки. Вже пробую запрягати в бричку. Виробляються на добрих сягачок. А врешті, сама переконаєшся. Ще сьогодні, або завтра проїдемоь ними трохи... А це ось англичанка з своїм синком. Ей, ти, лобуре, йди, дам цукру!... Гарний лошачок під-

біг до Буревія й почав губами ловити його за руки. Буревій дістав з кишені грудочку цукру й дав лошаті. Це наслідок схрещення англійки з воронізьким чистокровним сягаком. Вийшов, як бачиш, порядний красунь, енергійний та розумний чортяка. Та ну, не кусай! — промовив Буревій, відпихаючи лоша, що ловило його то за руки, то за плечі й хотіло бавитись.

— Пам'ятаєш, Оксано, я колись захоплювався чистокровою англійською породою, а тепер ні. Переконався врешті, що англійки-матки скоро старіють, а лошата родяться м'якокопитні. А тепер подивимось на твої коні, — і вони перейшли до другого відділу, де стояли Оксанині коні. — О! — вигукнув Буревій, — лошиця знаменита, а я вчора якось уваги не звернув. Це є мішанка нашої степовички з арабом! Така мішанина часом дає дуже добрі наслідки. А він — мішанець у третьому поколінні від дюка. Взагалі з такої мішанини виходить казнащо. В твоєму вже переважає кров нашої степовички. Мусить добре бігати.

— Та бігає, — відповіла Оксана, — часом разом на всіх чотирьох!

— А ти б хотіла виробити з нього сягака? Ну, то вже тобі не поведеться. З неї — так . . . Ходім, я тобі покажу мого останнього сementала.

Зайшли до коровника.

— Ось бачиш, яке лихо стоїть! — показав він рукою на величезного бугая. — Йому ще тільки три роки, а він уже нікуди не годиться. Бач, як його розперло. Корови під ним падають, не видержують на собі такої туші . . . Ще місяців зо два погодуємо й продам на м'ясо. А он за ним стоїть бузівок — його та нашої, моєї найкращої, сірої степовички синок. Здається з нього вийде добре гевало.

В стайні та в коровнику було дуже чисто.

Вони зайшли до свинарника. Це була окрема велика також кам'яна будова. На диво й свинарник у Буревія був двоповерховий. В середині свинарник поділено на декілька відділів, ніби на комірні засіки. У відділах лежали: в одних матки з поросятами, в других підлітки, а там уже великі . . .

— Знаєш, оце змішав для проби товсту та куцу англійку з довготелесим данським кнурем і бачиш, що вийшло? Раніше вона мені поросилася п'ятьма-шістьма поросятами, а тепер он їх стільки ворухиться, що не можна й полічити. У бідної англійки не

вистачає навіть сосків для кожного данчика . . . Бач, як вони одне одного відпихають та б'ються за мамине молоко.

Вони перейшли на другий поверх.

— А ось тут уже лежать готові, що хоч зараз бери, Оксано, колодача та й гати їм у серце! . . . Ха-ха-ха! . . . Пам'ятаєш, як ти любила це робити? . . . — Обоє щиро сміялись з цієї вигадки. — Тому у мене на дворі тоді тебе боялись. Ха-ха-ха! . . . — Ще не забула ту свою зручність? . . .

— Часом випробовую, — тепер уже на пострах нашим болотняцям . . . Ха-ха-ха! . . .

Дивно б здавалося, чому саме Буревій тримає великих, догоджуваних та гладких свиней на другому поверсі, а не внизу? Буревій дійшов до таких мудрощів, до яких, певно, ще не дійшов у західній Європі ні один свиновод. На горішньому поверсі він довигодував своїх дорослих свиней ячмінною дертю, а переважно кукурудзою. Забивав свинячі пельки так, що вони в нього ніколи не хрюкали й не просили їсти. Жерли скільки хотіли, а тому й неперетравлювали деякої частини їжі, а зокрема кукурудзи. Неперетравлена в шлунках відгодовуваних свиней, що на верхньому поверсі, їжа, в суміш з відходами, спеціальними рурами спускалася вниз і тут все те поїдали доростаючі голодні свині. Таким чином Буревій, годуючи одну свиню, тим самим годував і другу. В Буревія в свинарнику було чисто вибілено, кожний день підстилювалася свіжа солома. Тут була навіть піч. По потребі зимою в ній палилося. Словом, свині в Буревія не барложилися посеред двору в калюжі, як то в Торговецького о. Харлампія, надісланого на Україну „добродійною” царською владою Москвіщини для „поднятия культуры в Южно-Русском Крае.”

Буревій не скаржився на посуху та на те, що ось наступить „Голодний Рік” . . . Аджеж тут за Синюхою посуха взагалі так не дошкулює, як на східніх степах, а до того ж Буревій провадив так господарство, що йому не завжди треба було поглядати на небо й просити Божої милости. Бог раз на завжди вложив Буревієві свою милість у голову, і він тепер нею користувався, прикладаючи ту милість до свого господарства. Він сам нажив своє господарство і вмів його провадити.

Семен Буревій — це може й рідкий степовик, але були й такі — часом траплялися на широтах України. Він був одним із тих, що нав'язні безмежним степом мрії зумів перетворити на дійсність. Це не Петро Степаненко, що живе мріями, ними *baratie*,

чекає, що ось може чуже нещастя принесе йому щастя, і він з того забагатіє, стане дукою . . . Та так, мабуть, і умре в злиднях, занесе свої нездійснені мрії на тамтой світ.

Семен Буревій — не Ялисей Таран, що добро своє здобував, немов тяжкий таран пробивав брами в твердинях. Таран, сказати б, рвав голими руками скелі, не прикладаючи до того багато розуму. Він тільки те й знав, що треба працювати день і ніч, не покладаючи рук своїх, не відчуючи болю в усьому тілі, заціпивши зуби, терпіти й поборювати. Він вірив, що лише після такої праці по довгих роках подвір'я твоє може й виповниться добром. Дух твій одного дня зрадіє і звеселиться, дивлячись на наслідки праці: на величні, мов вимуровані з жовтого каміння вежі, стоги збіжжя. Вуха твоє почує невмирущу домашню музику: грізний рев круторогих, іржання коней, мекання овець, хрюкання свиней, спів двох півнів, що стоять у двох кінцях двору, розбігшись після недавньої кривавої бійки за володіння п'ятидесятьма бравунами! . . . А все ж то наслідки упертої невисипущої праці рук Тарана!

Зовсім іншими шляхами розбудовував і вів своє господарство Семен Буревій. Коли він був ще молодим чоловіком Яровим, прочув якось, що його воли, які вирости з даних батьком бичків, десять аж в Одесі можна продати не за вісімдесят карбованців, як то йому дають дома, а за дев'яносто п'ять, а може й за цілих сто. Семен взяв хліба в торбу, а воли за налігача та й гайда за яких двісті верстов перевіряти ціни на воли в Одесі. Показалося, що ті чутки правдиві! Ста карбованців він не взяв, але дев'яносто п'ять карбованців таки приніс.

— О, так це ж добре! — сказав він. — Коли я пожену до Одеси вдруге дві парі волів, то зароблю тридцять карбованців.

Семен до своїх грошей ще припозичив сто карбованців у дядька Дмитра за високий процент, бо мав віддати дядькові сто п'ять карбованців. Та байдуже — Семен на цей раз на двох парах волів заробив тридцять п'ять карбованців!

Так помалу він ознайомився з Одесою. Походив по ній, придивився й побачив, що тут сало на цілих п'ять копійок на фунтові дорожче, як в Уманському повіті. Семен помітив також, що волові вози в Одесі купують, бо тут різний вантаж возять по вулицях волами. Тепер Семен пішки до Одеси уже не йшов. Одна пара тягла навантаженого салом та сіном воза, а дві парі волів ішли за возом. На цей раз Семен повернувся додому з батіжком у ру-

ках, але з кишенею, як він казав, на цілих сто карбованців тяжчою!

Недалеко Буревієвого господагства Гонтівський ляшок продавав свою землю всього-навсього по вісімдесят карбованців за десятину. Семен давно на ту землю поглядав своїм мужицьким неситим оком... Ляшок продавав усе по десятинці — по дві, щоб, як люди казали, підлатувати свої протерті панські штани, а в кишені широких Семенових штанів завжди для цього діла водилася готівка.

Семен був письменний, бо церковно-парафіяльну школу скінчив. За чотири роки дячок навчив його: „Аз, буки, веди, глаголь”. Ну й трохи писати. І коли Семен по іспиті повертався додому, то по дорозі не впхнув своїх книжок корові під хвіст, як то зробив його товариш, показуючи тим, що наука-мука для нього скінчилася і нехай тепер корова задом читає ті книжки... Семен до тих книжок, в одній із яких навіть був такий віршик: „Что ти спиш, мужичок”... видіставав ще десь інші книжечки, перечитував, а деякі місця так навіть у зшиток записував, намагаючись писати гарно, рівненько. Дістав десь хрипливу гітару, почав учитись „музики”, підспівуючи собі до того.

— Тату, я хочу дальше вчитися! — одного дня випалив Семен. А тато йому:

— Не вигадуй дурниці! Ач, який, в паничі захотів. І так тої погані до біса розвелось... А ти поки вилізеш у ті пани, то здереш з мене мою мужицьку шкуру. Приклади краще, Семене, ухо до землі та послухай, чим вона дише.

Семен зідхнув та й замовк. Він знав, що батьківське слово, це є залізо — його словами не розмочиш. І мусів нишком сам для себе набиратися грамоти. Коли вже був дорослим, то якось випадково до його рук дістався „Кобзар”. Це було для нього наче ясне сонце серед темної ночі... Прочитавши декілька разів „Кобзаря”, Семен ніби знайшов себе. Після того він відчув, що вже грамотний, наче все на світі стало для нього ясним, зрозумілим.

Та грамота дуже Семеневі придалася, коли він почав ходити до Одеси. Купував там книжки й газети, перечитував їх аж до останнього слова. В кінці газети знайшов і цінника на різний крам і товар. Використав і те. Тепер йому не треба було ходити попід крамницями чи по базарові та прислухуватися, розпитувати та довідуватися про ціни. Ті ціни він порівнював з цінами своєї око-

лиці й робив собі висновки, коли й на чому можна найбільше заробити.

Семен уже був не Яровим, а Буревієм. Господарство його з кожним роком зростало. Він усе більше та більше відгодовував свиней. Барашникам-кабанникам своїх свиней не продавав, а сам забивав і продавав сало, м'ясо, ковбаси . . . Свою свинину навчився добре обробляти, тримати в чистоті. Тож на базарі відразу все спродував. Скоро набив руку в цьому фаху і часом, коли то було вигідно, вже й вагонами відправляв свиней до Одеси, а то й до Варшави.

Буревій одружився з гарною, від природи розумною дівчиною Степанидою, коли вже мав двадцять сім років. Самостійне життя він розпочинав цілком дорілим чоловіком. Степанида обдарувала Семена п'ятьма дітьми, із яких живими залишилося четверо: дочка Ганна та сини — Микола, Володимир та Іван. Дочку Буревій видав заміж десь на сусідні хутори за доброго господаря, давши від себе добрий посаг. Старший син Микола жив з жінкою та трьома дітьми при ньому і мав перебрати все господарство по батькові. Володимир був уже на цей час лікарем і жив з дружиною та одною дитиною в Одесі. Наймолодший син Іван спочатку вчився в Києві, а потім у Німеччині — в Берліні та Бреславі. Тепер Іван вибився на головного управителя всіх маєтків пана Терещенка.

Дружина Буревія померла на п'ятдесят п'ятому році свого життя. Тяжкою була втрата доброї і розумної дружини, милої й сердечної матері. Однак і після смерті дружини Буревій з надзвичайною енергією продовжував вести й розбудовувати своє господарство, тепер користаючи і з порад своїх синів.

Буревій вже від своїх двох молодших синів багато дечому навчився. Це ж вони зробили з нього цілком свідомого українця. Можливо, що то й був їх вплив, коли він казав:

— Не хочу більше купувати землі й поширювати моє господарство. Не хочу дорівнюватися до великих панів, щоб не довелось разом з ними ділити ту заслужену кару, яка на них може прийти . . . Все залишатися так, як зараз є, не може. Зміна мусить прийти. І я вже ніби чую, хоч може ще й далекий, подув неминучих змін. І може ще на нашій землі „оживуть гетьмани в золотих жупанах"! . . . Неминуче ще мусять ожити на великопанські чужинецькі голови Гонти та Залізняка. Тоді їм не дали докінчити свого

великого заміру, а вдруге прийдуть — докінчать. О, вже докінчать!.. — часто з запалом говорив Буревій при людях, яким довіряв.

VII

По доброму сніданку Буревій повільно встав і зняв бандуру з стіни. Малий Юрась затаїв подих і уважно слідкував за дідусем. Його дуже зацікавило, що ж тепер дідусь робитиме з тою „великою мискою з довгим держакон”...

Буревій відтяг крісло від столу й сів на нього, поставивши на ноги бандуру.

— А тепер послухай, Юрасю, я тобі заграю!.. — Він потяг пальцями по струнах, і „миска з довгим держакон” заговорила...

Юрасик розз'явив ротика й витріщив свої оченята. Буревій грав та грав... Юрасик слухав, слухав... І ось ніби його дитяча душечка зірвалася та й полетіла на хвилях невиданої і нечуваної ще ним музики. Зірвалася душечка та й полетіла кудись далеко, далеко, десь у вирій, в якийсь інший, райський світ... Увесь полонений — Юрась слухав. Приємно лоскотала музика почування, наливала душечку ще не смакованими солодощами. Він уперто дивився, не спускав оченят з дідусевих пальців, що бігали по струнах бандури. Юрась замислився, забувся, що він живе і дихає. І коли Буревій перестав грати, Юрась усе ще стояв нерухомо, мов зачарований. Він дивився на цього дивовижного дідуса і мовчав.

— Так що, Юрасю?.. — запитала мама.

Мамині слова ніби вирвали його з музичного зачаровання.

— Мамо, оце от!.. — додатком „оце” до свого звичайного „от” Юрась висловив найвищий ступінь свого задоволення.

Буревій погладив Юрася по голові, поцілував і сказав:

— Бачу, що ти любитимеш музику, а музика розбудить у тобі свідомість, і знатимеш потім, хто та чий ти син... — сказав Буревій. Останні ж його слова ніби кольнули Оксану в серце, а Буревій запитав: — Чи ти ще пам'ятаєш, Оксано, „Катерину”?..

— Ще добре пам'ятаю, — відповіла вона.

— Пам'ятаєш, як хлопці привезли нового „Кобзаря” з Києва,

і ми завзялися, що ти вивчиш напам'ять „Катерину“, а я „Гайдамаки“.

— А чому б забути, дядьку?

— В тебе то йшло скоро, а в мене туго... Так таки всього й не пам'ятаю.

— Бо ж „Гайдамаки“ довші...

— Довші й тяжчі, а до того ж і моя голова вже й тоді була стара. Як сказав Шевченків Коваль: „Минає неясний день мій, вже смеркає. Над головою вже несе свою неклепаную косу, косар непевний“... — Ну, але поки там що, — додав Буревій, — ще шкваримо!.. Вдарив по струнах і затяг, пригравлючи:

„Літа орел, літа сизий
Попід небесами —
Гуля Максим, гуля батько
Степами лісами.
О, літає орел сизий,
А за ним орлята;
Гуля Максим, гуля батько,
А за ним хлоп'ята:
Запорожці ті хлоп'ята,
Сини його, діти.
Поміркує, загадає,
Чи бити, чи пити,
Чи танцювать, та й ушкварять
Аж земля трясеться;
Заспівають — заспівають,
Аж лихо сміється.“

— Ну ж, Юрасю, як?... — запитав Буревій.

— Ой, дідусю, ще, ще!.. — вирвалося з грудей Юрася. У шаленому захопленні він підстрибував, плескав у свої долонята й жагуче вимовляв: — „Ще, ще, дідусю“...

— Ну, ще раз, Юрасю, та й годі, — сказав Буревій і почав:

„Од села до села
Танці та музики,
Курку-півня продала,
Куплю черевики“...

Молоденьке тільки Юрася не витримало й само почало підтанцьовувати. Буревій це помітив та ушкварив ще веселішої:

„Отак чини, як я чиню:
Люби дочку абичию —
Хоч попову,
Хоч дякову,
Хоч хорошу мужикову!“

А Юрась уже танцював, як хотів та як міг.

Оксана схопила його й почала обсипати поцілунками.

Якщо чари пісні, мелодійні звуки бандури і приємний голос Буревія полонили дитячу душу Юрася, то не минули вони Оксани й самого Буревія. На ґрунті чаруючої пісні під акомпанімент бандури у їхній свідомості зродилася давня слава козацтва в його боротьбі за волю й долю України. Та й чи могла вона не зродитися, коли слава гайдамаччини особливо жила та не хотіла вмирати ось тут у населенні Уманського повіту. Та й не диво. Ось же недалеко було й село Росохи, звідки походив сам Гонта. Малому Семенові, теперішньому Буревієві, дід Микола Яровий багато оповідав про лицарські вчинки гайдамаків та запалював його дитячу уяву. Семенові все хотілося стати не ким іншим, а тільки самим Гонтою. Таким він не став, але зробився добрим практичним господарем. І вже немолодому Буревієві сталася пригода, що привела його до бандури.

Одного дня в Умані він побачив порозклеювані по місту плякати якоїсь української трупи. На плякатах було намальовано старого козака з бандурою. Буревій порішив піти до театру та почути, як то воно грають на тій бандурі, про яку він стільки вже чув і читав, але зроду ще її не бачив. Грали тоді в театрі, як то Буревій ще й сьогодні пам'ятає, „Невольника“, — була то чиясь переробка Шевченкової поеми „Невольник“. Буревія захопила ціла гра — а вже особливо бандура — мабуть так, як оце і малого Юрася... Буревій пригадав собі, що колись він не погано грав на гітарі, отже рішив, що на бандурі також може навчитися грати. По закінченні вистави він пішов за лаштунки й причепився до антрепренера, щоб той продав йому бандуру.

— Але ж, пане, — відповів йому той, — не можемо вам продати бандуру, бо ми понесемо на тому якихось триста карбованців шкоди, не маючи можливости без бандури далі провадити вистави.

— Так ось маєте триста карбованців, — сказав на здивування антрепренера Буревій, — а мені дайте бандуру! — Дістав гро-

ші з кишені й положив на стіл. — Можете не грати, поки не дістанете десь нову бандуру. Ви певно добре знаєте, де її можна купити. Коли ж хочете, то поїдемо до мене на хутір. Я вас буду цілий тиждень годувати, а ви підучіть мене за те грати на бандурі.

Ця романтична Буревієва пропозиція дуже подобалася артистам. Другого дня ціла трупа, що складалася з п'ятнадцяти осіб, опинилась на хуторі Буревія. Цілими днями артисти пили, їли, бігали по саду та купались. Тільки один бандурист, якийсь Василь Загнибіда, мав роботи від ранку до вечера: вчив упертого Буревія грати. За це він Загнибіді заплатив окремо. Буревій робив успіхи у грі. Мав він добрий голос, врешті добрий голос — це зовсім не дивниця в цій землі, дивнішим тут буває те, якщо хтось голосу не має. Коли артисти добре наїлися, напилися та нагулялися, то почали вечорами нудитися. Самі запропонували, що вони дадуть пару вистав для людей безкоштовно. З Умані привезено декорації, і в величезній stodolі Буревія давалися безкоштовно вистави для околичних мешканців. Деякі ще й досі згадують „весілля“, що одного року перед Зеленими Святами відбулося в stodolі Буревія. З того часу сам Буревій став відомим не тільки як добрий господар, але й як бандурист.

Не обійшлося це діло й без халепи. Начальство довідалося, що в Буревія на хуторі творяться якісь невидані речі — „Мазепинство“ Буревій розводить і бунтує народ...

На хутір приїздив сам становий пристав з стражниками „водворять порядок“... Та для Буревія цей пострах тринь-трава. Він давно вже казав, що начальство сидить у нього в кишені. Буревій бувало — якщо до чого — одному начальникові в жменю гроші, другому цілу шинку так прямо з свинячою ратичкою, третьому царському посіпаці кільце ковбас. І все потім в порядку...

— Бач, Оксано, — говорив Буревій, скінчивши гру на бандурі, — я вже не раз колись казав, що, коли б у мене хтось господарство відібрав, я з голоду б не вмер. Пішов би старий Буревій по світі з бандурою та й розносив би невмирущу давню козацьку славу. Згадав би про Гонту та Залізняка, і все б мені народ хрищений дав би шматок хліба.

Скінчилась гра на бандурі, і Юрась побіг до свого товариства — до внуків Буревія. Кортіло вже його похвалитися тим, що він

чув. Хоч ті внуки давно вже те знали. Правда, Буревій своїх внуків не дуже то розпещував, щоб, мовляв, не звикали змалку їздити по дідових раменах.

VIII

За будинком Буревія починався великий сад.

У Буревія в саду була повна гармонія, взірцевий порядок. Усе тут показувало, що цей сад прожив літо дійсно веселим та плідним життям . . . Овочеві дерева були посаджені симетрично, щоб од-
но одному не перешкоджало, більше меншому і всі разом одно-
ному не заступали сонця. Всі дерева були пообкопувані, і ні під од-
ним із них ані стебелини бур'яну. На деревах шкіра свіжа, мов у
здорових дівчат на обличчю. З весни всі дерева було добре вибіле-
но, бо ту білявину ще й тепер було помітно.

І ось вересень — а грушеві, яблуневі та сливові дерева були
рясно уквітчані овочами. Видно Буріві не спішилося оцим своїм
садовим добром вигодовувати Уманських, а може і аж Одеських
панів.

— Кожний овоч мусить на дереві дозріти, — казав Буревій. —
Зірвати з дерева зелене яблуко, це те ж саме, що відірвати від ма-
териних грудей малу дитину.

За добрий врожай дерев не катували під час збирання. Он там,
коло одної яблуні, стоїть подвійна драбина, щоб з неї оббирати
врожай, не псуючи плідного дерева.

Буревій не народився садівником, так як не народився він
знавцем сільського господарства, свиноводом, коноводом, ба навіть
і бандуристом, як то недавно показав.

Буревій всього того навчився! Захотів і навчився.

Якось він довідався, що в Умані є садівнича та господарська
школа. І почав до неї вчати не як звичайний учень, а як
господар. Там просив порад, і йому їх давали. Показували, що
та як він має робити. Буревій приїздив додому й зараз же ті по-
ради прикладав до життя. При потребі дошукувавсь пояснення
в різних книжках. До всього прикладав ще й свої міркування, як
то, наприклад, схрещування двох порід свиней, худоби і т. ін. Бу-
ревій не був мрійником, не був і хвальком, але не боявся правди
казати:

— Я прийшов на цей світ для того, щоб творити і якісь цінності по собі полишити. Я мушу полишити по собі щось таке, щоб мене й по смерті пам'ятали!

Буревій ходив з Оксаною по своєму саду й оповідав, оповідав. Всім він захоплювався, наче юнак. Йому, вже досить старому, весело, легко, приємно було з оцією ще молодою жінкою. Бог знає звідки вона, що в дійсності за одна. Отак собі — одного дня прибудилася йому на базарі, запорошила собою його очі та й маєш.

Буревій не тільки забуває в привабливості Оксани про свої високі роки, але не відчуває себе старим. Правда, майже всі старі люди люблять хвалитися: „Не вадить, що я старий, зате в мене серце молоде!“ . . Розуміється, ніхто тому з молодих не вірить.

А от Буревій був таки винятковою людиною, що довго живе й до смерті не старіється. Відмоложувало ж його не що інше, як вічний гін до нової творчості. Він любив говорити, що своє господарство далі збільшувати не бажає. Однак то не означало, що він буде його занедбувати. Ось він зупинився коло однієї яблуні та й каже Оксані:

— Оцю яблуню я восени викопав і викину геть! Це якесь дурне дерево. Десять років уже висмоктує мою землю, а овочі не дає. Я навіть досі не знаю, який смак мають овочі цього дерева. Все он диким пагінням женеться вгору. На вигляд красуня, що й казати, але яка мені з того користь? Викину й на її місце посаджу іншу. Уманська школа виростила якийсь новий сорт яблунь. Привезу й посаджу — побачу, що з того вийде. Ось ця яблунька, — він показав Оксані на мале деревце, — це швейцарський боскоп. Коли садив, то мусів домішати до нашого чорнозему піску та жовтої глини, інакше б нічого не було. Деревце соками одної нашої чорної землі отруїлося б. Йому ще тільки два роки, а бачиш, які вже яблука висять, хоч покищо їх ще тільки п'ятеро. А ось канадійський боскоп — шкурятаник, дозріває в мене в теплицу десь аж перед Великоднем. Оце та, що ти любила — басарабська золота ренета. Смачне, а тверде, мов качан з капусти. — Він зірвав одно найкраще червоно-жовтобоке яблуко й подав Оксані, а сам далі з захопленням оповідав.

— Оці янатани добрі в листопаді. А ось шовара годиться на стіл на Різдво. Деревця оцих кругленьких червоненьких яблук Уманська школа роздобула десь аж на Закарпатті — називаються вони онурками. З дерева їх треба, як пам'ятаєш, тоді знімати, коли листя облетить. Дивне якесь яблуко! Воно стає тільки тоді

смачним, коли по зірванні полежить якийсь час під яблунею на землі, мов дитина коло матері. А ось же й та пахуча кримська антонівка. Любить багато сонця, а під собою мусить мати твердий ґрунт. Коли садив, то на спід у яму набив м'якого лупняка. В цім літі дуже добре вродили, бо сухе літо було. А оце й наша невмируща кисличка. Подивися, на ній більше яблук, як листя. З тих кисличок, як знаєш, виходить добре вино, коли під час шумування підмішати цукру та меду. Ну й любила ж ти їх смакувати, витягаючи з квашеної капусти... Ха-ха-ха!..

А далі Буревій розповідав уже про груші, сливи, вишні, черешні з таким захопленням, наче п'янів з того, насичений пахощами, що заливали цей прекрасний сад. Там он дерево червоніє від яблук, ніби червоною китайкою вкрите. Груша жовтіє від овочів, а сонячне проміння виграє на них різнокольоровими барвами. Он там, ніби сизі крила голубині розвішані на деревах, дозрівають сливи. Їх така сила, що гілля аж лущить та гнеться під ними. Виноградник під горбком. Важкі китиці гнуть-нагинають виноградову лозу аж до землі.

Увесь сад сповнено радісно-веселою трудовою працею бджіл. Вони вже відчувають скорий прихід холоду і надмірно поживавлено працюють; їх тут мільйони. Своїм летом бджоли викликають таке враження, ніби сад полпересновувано товстими сіро-жовтими нитками.

Та й не диво, що їх тут така сила, бо ось велика пасіка стоїть. Вулики — домики бджолині в ряди розставлено, а поміж ними піском повисипано. Нема тут трави, нема бур'яну, як і нема ніякого бруду далеко навкруги пасіки.

А там далі, в низу, між молодими зеленими ще вербами вилискувався під сонцем, наче велике люстро в зеленій оздобі, Буревійів ставок-рибник.

Буревій та Оксана зайшли в альтанку, що збоку видавалася великим кущем винограду. Альтанка була обсаджена плідним виноградом, і тепер на його лозі вісіли китиці винограду, наче хтось прибрав альтанку зелено-рожевими пелюстками великих квітів.

В альтанці висипано долівку піском, посередині стояв круглий стіл, а попід стінами напівкруглі лави.

— Не один і не два рази ми отут посиділи, — мовив Буревій. — Ти тоді була ще зовсім молоденька, бо молода ще й сьогодні. А я тоді біля тебе відмолоджувався... Ха-ха-ха!.. Я тоді не

тільки забував, що я вже старий, але й почував себе цілком молодим. І дивна річ — я знову так само себе почуваю!.. Почекай — скільки ж це буде літ, як ми познайомилися?

— Дивне те було знайомство, — сказала Оксана. — Сало та ковбаса стали тому причиною... Ха-ха-ха!.. — засміялася вона й зразу ж зажурилася.

— Так, так... буде вже тому років з одинадцять чи й більше. Тоді я вже був з півроку вдівцем. Пригадую, як сьогодні, коли ти підійшла в Умані на базарі до мого прилавка, тримаючи хлопчика за руку, стала та й дивитися то на сало, то на ковбаси, а я на тебе подивився: „От гарна та здорова дівка!..” — подумав, чомусь аж здригнувся й кажу: „Хочете ковбаси? — Прошу!..” Обличчя твоє спалахнуло. Ти намірилася відходити і несміло промовила: „Купила б, але грошей не маю при собі...” — „Та нічого, — кажу я, — на другий вівторок я знову стоятиму тут — принесете...” А ти вже сміялась та закривала лице рукавом. Тоді вперше я почув твій веселий та дзвінкий сміх і вже ніколи його не забуду!.. Відтяв я кусок ковбаси, закутав до паперу та й подаю тобі. Хлопчик твій з довгими пейсами висмикнувся з руки, відбіг пару кроків і: „Хве, хве... трафне!.. Я скажу мутер...” Ти піймала його за руку, тримаєш, а він рветься. А я тобі кажу: „Киньте доглядати цих дітей та йдіть до мене, я дам вам кращу службу”. А ти: „Егеж... ідіть... Я не знаю...” Підтягла таки хлопця аж до прилавка і взяла ковбасу. Я ще в слід тобі сказав: „На слідуючий вівторок будьте готові до від'їзду зі мною!” Чув, що ніби відповіла: „Добре, дядьку!..”

— Ох, якби ви знали, дядю, який то був для мене довгий тиждень. Я ніяк не могла дочекатися вівторка. І знову думаю, а що як ви тільки пожартували й не візьмете мене за служницю?.. В жидів не могла далі залишатися, додому не хотіла повертатися, бо вже знала, що то значить парубоцька сільська напасть... Вже в понеділок повклядала свої речі, а в вівторок зранку побігла на базар. Подивилася на те місце, де ви стояли. Вас ще там не було. А що, думаю, коли ви не приїдете? Далі залишатися на роботі у жидів? Ні, не залишуся! Краще піду до якоїсь кравчині і буду працювати лише за харчі. Я трохи ж таки навчилася шити ще в Шполі. Отак собі ходила та на всі лади міркувала, коли дивлюся — ви їдете. Моє серце чомусь радісно забилося... Вперше тоді я побачила ваші дуже гарні коні та фур-

гон та й подумала, що це мусить бути якийсь багатий чоловік... Сама стала за будками, щоб ви мене не побачили та все слідкую за вами. Бачила, як ви коні випрягали, як столи звідкись приносили та розкладали на них сало, ковбаси та м'ясо. Помітила що ви все то сюди, то туди поглядаєте.

— Шукав очима тебе, Оксано, — сказав Буревій. — Цілий тиждень ти в мене з думки не сходила та все журився, що я вже немолодий. Але нічого не помагало. В голові одна думка, в серці одне бажання: бачити, бачити тебе якнайскорше. І для мене був довгим той тиждень.

— Я таки відважилася, взяла в жменю гроші, думаю: підійду і скажу: оце вам за ковбасу гроші... Підходжу — кров мені до обличчя вдарила, слова не можу сказати. А ви щось так говорите, що я не можу розібрати, мов оглухла. Потім тільки чую: „Так пойдеш зо мною?... Біжи ж та забори свої речі, коли щось маєш...” Я, здається, тільки прикинула головою та й побігла. Повернулася з речами, а ви зразу й поставили до прилавка сало продавати. Мені такий сором, що й світа Божого не бачу.

— А потім уже не соромилася? — запитав Буревій.

— О, ні!.. Ха-ха-ха!.. А тут ще підійшов тоді до прилавка якийсь чоловік. Попросив четверть фунта ковбаси, а я ще й важити не вмю, а він усе дивиться на мене, потім запитує: „Чи ви не будете з Болотяного, дочка Штельмаха?... Я певно почервоніла, як перець, та все відмовляюся. Він зідхнув та й пішов. Коли я після того повернулася аж по шести роках додому, то батько мені казали, що той чоловік говорив їм, що бачив мене, як я продавала сало в Умані з якимсь товстим кабанником... Ха-ха-ха!.. А ви ж і тоді не були товсті. Людям певно так уже ввижається, що кожний кабанник, чи кабанниця, якою тепер і мене в Болотянному називають, мусить бути товстий... Ха-ха-ха!..

Отак вони починали згадували та переговорювали про своє минуле, а то не в перший раз. Але їм здавалося, що в тих згадках все є щось нового, свіжого, цікавого. Гаряче говорили, упивалися в очі одно одному. Буревій може на яких тридцять п'ять чи може й цілих сорок років старший від Оксани. А отже ця нерівність у віковій зовсім не була перешкодою, щоб вони мали спільні почуття, гармонійність та духову рівність.

Хіба аж тут можна було б сказати, що Оксана родилася не для Петра-мрійника і не для доброго Гната. Їй треба було мати

такого чоловіка, як Буревій. Але... Буревій поспішив прийти на світ, а Оксана спізнилася... Сліпа доля їх, нерівних віком, звела, а природні вимоги та зовнішні обставини розвели.

Переговоривши вже ніби про все своє минуле, вони якийсь час сиділи мовчки.

Хоч і ніби вічно молодому, Буревієві ненастанно тиснулося до голови:

„Минають дні,
Минають ночі...
І я не знаю,
Чи я живу, чи доживаю...”

А Оксані чогось знову прийшов на думку отой, наче вже й ненависний, Петро. Вона порівнювала його в думках з оцим старим Буревієм. О, яка велика різниця!.. Цей творець, а той мрійник!.. А все ж таки колись бравий юнак Петро дзьобнув дівчинку Оксану в серце, та й залишилась незгойна рана на ціле життя... А старий Буревій почав голосно думати Шевченковими словами:

„Згадаєш, може, молодая,
Вилиту сльозами
Мою душу, і тихими,
Тихими речами
Проговориш: Я любила
Його на сім світі
И на тім світі любитиму”...

Буревій блиснув своїми очима, мов старий вовк, і піднесеним голосом додав:

„О, мій тихий світе,
Моя зоре вечірняя!
Я буду витати
Коло тебе і за тебе
Господа благати!..”

Буревій нахилився й поділював Оксану в чоло, а вона вже плакала. Оксана на цей раз заплакала в Буревієвій альтанці так, як під час хрестин заплакала в Петра Степаненка коло клуні.

— Тоді ти, Оксано, з'явилася перед моїми очима несподівано, — говорив з запалом старий Буревій. — З'явилася, мов весіння

блискавка, мов ясний промінь, з'явилася саме тоді, коли я носив у середині ще свіжий тягар по недавній смерті моєї дружини. Гадав, що моє серце по її смерті навіки закам'яніло. Місця вже ні для кого в ньому не буде, бо ж таки старий уже й тоді я був. Гадав: поколюю вигодувані ще за життя дружини свині, випродам сало та м'ясо та й припиню свою чинність... Ти з'явилася і запалила мене до нового діяння. Старе моє серце відм'якло, відмолоділо. Ти молода, жава, весела витиснула з моїх грудей мою покійницю Степаниду, і я почав наново діяти, чинити, з тобою їздити, з тобою торгувати. І все на світі для мене знову оновилося. І Буревій знову став Буревієм!... Але... Оточення, люди, власні дорослі сини почали мене дожирати, мов стару крицю іржа... Я напасті ще б витримав, але ти... ти мусіла від мене відійти. Я добре розумів, що ти мусиш стати бодай один раз в житті законною матір'ю своєї дитини, бо, кажуть, бездітної жінки в рай не пускають... Я тебе відпустив і продовжую творити тільки тому, що ти живеш у моєму серці...

А Оксана вже думала, думала про дитину, про „законну матір” та й запитала Буревія:

— Як то воно треба розуміти — „законна мати?”

— По-моєму це треба так розуміти, що жінка мусить мати дітей від законного чоловіка. Я міг би тебе взяти, ти була б моєю дружиною, мала б дітей, тільки вже... не від мене.

Таємниці людині носити, кажуть, дуже тяжко. І найбільший злочинець, душогуб носить у собі таємницю свого чину, носить, давить, затаює в собі, мучить те його і врешті не витримає і ко-мусь, колись, бодай священикові перед смертю, відкрис таки свою таємницю.

— І я мати незаконної дитини, — сказала Оксана, глибоко з своїх могутніх грудей відхнувши.

— Як? — здивовано вигукнув Буревій.

— Мій син, а ваш хрищеник, не є сином мого чоловіка Гната.

— А від кого ж ти його маєш?

— Про це я й хочу вам сказати. Я неправду вам, дядечку, казала, що Гнат осліп по нашому шлюбі.

— Я те помічав. Залишений слід по втраті його лівого ока вказував на те, що око було досить давно страчено. Але я на те уваги не звертав, бо чоловік і з одним оком може бути порядною людиною. Гнат твій, здається, таким і є.

— Так, він дуже порядна людина. Але я не могла мати від

нього дитини. Звернулась за порадою до одної знахарки. Вона мені сказала, що коли бугай ударив Гната в око, йому так заболіло, і він так перелякався, що від того стратив плідність, залишаючись ніби нормальним мужчиною...

— Це цікаво!.. Почекаю — приїде мій Володимир — питаю. Він, як лікар, мусить знати, чи може бути це правдою.

— Як воно в дійсності є — не знаю. Але від Гната я не маю дітей, — сказала Оксана й замовкла!

— Ну, а Юрась же твій від кого?

— Дядьку й куме мій, це єдиному вам на світі признаюсь, окрім Юрасевого дійсного батька. Я була, як кажуть, вашою приймачкою. Ви не раз мені говорили, що б я називала вас на ти хоч бодай тоді, як ми були в двох без побічних очей. Я не могла на те звикнути і не могла того робити, бо завжди дивилась на вас, як на свого батька. А ви були для мене ліпшим за мого рідного батька, що випхав мене недорослою з хати між чужі люди. Ви були для мене батьком, радником, учителем, ну і... самі знаєте, чим ще... Отож вам можу сказати всю правду. Коли я була ще дівчиною, то в моє серце запав один молодий та дуже гарний парубок...

Оксана розповіла про все, що в неї було з Петром Степаненком...

— Від нього оце я й маю сінка Юрася, — сказала Оксана під кінець. Отже я якраз і є „незаконна мати" мого сина... Ха-ха-ха!..

— Все це дуже цікаве... Тепер я твого сина, а мого хрищенка, кумо Оксано, ще більше полюблю!

— Дуже вам дякую, куме!.. Знаєте, я тоді приїхала до вас для того, щоб ви допомогли десь примоститись і родити його не тому, як казала раніше, а тому, щоб ніхто не знав у нашому селі, коли він саме народився... І в першу чергу я мусіла тільки сама знати, на кого він буде подібний, а після того вже думати про дальше. Тепер я приїхала до вас тому, щоб розказати вам усю правду й просити вашої ради... — додала Оксана і замовкла.

— Якої хочеш, кумо, від мене ради?

— Юрась підростає. Порадьте мені, дядечку, що я маю з ним робити: тримати при собі й нехай, коли виросте, перебере наше господарство, чи віддати в довгу науку?

— Скільки ви маєте тепер землі?

— Двадцять п'ять десятин, а до того річно п'ять-шість деся-

тин беремо оренди. Нашого господарства до вашого дорівняти не можна. В нашому ж селі воно вважається добрим.

— Моя порада, кумо, буде така: коли Юрась підросте, то віддай його до науки в сільсько-господарську школу до Умані. Там він сам себе покаже: коли буде добре вчитись, то піде далі й буде агрономом, якщо ж наука йому даватиметься тяжко, то все таки він чомусь навчиться, й те добре пригодиться в своєму господарстві. Коли я на той час ще буду живий — зі свого боку помагати-му моєму хрищеникові. Від вас до Умані далеко, а від мене — рукою подати. Все щось йому завезу. В літі, коли пустиш, змогтимо до мене приїздити. В моєму господарстві, як захоче, матиме добру практику діставати.

Оксана подякувала своєму колишньому вчителеві, батькові і... невінчаному старому мужеві, а тепер кумові. Подякувала за добру пораду та за охоту помагати її синові. Тепер Оксана почувала себе наче після сповіді, розповівши Буревієві всю правду. Почувала себе легко, приємно та була задовольнена з свого приїзду до Буревія.

Юрко бавився з дітьми, бавився аж поки не побився з своїм рівнею Олесем Буревієм. Завзятим показався внук Буревія, але Юрко Таран переміг таки його.

— Мамо, мамо, Юрась б'ється! — вигукував, плачучи та лежачи посеред двору, Олесь.

— Мамо, мамо, ідіть, ідіть!.. Мене Олесь хотів бити, а я його штовхнув!.. — вигукував Юрась, прибігши до саду.

По ободі Буревій запряг до брички свої молоді арабки. Захотів проїхатися з Оксаною по степу та пригадати собі давноминулі свої молодечі літа... Пригадати, як він їздив з Оксаною буревієм по степу. На бричку посадили й двох недавніх „ворогів” — Юрася та Олеся. До речі — вони вже встигли помиритися. Один і другий по обіді вискочив на двір з надкушеним піріжком. Одному і другому здавалося, що його „ворог” має смачніший піріжок. Таж треба якось свого „ворога” обдурити й виміняти смачніший піріжок. Скоро настав обмін — одному і другому дуже смакував виміняний піріжок, хоч вони й були недавно разом витягнуті з одної печі.

Буревієві вороні арабки-сяговчики не бігли, а пливли в повітрі, не доторкаючись землі. На степу люди дивилися та казали:

— О, знову Буревієм закрутило та понесло по степу!.. Дав-

но щось його не видно було. А тож, либонь, знову рядом з ним сидить його приймачка Оксана?!.

— Так і є, вона!

— Ну, то не даром Буревієм знову забуревіяло...

— Але ж і жіночка, я вам скажу... Певно вже покинула свого сліпого чоловіка.

— Приїхала до Буревія своїми кіньми. Добрі коні має. Кажуть, що отой її сліпий чоловік також великий багач.

— А ви гадаєте, що ота Оксана дурна? Знає діло. Хитріша за зозулю — коли вже сідати в чуже гніздо, то сідати в порядку!.. — гомоніли та підсміювались люди.

— Пригадуєш, Оксано, — казав Буревій, — як я тебе вчив їздити? Спочатку не йшло, а потім уже й мені давала кошем від коней... Ха-ха-ха!.. — Гадаю — тобі й те пригодилося. Воно — всяка наука в ліс не ходить...

— Дуже вам дякую, дядечку, пригодились мені й ця наука...

— При цьому їй згадалося, як вона мала її вжити і поїздити по Петровому тілі... Цієї своєї таємниці вона таки не відкрила навіть Буревієві.

— Ось подивись, як тут мої орють цілину!

Шість сірих здорових волів, що їх рога годі дістати рукою, повільно тягли плуга. Здавалося б, навіщо їх аж три пари в одного плуга запряжено. Такі волики, що й одна пара потягла б найтяжчого плуга! А ці шість — коли б Буревій та зачипив цілу землю ланцюгами, вони б всілі були її потягнути. Воли ж собі повільно, ремигаючи сунуть вперед. Скриплять ярма. Посвистують та гучно вигукують їх погоничі.

— Гей, гей, цабе, соб!.. Гей, воли ви сірі, круторогі, борозни ви не псуєте та огріхів не робіть. Он Буревій, хазяїн ваш, наближається, як побачить, як ми оремо, то лихо нам буде.

Плугатар, налігши на плуга всією своєю силою, міцно тримає чепіги в м'язистих руках. Дивиться плугатар, як крає тверду цілину чересло, як її спідсподу підрізує леміш, як вона потім дметься та тиснеться на плужану полицьку й лягає перевернута рівною чорною скибою.

Та загляньте он в ту борозну.

— О, бідна земля, нещасні воли!.. Тому то вас Буревій тільки три парі й запріг до того плуга, бо більше не має!.. Так орати, пане-брате, то треба б було до тих шести ще хоч з пару воліків в плуга підпрягти.

Якийсь мудрий учений англієць додумався до того, що людина — це є не що інше, як тільки хвороба землі — бациля . . . Вона не дає спокою землі. Людина вічно мордує своїми різними вигадками землю. Коли то правда, то Буревій — це велика бациля землі! . . . Він є хворобою особливо ж тих семидесяти п'яти десятин, що попали в його руки.

Та ж подивіться, що Буревій робить тій землі, як он він оре цілину?! Люди давно кажуть, що Буревій завжди заривається плугом по коліна в землю. А от на цей раз, то вже й не по коліна, ні, вище колін, коли б часом не по пояс!

Буревій підїхав до своєї цілинної ниви, зупинив коні, віжки віддав Оксані в руки, а сам стрибнув по-молодечому з брички. Вивернута спідсподу земля розсипалася, мов чорний горох. Буревій дивиться на ту землю і посміхається. Бере він у жменю того чорного гороху, підходить до Оксани й каже:

— Ось бачиш, Оксано, мої плугаторі добувають спідсподу силу землі. В кожній оцій чорній горошині переховується добрий колосок пшениці. Земля під сподом вигулялась, виспалась, відпочила й розлінилась, купи не тримається, горохом розсипається. Ану іди тепер наверх! Годі тобі неплідно лежати. Я тебе заставляю давати користь. І дасть — нічого їй не допоможе. Якби ти, Оксана, могла приїхати сюди на слідуючий рік перед жнивими, то побачила б жовте глибоке море, що виросте на оцій чорній землі. Тут буде пшеничний ліс. На кожній стеблині висітиме колосок, мов бич, повний жовтої тяжкої пшениці. Земля мусить мені повернути те, що вона прогуляла. Бог дав землю і людині розум. Коли ті два Божі дари сполучити, приклавши силу, то може вийти велике діло!

Воли притягли плуга з тамтих гонів.

— Боже вам помагай, хлопці! — промовив Буревій.

— Дякуємо, дядьку! — відізвався плугатар та погоничі.

— Як ореться, хлопці?

— Добре, дядьку. Цілина аж рипить та перевертається чорною гороховою скибою наверх, — відповів плугатор.

— А чого то он у вас у середньої пари в борозенного налигач попустивсь, теліпається та б'є вола по морді. Замотайте його за роги. Повертайтеся сьогодні до двору гень-гень перед заходом сонця. Оранка тяжка — волам треба дати відпочинок.

— Дякуємо, дядьку! . . .

Буревій ще проїхав мимо своєї озимини. Посіяно її сіялкою

після другої Пречистої. Пухка, добре опрацьована земля випирала з себе зелені, рівні та довгі пагони пшениці й жита.

В фургонний ящик насипано вівсяної полови, а в неї докладно вложено найдорідніших та найдобірніших овочів з Буревієвого саду. Оксана та Юрась уже сиділи в фургоні. Коло нього стояв Буревій та троє внуків. Олесь рвався вперед, тупав ніжками та викрикував, що й він поїде з Юрасем далеко, далеко!.. Але його міцно тримала за руку служниця Галина.

У вікно, ніби крадькома, виглядала Тетяна, дружина Миколи. Микола Буревій стояв аж у глибині двору в клуні. Йому було видно тільки Оксанину спину. Микола все чомусь зідхав. В часі перебування оце Оксани в Буревіїв за ним дуже слідувала Тетяна. Вони чомусь навіть сварилися, хоч Миколі не пощастило ані одним словом обмінятися з Оксаною.

Старий Буревій близько стояв коло Оксани, обпершись руками об фургон. Він щось говорив, говорив тихо, а потім гучно та ніби зо злости додав:

— Та, ради Бога, прошу тебе, не заїзди до того московського попа!..

— Обмину, дядечку, обмину!.. Я навіть тепер не буду зупинятися в Торговиці. Зупинюся в Новоархангельську. Там підгудую та напою коні і поїду далі.

— Коли тільки можтимеш, Оксано, приїзди з Юрасем — не забувай.

— Добре, дядечку, коли можтиму — приїду.

Оксанині коні добре відпочили. Били копитами землю та рвалися вперед.

— Прощайте, дядечку, — промовила Оксана, ковтаючи сльози.

— З-з Богом, Оксано!.. — відповів тремтячим голосом Буревій.

Коні рвонули з місця і понеслися.

Так Оксана з якоюсь тугою в серці знову від'їздила з того двору, де прожила шість років, де дістала добру практичну науку, набрала життєвого досвіду. Врешті Оксана від'їздила з тієї садиби, де остаточно скристалізувався її такий характер, що дещо пізнав з того на лихо собі старий Таран, дещо — Гнат, дещо — Петро та трохи інші люди...

Коні скоро замотали ногами, сягавито нога в ногу міряли землею, везучи Оксану і Юрася додому.

Старий Буревій стояв та дивився, як з його очей зникає Оксана. Дивився та шептав собі:

— З'явилась вона колись, мов комета, несподівано з'явилась . . . Освітила моє, вже й тоді немолоде, життя. Освітила, мов блискавка . . . Воскресила в мені гін до нового чину та й зникла. З'явилась оце знову, блиснула ясним промінням, роздула жеврик погаслого вогню в полум'я і . . . он там зникає, зникає . . . Оксана від'їздить кудись може на рік, може на два, а може й навіки . . .

Оксана ще раз оглянулась, вдруге оглянулась та й зникла.

Малий Олесь випручався із руки Галини, пустився з плачем бігти за фургоном та все гукав:

— О, поцекайте, візьміть, візьміть і мене далеко, далеко ! . .

IX

Сухе літо давно минуло. Тепла осінь під кінець повернулася в слякоть, а слякоть перейшла і в зиму. Давно пора, щоб сніг впав і мороз придавив. Але все то була тільки марна людська надія. Над чорною, розквашеною землею нависла чорна хмара та й пускала день-у-день свої в'їдливі сльози.

Село Болотяне потонуло в чорній грязюці й само почорніло. Гей, та не дарма ж його Болотяним прозвали! Довгі вулиці перевернулися в болотяні потоки. От-от, здається, ці чорні потоки вирвуться з своїх вуличних берегів, розіллються на всі боки, попливуть, мов чорна лязина, і затоплять село. Та й залишиться від села Болотяного тільки згадка й одно велике чорне болотяне озеро.

А люди місяць своїми та худоб'ячими ногами болото та проклинають свою лиху долю. Та й що ж тут робити? До Бога високо, а до царя далеко . . . До того ж той цар та ще й чужий . . . Хто ж тут допоможе бідним болотянцям? На кого надіятися, в кого милости просити? На Бога надійся, а своїх рук не покладай — та тож тільки так говориться. А он подивіться, що там робиться внизу, коло тих прорваних гребельок, коло тої слинявої річки? О, матінко, лишенько моє!

Віз дядько Каленик останні два мішечки збіжжя до млина та й застряв в болото коло греблі. Тоне віз у болоті, ніби намірився крізь землю піти разом з Калеником і його збіжжям. Тонуть, хропнуть бідні конинята, зі всіх сил намагаються врятувати своє життя. А дядько Каленик колінкує на возі, помагає коням батурою по них, батурою...

— Но, но!... — вигукує він. — Но-но!... Бодай ви подохли. Та везіть же, везіть, бо повбиваю... — лютує Каленик. — Везіть, виривайте, бо не вік же мені вікувати отут з вами в болоті!

А коники слухають пана господаря та пнуться, пнуться, тупцюються на одному місці по череву в болоті та все наче більше тонуть.

Стоять добрі люди збоку, дивляться, як дурний Каленик тоне з кінями в болоті, та „помагають"... Помагають тим, що сміються з дурного Каленика. Та й справді, чим же оце вони іншим, окрім сміху, можуть йому допомогти? Не скакати ж їм по пояси в болото та виривати Каленикового воза. Один тільки дідусь Данило дає в поміч хоч і спізнено, але все ж добру раду.

— Було б тобі, Каленику, намолоти за сухої погоди, то й не застряв би тепер у болоті. Ну, а коли вже так сталося, то бери, Каленику, один мішок на плечі та й неси до млина, повернешся назад та візьмеш другого і віднесеш. Я вже знаю з досвіду, бо мені, за мого довгого життя, не раз таке траплялося, а коні постоять на місці, не втечуть з болота. Потім попробуєш, може твої коники вирвуть порожнього воза з болота. А коли ні — ще є рада: здіймеш з воза драбини, попробуєш знову, якщо ще не потягнуть, відчепиш передок — певно його коні витягнуть, потім зачепиш і задок та й витягнеш. Затьопаєшся в болоті — то не вадить, Каленику, хіба це первина нашому братові, мужикові, тонути в Болотяному.

— Діду Даниле, чи не пішли б ви під сім чортів з вашою радою! — вигукнув злісно Каленик.

Глядачі цієї „комедії" голосно розсміялися й почали розходитися, хто куди — за своїми справами.

— Ну, коли ти, Каленику, дурний, то бовтайся далі тут у болоті. Для дурного, кажуть, нема ради, — відповів дід Данило. — Коли коло цієї греблі вирвешся з болота, то коло Божорівської напевно потонеш, бо не твоїми коничатами в Болотяному в таку погоду возити до млина.

Каленикові сором очі виїдав.

Та не було ще такого болота в Болотянному, щоб з нього врешті-решт коні воза не витягли.

А саме в той час, коли Каленик перемагав з кіньми болото, його синок — Кіндрат, здоровенний лобуряка, парубок, ще спав собі блаженним сном вдома на печі. Батько хотів його розбудити, але мати не дала.

— Нехай,—казала, — відпочине. Воно ж, бідне, так за ніч набігається по досвідках, що й Господи!.. Нехай відпочиває, поки молоде, це ж тільки й його! Пам'ятаєш, і ти ж був такою дитиною в матері.

А ввечері та бідна материна дитинка, лобуряка, парубій Кіндрат, вийде на вулицю, стане в болоті та як гуконе на все село: „Де ти бродиш, моя доле, не докличусь я тебе!..” І що йому, справді, до того, що його батько сьогодні мало не потонув з кіньми коло греблі? Прийде час, Кіндрат оженився, ну тоді і він возитиме до млина й тонутиме на тому ж самому місці в болоті. Він ще раз гукнув, і до нього почали напливати по болоті такі ж бездольні, як і він. Он Яків суне, мов гора, а там, дивись, голову вже показав Микола, за ним Федот місить болото, з другого кінця Микита та Остап наближаються. О, вже й дівчата показують голови з-за тинів та хіхікають. Бідна молодь змудилась за цілий день коло „тяжкої праці” й шукає вечірньої розваги.

А це був той проклятий та довгопам'ятний Голодний Рік. Він тільки тепер починав набирати своєї могутньої голодової сили. Десь тріщали комори від старого хліба, а в багатьох його вже не було. А здорові парубки від нічого робити місили болото та вигукували: „Де ти бродиш, моя доле!..” І кому тоді могло прийти в голову, що тут ось дуже багато зайво пропадає парубоцької сили? Хто б то міг тоді додуматися, що цю силу можна зорганізувати, трохи прибрати до рук, потім потрясти тими новими коморами, заглянути в казенні скарбниці й почати працю від двору дядька Каленика таки ж руками його сина Кіндрата. І посувати потім ту працю з одної вулиці на другу, з одної греблі на другу, а далі через головну широчезну вулицю в один і другий кінець за село. Отак, гляди, за яких пару років і не тонув би дядько Каленик коло греблі з кіньми в болоті, а Кіндратові тоді може ще веселіше співалося б про „бродячу долю”... .

Щоправда, були й такі в селі, що часом говорили про потребу якось рятувати своє село Болотяне від болота, але на тому й кінчалося. Воно було вже так заведено, що нічого того не роби, чого

робити начальство не велить... „Не твое дело, не рассуждать, осади назад!.. Начальство знает, что делать...“ Ну й що ж тут зробиш? Самому цареві пожалієшся, що сьогодні дядько Каленик мало не потонув з возом та кіньми в болоті коло греблі? Та ж цар далеко. Десь аж у якомусь Петербурзі. А оце саме, кажуть, взяв цар та й захворів. Ну, а до того ж і сам „Санкт Петербург“ — яка чисто російська назва столиці? — побудовано на болоті. Цареві треба думати про те, щоб одного Божого дня його „санта-столиця“ не потонула в тому болоті, на якому його предок — цар Петро — побудував ту „санкту“ приборканою козацькою силою. То де вже йому, тому цареві, імператору всеросійському Олександрові III журитися про те, що десь аж у „Малороссии“ всі села в болоті, а в селі Болотянному дядько Каленик їхав до млина й мало коло греблі не потонув з кіньми. Та що там болото — дурниця. Он старі люди не таке пам'ятають. Ось послушайте, що отой старий, мов світ, дід Данило, який давав раду Каленикові, розказує коло волости.

— Теперішні царі, — казав він, — так це прямо спасителі наші. За їхнього царювання чоловік хоч добре виспатись може... А он як було за тих царів, що народ у кріпацтві тримали, то хрищеному чоловікові дихати не давали. Спокою ми не мали. В літі працєю на казну та на панів, а в зимі, болото чи не болото, завірюха чи добра погода, вози, кріпаче, камінь... Подивіться тільки на той манеж, що тепер уже без криші стоїть. Довжина його на сто сажнів, ширина на двадцять, стіни в два аришни завтовшки. Вимуровано ж це лихо з такого величезного камінного шмаття, що глянеш, то ще й сьогодні страх бере. А он там далі казарма та комори на збіжжя з того ж проклятого гранітного каміння побудовано. І все то побудовано нашими голими мужицькими руками. Люди прямо з цілих скель стіни вгору виводили, аж очі їм вилазили, а жінки та діти чорними дрібними камінцями обмережували, значить у свіжий намур кругом вложеного каміння ті чорні камінці встромлювали. Та й вийшла на стінах, як бачите чортова мережка... Тепер у цих будовах горобці цвірінькають та пугачі пугають, лиху долю часом комусь віщують... А за кріпацтва в комори ми збіжжя засипали — нашу цілолітню криваву працю. В казармах стояли московські драгуни, які били нас нагаями та різками. значить до праці підганяли. Ото була мука, але якось пережили.

До волости все підходив народ хрищений. Одні вже сиділи на лаві під ганком, курили та чвіркали крізь губи. Один дядько чвіркне далі, другий ближче, а слина падає однак собі в болото. Одні ще місили болото, другі вже палицями чоботи обчищали. Всі вони поприходили сюди за ділом. Головне ж — довідатися, чи нема вже якогось „маніфесту” від царя „нащот” голоду...

Он дядько Антип уже три дні сюди ходить за „ділом”. Почав він приходити з вітвірка, а сьогодні вже четвер — про діло ж ще й мови в нього з старшиною не було. А ще з понеділка Антип почав готуватися до того „діла”. Звечора вичистив та помив чоботи, жінка положила їх на ніч до печі, щоб вони висохли.

— Так ти, жінко, встанеш раненько, — казав Антип у понеділок увечері, — приготуєш мені добре снідання, бо я ото ж піду до волости... З паном старшиною маю говорити. Нехай він розсудить, кому належить та спірна вербичка, що виросла в рові на межі — мені чи Скрипці. За худобою дивись. Нехай тобі хлопці допоможуть поратись. Я може так скоро не повернусь. Знаєш, пан старшина має багато „ділов” — так з опалу до нього не вскопиш... Доведеться може й довго почекати.

Рано в хаті була метушня. Антип сьогодні рано встав, добре вмився, причесався, помолився Богу. Сьогодні, коли молився, позіхнув усього-на-всього тільки п’ять разів, а звичайно позіхає за кожним прошептаним Божим словом. Він вимазав чоботи дьогтем, встелив нові устілки, чисті онучі взяв, нову свиту дістав з скрині, а жінка готувала чоловікові смачніше снідання, як звичайно, бо ж її чоловік має сьогодні говорити з самим паном старшиною! Антип сьогодні й снідав не так, як звичайно — дуже не сьорбав, хліб під ложку підставляв усе заздалегідь, ні разу не капнув ні на скатерку, ні собі на штани. Ось він уже надягнув нову свиту, порядно підперезався, взяв у руки палицю і, Господи благослови, в дорогу.

І діти сьогодні дивилися з печі на батька інакше, як то звичайно. Не билися, не щипали одне одного, говорили пошепки.

— Та мовчи, бо ж тато сьогодні йдуть до волости, — повчало одне одного.

— Та глядіть мені, — звернувся батько до дітей, — слухайте матір. Не слухатимете — повернусь з волости і, коли мати поскаржиться, живого місця на вас не залишу... Ти, Михайле, вже не маленький. На той рік підеш до школи, як Бог дасть урожай, а тепер тут помагай матері.

Пішов Антип поважно, розмірним кроком до волости. Надія його на те, що може вночі підмерзне й він чобіт не заболотить, не справдилася. Це вже була перша перешкода, що Антип раптом не вскочив до старшини в канцелярію. А коло волости зібралось багато таких, як він, що приходили сюди за „ділом“. Слово по слову — та й почалися безконечні балачки. Дід Данило оповідав про кріпацькі часи й зробив врешті висновок:

— І як ті сучі пани не міняли людей на собак, а народ таки витримав, ще й збільшився. От ви все говорите про голод. А я знаю, що сьогодні кожний з вас поспідає, та ще, мабуть, і обідати будете. Ми народ простий, багато нам тієї їжі не треба. Ми ще розмножимося і може ще впоремо таку якусь штуку, що аж світ здивується. От побачите.

— То правда, діду, а от чи то правда, що кажуть ніби цар уже „здав маніфест“, щоб давали народові „ссуду“, а пани його за-таюють.

— Еге ж, — каже другий, — так то й „здати маніфест“. Та цар не знає, що в нас тут не вродило, бо ж пани не допускають до нього тих вісток.

— Та цар мусить усе знати, на те ж він цар.

— А я тобі скажу, пане-брате, що царі й пани одну руку тримають. Ворон воронові ока не виклює, — додав третій.

— Та воно так, — промовив дід Данило, — але нашому братові мужикові не годиться про такі справи говорити, а то ще біду на свою голову накликаєш... Нам би тільки запитати старшину, чи вже записують на „ссуду“. Антипе, на тобі свита нова й пояс добрий — зайді, запитай та й нам потім скажеш.

— Та я, бачите, прийшов сюди не в справі „ссуди“. В мене є трохи збіжжя з торішнього року, то я якось обійдуся й без „ссуди“.

— Та воно так, хто має старі запаси, то витримає.

— А хто не має, то нехай собі роздобуває хліба.

— Ну, для народу може таки й буде „ссуда“, а от худоби нічим годувати, а на торзі вона ніпочім.

— Чули новинку? — питає селянин, який тількищо прийшов до волости.

— А що там?

— Цю ніч Грицька Благого обікрали.

— А що забрали?

— В комору влізли й мішків з чотири пшениці забрали.

— Та що там для нього чотири мішки — в нього повні засіки збіжжя.

— Еге ж, цю ніч обікрали його, а на ту ніч обкрадуть тебе.

— Мене не обікрадуть, бо я нічого не маю.

— А пам'ятаєте, за старшини Савченка злодійства не було в селі.

— Мало хто тоді відважувався красти, бо ж він нігті злодіям з пальців здирав.

— Треба б знову вибрати його старшиною.

— Запитували! Не хоче й слухати. Каже: „Тепер дуже непокірний нарід став”.

— А навіщо йому та волосна морока, коли він уже й так багатий?

— А цей наш старшина горілку п'є, хабарі бере і злодіїв не б'є...

— Та цитьте, бо він іде.

Всі встали, познімали шапки й поздоровили пана старшину. Він же тільки приторкнувся шапки, недбайливо відповів на поздоровлення людей і пішов до волости.

— Ач, який зробився, навіть шапки доладу не хоче перед народом зняти. А от коли ще хотів стати старшиною, так телицю продав і могоричі ставив, щоб вибрали...

— Так іди ж, Антипе, по своїй справі та разом запитаєш і про „ссуду”.

— Та почекайте, може він ще й не роздягнувся, а я вже так і ввійду.

— А я вам скажу, що краще до нього й не йдіть, бо він, мабуть, сьогодні піде з урядником слідство наводити про ту крадіжку.

Оце вже була друга притичина, щоб Антип не міг поговорити з старшиною.

— Ага, ось Петро Степаненко йде. Він же писарів кум, то й попросимо його, щоб запитав про „ссуду”.

— Еге, далось, кажуть, йому те кумівство в знаки... Кажуть, він після того з кумою Таранихою теє...

— Авжеж теє... Слухайте язикастих бабів. Оксана на нього собак нацькувала... Потрібний їй Петро, коли вона має кума писаря.

— Ну й хвалько ж він був за парубоцтва, а тепер бачите, як уже його гне... Кажуть, збирається виїхати у Сибір на землю.

— Е, слухайте його — він тільки язиком меле, а в хаті всьому голова його жінка Тодоська.

— Що ж, захотів красуні, хай тепер терпить. Потім краса погасла, а злість виросла, та й їздить вона по ньому верхи.

Петро Степаненко пройшов біля людей, уклонився і прямо до волости.

— О, бач, Антипе, цей не так, як ти — почекай та почекай. Він прямо до волости преться. А там йому кум писар так руку й простягне.

— Доброго здоров'я, куме! — зайшовши в канцелярію, промовив Петро.

— Будьте здорові, — неохоче відповів писар, не відводячи очей від якогось паперу. — Що скажете? Та говоріть скорше, бо я не маю часу.

— Та бачите, куме, я той...

— Що, той?

— Та ж Голодний Рік, куме, прийшов.

— Так що? Ви хочете його заскаржити?

— Ні, куме, воно таке діло, що от голод... Хліба нема, а в мене четверо дітей... Ну, а Маса ж ваш, куме, хрищеник.

— Так ви гадаєте, що я мушу тепер усіх моїх хрищеників годувати? Та я їх стільки маю, що вже й полічити не в силі. Коли б оце почав їх усіх годувати, то вони б мене й самого з'їли.

— Та ні, я не про те...

— А про що? Говоріть скорше, бо до мене оце як почнуть приходити всі куми з скаргами на голод, то я нічого не можиму робити, як тільки їх вислухувати.

— Та я, куме, тільки „нащот“ „ссуди“ — значить, щоб записали „ссуду“ на харчі й на посів, до нового врожаю.

— Це хіба аж весною. Ми недавно тільки послали в цій справі відомості й прохання до земського начальника. Земський начальник те розгляне й пошле „в уезд“ (повітовий уряд). Під весну можна чекати відповіді. Потім передамо старості, а він уже розпорядиться, щоб збірщики обійшли подвірню свої ділянки. Перевірять та й запишуть на „ссуду“ тих найбільшніх, що мають мало землі, а багато дітей.

— От, куме, я якраз і є таким!

— Дуже мені сумно, що я маю й такого кума!.. Ідіть же собі додому й чекайте.

— Та як же чекати, куме, коли воно вже нема хліба?

— Нема хліба, нема й ради! Позичте собі десь.

— Та де його, куме, позичити?

Писар аж тепер підніс голову, блиснув очима. Кругле, мов гарбуз, бурякової фарби обличчя налилося кров'ю так, що навіть і сизий ніс почервонів.

— Воно було б де позичити, коли б ви, куме, не були дурнем, а до того ще й падлюкою! — раптом випалив писар.

— Як це, куме?!

— А так — я покумав вас з багатою молодницею, могли б завжди мати від неї поміч, а ви, голодранець, куди полізли, що собі задумали? З вашою жінкою ще й скандалу їй наробили!..

Аж тепер, по довгих роках трапилася нагода, коли писар міг вилити всю свою злість на Петра. При цьому писар не зумів приховати своєї заздрости з того, що саме Петро, а не він знався з молодницею Оксаною.

— Ваша чесна жінка — бодай була не діждала, щоб я в неї кумував — з отим тодішнім старшиною!.. Баль старшині на Покрову влаштувала, пила з ним, витанцьовувала, аж хата тряслася, а потім... з ним. Сама яка... А про чесну, благородну свою куму Оксану, хазяйську жінку, ганебні плітки по селу розпустила... гадала, що коли вона з старшиною... так увесь світ її! Вона забула про те, що вибраний старшина відсидить у волості свої три роки і йде під сім вітрів звичайним чоловіком, а писар залишається в волості вічно й незмінно, аж до своєї смерті!..

Вигукнув ці слова писар так голосно, щоб цьогочасний старшина чув у другій кімнаті та прийняв собі на увагу й не дуже то зазнавався.

— Моя кума Оксана Тараниха добра людина. Вона тепер позичає чи й так роздає багато хліба бідним людям. Ви, як її кум, могли б найбільше тепер у неї дістати всього, коли б були не наробили їй з своєю жінкою скандалу. А тепер йдіть собі і діставайте, де хочете, хліба, „ссуди“, дьогтю і мокру мотузку... В мене ж для вас нема ні хліба, ні „ссуди“, ні ради, ні поради!..

Петро вискочив з волости, мов ошпарений кіт. А надворі обступили його люди та й давай допитувати:

— Так що, вже записують — буде „ссуда“?..

— Я ось уже прийшов з мішками. Де будемо брати „ссуду“?

А Петром пропасниця трясла. Він кліпав очима та несвідомо шептав:

— „Ссуда“, „ссуда“, сьогодні буде „ссуда“!..

— Ах, Петре, я забув вас попросити, щоб ви були запитали вашого кума писаря, як воно буде з тією спірною вербичкою, що виросла в рові на межі? — сказав Антип.

— Ага, вербичка, потім вербичка...

Петро вирвався з людського оточення, біг по болоті додому та все шептав, скрегочучи зубами: „Вербичка, тут не вербичка, а верба, дві верби, три спірні верби виросли на межі!.. Ось почекай, Тодосько, я тобі дам вербу... Я тобі пригадаю тепер старшину... Я тебе звербую!.. Ах ти писар поганій, ах ти сизоносій п'яниця!.. Оце так благородний кум!.. Бач, як він на мене накинувся, мов скажена собака. Певно Оксана знову щось йому наговорила... Оце так три верби: писар, Оксана, Тодоська... Ні, чотири верби — той Савченко — брехун — балакун... А про дуба Гната так і словом не згадав. Почекайте, я вам покажу!..”

Петро вбіг у двір, вхопив вербову палицю, що лежала на призьбі, і, мов помрачений, вскочив у хату, вирячив очі та до Тодоськи.

— Що це ти, Петре, з кийком до мене?

— Ось чого, стерво!.. — та кийком її по плечах.

— Ай!.. — скрикнула Тодоська. — Рятуйте, мій чоловік сказився!

— Ось як я сказився!.. — і знову по плечах.

Діти підняли крик і на піч — та в куток.

— Тату, тату, не бийте маму, — плачучи просив Маса.

— Мовчи там, видупку, бо це все через тебе!.. Я тебе заб'ю, падлюко! Мене тоді мотузувала, вішатись заставляла, а сама з старшиною!.. Нна!.. — замахнувся він з усього розмаху. Але Тодоська вже також розпалася, вхопилась за палицю, і почалося несамовите змагання. Палиця вже опинилася під ногами. Тодоська дряпала Петра по обличчю. Він бив її по лиці, схопив за коси, підстрибував, лютував, врешті вхопив, мов вовк, зубами за плече. Тоді Тодоська зі всієї своєї сили вдарила його кулаком нижче живота.

— Ай!.. — скрикнув він і вхопився руками за те місце, куди поцілила його Тодоська. А вона вхопила палицю й періщила тепер його по плечах.

— Три верби, чотири верби!!.. — кричав він несамовито, хватав у руки горшки, миски і бив об землю. Тодоська влучила

його палицею по руках, вхопила велику хустку, вискочила надвір та й побігла кудись уздовж вулиці.

Подряпаний Петро топтав череп'я та все кричав: „Три верби, чотири спірні верби вирости на моїй межі!”

Х

Так ото дядько Антип три дні підряд збирався рано та поважно йшов до волости, щоб поговорити з старшиною в справі тої капосної спірної вербички, що виросла в рові на межі. Та все не відважувався зайти до старшини й рішити з ним долю тої вербички. Але Антип відважний чоловік, що й казати! Ще так недавно приймав активну участь на сходці в виборах старшин Тимоша Артеменка, такого ж дядька, як і сам. Викрикував на все горло: „Тимоша, Тимоша Артеменка вибираймо старшиною!..” Перекричав Антип разом з другими противну сторону, записав те писар, приїхав земський начальник, начепив Тимошеві на шию старшинську медаль та й став дядько Тиміш уже Тимофієм Явдокимовичем, паном старшиною. От і боявся тепер дядько Антип до нього підступити... Та може воно й не так вже він у тому й винен. Все якась перешкода траплялася, ніби його за плечі якась мара тримала та до волости не впускала. То хтось уже раніше за нього зайшов до старшини, ось уже й вийшов, а Антип довідався від нього, що оце саме пан старшина почав „бумаги” підписувати і тепер не годиться старшині перешкоджати. І так безліч різних причин, а Антип сидить, чи болото місить під волостю та чекає зручного моменту...

— Ні, сьогодні прийду до волости й прямо в двері!.. — міркував він рішуче третього дня. Прибіг до тих дверей. Ось уже й шапку зняв, чуба долонею пригладив, взявся рукою за клямку, а тут ніби хтось сіпнув дядька Антипа за полу:

— Почекай, так же раптом не можна... Сядь собі отам у коридорі, посидь, подумай трохи, поговори з людьми, довідайся, що нового. Ну, а потім і підеш собі...

Слухає Антип ради свого внутрішнього голосу й відступає від дверей. Ну, а потім уже він не винен, що „не випадає лінія” заходити. Врешті дядько Антип плюнув і сказав:

— Та кат її бери отам у рові на межі ту спірну вербичку! Коли виросте здорова, то тоді й піду до старшини рішати її вербову долю!

Антип перестав до волости ходити в спірній вербовій справі, але в Петрову голову як увізла тоді піддана думка Антипом про три верби, так і не вилазила.

Прибіг він зопалу додому з тими „трьома вербами” на вустах, побив ні за що, ні про що жінку, вона подряпала йому недоторкане, колись браве, ціловане дівчатами й Оксаною лице. Поперелякував дітей, потовк горшки та миски, потоптав ногами череп’я та й... опритомнів потім.

— Що це я наробив, дурило? — вже думав він. — Так треба ж було раніше поговорити з Тодоською, все розказати по-людському... Ну, а потім, коли була б потреба, і почати бити Тодоську, а то так собі — ні сіло, ні впало — з дурної голови побив.

Було каюття, та не було вороття. Петро вибіг на двір і почав всюди шукати по буддовах Тодоську. Він боявся, щоб вона часом згарячу не повісилась... На щастя, Петро ніде не знайшов Тодоськи ні живої, ні мертвої. Став у стайні, витер рукавом подряпане обличчя та й почав журно думати, мріяти.

Погода раптом змінилася. Подув з якогось іншого кінця вітер. З неба посипалася густа мішанина: краплі води, біла крупа та сніжинки. Падала та мішанина на землю й замерзала. Землю затягало слизькою ожеледдю.

Дивився Петро на те Боже явище, дивився, та й прийшла йому думка в голову:

— Та в таку ж погоду, кажуть, дуже добре дрохви ловляться! В таку погоду в них крила намокають, обмерзають, і бери їх собі голими руками, скільки хочеш. А отам на панському їх сотні бродять. Так треба поспішати, поки про це ще інші не догадаються!

Взяв Петро шматок хліба до кишені, бо він сьогодні майже нічого ще не їв. Не забув і мотуззя захопити з собою, щоб мати чим дрохвам ноги та крила зв’язувати... І подався Петро вулицями з села на поле. З неба порошить тією мокрою мішаниною, падає вона на землю та й замерзає. Вкривається земля склянистою ожеледицею, сковзається Петро, але йде все вперед, аж падає. Дме вітер з півночі, а йому треба йти на північ. Чеше його та мішанина по обличчю, щемить шкура, а він вперед та все вле-

ред. Ось кирея-сіряк почала вже обмерзати та й закруглюється, ніби Петро натяг на себе дзвона... А мозок, поки він лежить у людській живій голові, мусить думати, таку вже йому Бог долю вділив. Думав він про дрохви.

Чув, що кожна дрохва важить фунтів з двадцять. „А скільки ж їх зможу донести? П'ять — то це буде два з половиною пуди — донесу! Три собі, а дві продам. Дадуть два карбованці. Ні два мало — нехай дає жид три, тоді жеріть, хоч подавіться моєю дрохвиатиною, коли досі не подавилися гусятиною... Ні, мабуть, візьму шість — донесу! Три собі, а три продам.”

Вітер не втихав, гнав по небу холодні хмари, а з них летіла на землю мокра мішанина. Петрів „дзвін” дедалі більше набрякав, обмерзав та все ставав тяжчим, вже аж рамена вгинав. Він уже декілька разів так падав, що аж „дзвін” його луцав, але раптом схоплювався і гнався вперед по дрохви... Вже й стомився. Обертався спиною до вітру щоб перепочити. В спину вітер дув і пхав Петра назад, шумів і ніби промовляв: — „Повернися, чоловіче добрий, назад!.. Навіщо тобі Божу птицю кривдити. Нехай собі живе та поживає. Вона ж тобі ніякої шкоди не робить!” — „А вжеж, повернися — живе м'ясо по полю бігає, а ти голодує!”

Обертався Петро знов проти вітру й пер уперед за здобиччу... А воно ж то не близько від Болотяного до тих панських ожередів, де дрохви сидять, може, верстов з дванадцять.

— Треба поспішати, щоб ще за дня й додому повернутися, — шептав собі Петро. — Назад воно добре буде йти з дрохвами — за вітром.

Сказано ж, що людина всі перешкоди переможе, коли захоче, і дійде таки до своєї мети. От і в Петрових очах уже починала маячити, пробивалася крізь небесну ляпанину ціль його походу. Ось уже він бачив ожереди панського сіна на степу. Дрохов ще не видно, але, напевно, вони там сидять і скубуть сіно. Так ще швидше вперед. На ньому кирея — дзвін лущить, дзвенить, а він уперед!

— О, диви, їй-бо, дрохви! — вигукнув Петро. — Ну тепер треба ззаду обережно заходити. Вони, бач, у затишку сидять, а я на них з півночі!

І почав він здалеку закрадатися. А дрохов, може, з сотня під скиртою сидить.

— Ну, та й дурний же я, — каже Петро. — Та треба б було

коні запрягти! Повний віз би їх набрав, а то що там якихось шість!..

Петро почав мало не рачки підлазити до ожереду. А дрохви сидять собі й не знають, що ось тут, недалеко вже до них підкрадається небезпека. Ось він навшпинячки підходить, підкрадається. Петро вже близько ожереду. Сам чує, як його серце б'ється. Затаює подих. Тільки проклятий „дзвін“-кирея лущить. Ще двадцять, ще десять кроків — і Петро вискочить з-за ожереду та так і насяде на обмерзлі дрохви, так і скочить на них, мов кіт на миші, миттю зв'яже одну дрохву, другу, кидає тих готових — хапає далі в'яже, в'яже!.. Що піднесе, то понесе, а по решту приїде та на віз забере. Петро востаннє напружився й кинувся...

Підкрадаючись до дрохв, Петро не помітив, як одна з них все визирала з-за ожереду, мов вартовий. Ось вона щось задержкотіла до своїх сестер та братів. Зірвалася вся зграя — побігли один, два ступні, помахали крилами та й полетіли, полетіли, але так собі недалеко. Дрохви пролетіли може з пів гонів та й бац, бац на землю.

— А диви, бісова птиця, — каже собі Петро. — То в неї крила не пообмерзали!?. Так що ж це таке? То, виходить, люди брехали, що в таку погоду можна дрохви ловити! Ага, ні, — то вони сиділи собі в затишку, під ожередом, то й крила їм не пообмерзали. Нехай вони там хвилинку на вітрі під дощем посидять, то й будде з ними те, що ось із моєю киреєю. Піду помалу за ними.

Дрохви меланхолійно походжають собі, трохи сковзаються, пасуться, добуваючи з-під ожеледиці зелень. А Петро за ними. Дрохви навіть і не думають тікати. Підніме там собі голову одна-друга, гляне на Петра і нічого — пасуться далі. От він підійшов до них на яких ступнів десять. Ще ступнув раз, ще ступнув два, а вони не тікають!

— Ага, вже, здається, пообмерзали в них крила. От тепер ви мої!..

Знову Петро напружується, вирячує очі, намічає першу здобич — оту, що найближче.

— Ач, яка гладка, аж з боку на бік перехилиється, випаслася за осінь бісова птиця отут на степу.

Петро раптом кидається на неї. А вона стриб-стриб, мах-мах крилами... а за нею всі — не то летять, не то біжать — на яких

півсотні ступнів віддалилися від Петра та й роблять далі те саме...

— А чорт! — вигукнув Петро. — Та щоб то я був за чоловік, коли б не піймав ні одної обмерзлої дрохви!..

Раптом він кирею з себе — ні, не з себе: з обмерзлої киреї виліз, а її лишив, мов дзвона, з розставленими руками.

— Ось я тобі покажу, бісова птиця! — Петро рішив спершу їх перерахувати. — Диви, якраз дев'яносто шість штук! Значить, шість я візьму собі, а дев'яносто нехай летять до чорта на обід!..

От тільки не було кому тут пригадати Петрові про ту бабу, що гналася за горобцем, а коли її люди запитали: „Скільки ви, бабуню, вже горобчиків наловили?“ — відповіла: „Коли цього піймаю, то ще залишиться ловити дев'ять, щоб я їх мала десять“.

Але горобці — то не дрохви. От і кинувся, вже без киреї, Петро на них. І почалась тепер справжня ловитва. Петро біжить за ними, а вони трохи відскочать, трохи відлетять і все ось близько коло нього, а він біжить за ними. Падає з неба мішанина й мочить Петра, а тут ще й свій дощ пішов — з його чола потоками тече власний піт, а він біжить за дрохвами, мов очмарілий.

— А, бісова птиця, щастя ти маєш, що оце я не маю з собою рушниці, а то б я вас всіх перестріляв! — шепче Петро, забувши, або й не знав, про те, що дрохви носом чують порох і за верству не підпускають до себе чоловіка з рушницею в руках. Не такі вже були ловці — мудреці, але ніхто ще з них не коштував дрохвинного м'яса.

Петро аж тепер тільки догадався, що йому заважає його власна шапка-бараниця — все проклята зсувається йому на очі. Схопив він її рукою, бахнув нею об землю, — його цілковито полонив шалений гін за дрохвами.

В гонитві і день проминув. Суворий осінній вечір спускає на землю свої чорні крила. Білі дрохви вже тільки миготять у розпалених Петрових очах, а він усе біжить, усе женеться за Божим птахом. Довго, довго його кирея стояла дзвоном. Довгорукава, наче вона просила милостини, не витримала та й упала на землю. А шапка-бараниця чорною купкою десь собі лежала. В останній раз у вечірній темній імлі махнули крилами дрохви коло землі. Щораз вище та вище підіймалися. Миготіли ще дрохви в його очах, миготіли, а він дивився їм у слід, аж поки дрохви не потонули в безодній темряві.

— Та що ж це я ? — схаменувшись, промовив Петро. — Хіба ж можна дрохву піймати, коли вона має не тільки ноги, а ще й крила? А ті ж крила, казали мудрі люди (аж тепер він пригадав), вона, гуляючи, своєю ситтю змазує, щоб вода до них не приставала, а сить ту дрохва має десь у себе коло гузки . . . Ох, який же я дурний! — шелпнув собі Петро, витираючи мокрим рукавом свитки своє спітніле чоло.

І почав Петро „ловити” вже щось інше — своє власне: чорну шапку-бараницю та кирею сіру.

— Ну, сіряк то я скоро найду. Він стоїть намерзлий, мов чоловік, ще й рукава розставив, а от шапку, як я знайду шапку? І треба ж було мені її кидати! А тут тобі раптом смеркло — на землю спускалася ніч.

Та й почав Петро мотатися сюди та туди. Он там вона, чорна шапка. Прибігає, нагинається, хап рукою, а то купка зволічок. Петро знову припадає до землі, придивляється, на всі боки повертається, ага, ось вона чорніє. Біжить туди — штовх зі злости ногою, а то мишачий мишник. А чорна темрява густіше облягає землю. Петро бігає, мотається, куди не гляне, то вже всюди бачить порозкидані чорні шапки.

— Шапко, шапко ! — вигукує він і раптом припадає, що шапка — дурниця. — Сіряк-кирею я мушу шукати !

І біжить Петро невідомо куди. Сковзається, падає, схоплюється і знову біжить. Раптом наступив на щось м’яке, нахиляється, — лап, а то його власна шапка-бараниця !

Кинувся знову Петро у темряву, припадає до закритої землі та придивляється, намагається побачити, чи не стоїть тут десь близьенько його кирея, розставивши рукава, так ніби сама благально простягає руки, хоче бігти до Петра, обхопити його й пригріти в своїх „сіряцьких” обіймах. Але кирея вже давно дзвоном не стоїть, давно не простягає рукавів, а десь, може отут недалечко, лежить собі. Петро падає на коліна і благає:

— О, киреє моя сіра, та де ж ти, де ти лежиш? Де я маю тебе шукати? Господи, Боже мій, та допоможи ж Ти мені знайти її! Клянуся, що більше ніколи я не кину її, отак безнадійно не кину, поки не зітліє вона на мені, або не прикриє навіки заплющені мої очі. Коли б мені тільки знайти мою кирею, клянуся, що вже більше ніколи, вік-вічний не піду ловити дрохви голими руками — це те саме, коли б хтось захотів волоком ловити отут на степу рибу . . .

Вітер шалів. Пошматував він чорну холодну небесну жалобухмару, і вона перестала плакати та лити на землю свої холодні сльози. З-за обрію викотився круглий рудуватий місяць, мов велика паляниця, яку у добрі роки Тодоська часто витягала з печі на радість Петрові.

— Ось вона, Божа милість, уже приходить! — шепче Петро й христиться до місяця. Став і поводить навкруги очима, вдивляється, шукає очима своєї киреї. Місяць викочується вище, пускає своє проміння по землі, скорчається воно й відблискує на ожеледиці. А Петро все поводить очима і врешті бачить — он там далеко, зовсім не там, де він думав, щось чорніє.

— Ото вона, — вигукнув він, — моя дорога кирея!

І він пустився бігти туди, біг і боявся, щоб вона знову десь не ділась, не втекла від нього, крізь землю не провалилася. Прибіг Петро, впав на свою сіру кирею й почав її цілувати, обіймати та до себе пригортати. І серце його знову налилося таким щастям, такою радістю, якої він зазнав тільки тепер, коли знайшов свою власну кирею. Петро обламав кригу на киреї і надів її на себе. Тепер вона вже не здавалася такою тяжкою, як здавалася тоді, коли він гнав за дрохвами.

Петро стояв та вже міркував, де він є, куди заманили його ті проклятуші дрохви та в який бік йому тепер узяти, щоб нарешті, ушаслививши сьогодні себе знахідкою власної киреї, повернутися додому.

Місяць став тепер у великій пригоді для дрохволова Петра. Він побачив на віддалі ожеред сіна, можливо той, від якого він починав ловити дрохви, а може й інший. Петро рішив піти до нього й трохи відпочити там у затишку. Він під ожередом не сів, але прямо впав. Петро тільки тепер відчув надзвичайну втому та знесиленість. В устах пересохло, пити йому так хотілося, що хоч бери та лижи ожеледицю. Він дістав з кишені той шматочок хліба, що захопив з дому, і почав заїдати не так голод, якого вже й не відчував, як спрагу. А в голові кипіло:

— Ну, слава Богу, що хоч кирею та шапку знайшов. А погано буде, коли люди довідаються, куди я оце пішов. Продражнять дрохволовом. — так того й до віку не змиєш. Доведеться й померти з дрохвовською плямою. Будуть пальцями показувати та казати:

— Бачиш, хто то пішов?

— А хто?

— Та тож дрохзовол Петро Степаненко!

— Тьфу, бий його сила Божа, отаку дурницю впороти! А продражнять... Он же Крайнього Степана продражнили: „Ковба-стрілець, добрий молодець, убив мертвого зайця”... Ціле життя він ходив з рушницею на зайців і тільки один раз приніс мертвого зайця. От і продражнили його. Ні, почекаю до весни й гайда в Сибір, десь на Зелений Клин. В Болотяному для мене більше життя нема.

Стомлений та мокрий зверху від небесної мішанини, а спідсподу від власного поту Петро приліг і заснув. І йому перший раз у житті приснилося, що він упав у якусь холодну безодню і летить у ній, і ніде не може зачепитися. Петро в сні викрикнув на звесь холодний степ і від свого крику прокинувся. Він увесь дрижав, неначе в пропасниці, його обмарило, й він не міг уторопати, де це він опинився.

— Ага, я на панському, — трохи прочуявши, сказав він. — Дрохви ловив... Треба поспішати додому.

А блідий місяць потонув за хмарами та більше й не виглядає. Дув сильний північно-західний вітер. З неба падала вже не мішанина, а чистий, білий, але мокрий сніг. Падаючи на Петра, мокрий сніг хутко розставав і холодна вода через сіряк, свитку та сорочку добиралася до голого Петрового тіла.

Одяг робився дедалі тяжчим, в чоботях чвакотіло, певно Петро остаточно їх порвав, коли гаявся за дрохвами. Сил ставало чимраз менше. „Доживи, чоловіче, в молодих літах до такого нещастя!” А колись же Петро був борцем — навхрест попід руки чи на пояски — кожного було положить, окрім Андрія Тарана.

— А тут ще й Голодний Рік настав... Хоч би був одну дрохву піймав, як Ковба-стрілець мертвого зайця... Ну, але як не вигадує, як не крути, а додому треба йти.

Петро не прийшов додому, а ледве дочувалав...

Та найгірше було те, що йому треба повертатися до хати після того, як він побив жінку, поперелякував дітей, потовк горшки й миски та, нарешті, так по хлоп'ячому-наївно, в негоду подався за дванадцять верст ловити дрохви. В таких випадках по повероті чоловіка додому або не буває ніякої розмови з жінкою, або буває така прикра розмова, що краще про неї мовчати, щоб люди не чули і світ Божий не знав.

І сняться Петрові три спірні верби, що вирости на спірній межі. Підбігає він до одної, щоб лягти під нею в холодочку, бо його пече. Підбігає, дивиться, хоче лягти, а верби немає, мов крізь землю пішла. Біжить Петро до другої, горло йому стискає, пити хочеться, а та верба все від нього втікає. Ось він таки догнав ту вербу, а з-під неї джерелом вода чистая б'є, така видно холодна вода та смачна. Нахиляється Петро, розкриває уста, ось зараз нап'ється, але бачить, що з джерела безліч гадюк на нього дивиться. Сичать гадюки, жала свої отруйні на Петрові уста націляють. Він хоче встати, втікати, але від землі відірватися не може, немов його хтось тяжким каменем привалив. Та він ще раз напружив усі свої сили і з жахом відскочив від гадючої верби. Біжить Петро до третьої верби. А вона така хороша, кучерява та зелена, тільки б соловейкам на ній виспівувати. Підбігає Петро до тієї верби, а зелене гілля по обличчю дряпнуло і бах, бах, бах!.. Стоїть Петро та й дивиться. І нема вже трьох верб на спірній межі. О, а он дрохви, дрохви, мов з землі повилазили! Вони такі великі, у них крила пообмерзали. Кидається Петро на них і ловить, ловить, хапає одну за одною, в'яже та на купу складає. Багато наловив їх, бере собі на плечі, бере під руки дві дрохви, хоче бігти з ними додому, щоб Тодоську потішити, роздобрити її. Ось він нахиляється, щоб ще одну взяти, коли дивиться, аж ніяких дрохв коло нього немає. Он там, далеко вже вони, кудись собі полетіли... Він увесь мокрий. Хоче натягти на себе кирею, а вона сторбучиться, мов сіра гора, кудовчиться, перевертається в якийсь кудлатий клубок. Ось той клубок ворухиться, суне на Петра, давить його. Він намагається втікати, але падає, встає і знову падає. З нього злітає шапка, він шукає її, рачкує по землі, задихається, але знайти не може... Коли це звідкілясь сиплеться череп'я на його голову, боляче б'є, голова от-от розвалиться. Ось знову перед ним відкривається якась безодня. Петро падає в неї, летить і несамоовито кричить: — „Рятуйте, хто в Бога вірує!.. Вербі, вербі!.. Дрохви, дрохви... шапка, де моя кирея?“ Його так здавлює в горлі, що він уже не може кричати. Врятовується від тої небезпеки тим, що прокидається.

— Фу, де це я?!.

— Ти у власній хаті, дрохволове, — відізналася з печі Тодоська.

— Які дрохви, ти знову про якісь дрохви... — каже він сла-

бим голосом, але гострий кашель обриває його. У грудях ніби хтось ножами ріже, все там на шмаття рветься.

— Води, води, — просить він.

— Встань та набери собі до того горнятка, що ти потовк, — злісно відповідає йому Тодоська.

Петро стогне і знову просить води, а Тодоська йому на те:

— Не стогни, Петре, не прикидайся хворим, бо я тобі не вірю. А якщо хворий, то так і треба, щоб знав, як мене, а потім горшки та миски бити. Наробив лиха в хаті, а потім побіг дрохви ловити.

— Та ні, Тодосько . . .

— Авжеж ні . . . В таку погоду тільки дурні ходять з села по дрохви, а тепер ще й у сні їх ловиш.

Петро стиснув зуби й мовчав. Засипає чи не засипає, але ввижається йому, що він знову осліп, як ото колись тимчасово на баштані по першій ночі пекельного кохання з Оксаною. Тоді та червона сліпота скоро минула, а тепер йому сниться, що він таки біжить степом і кричить: „Рятуйте, хто в Бога вірує! . . Я, Петро Степаненко, осліп. Світу Божого не бачу. В моїх очах червоне пекло, пекло! . .” Він так кричить, що будить дітей і вони починають плакати.

— Слухай ти, дрохволове, — каже Тодоська. — Не кричи і не лякай дітей. Іди собі спати або до клуні, або до гладкої кабанниці . . .

Петро в гарячці шепче:

— Кабанниця . . . Оксана кохана . . . Юрась її маленький син... За віжки хапає . . . Коні в бік звернув . . .

І ніч була для нього не ніч, а рік, не рік, а цілий пекельний вік.

Рано Тодоська стягла з нього прикривки-рядна:

— Вставай, ледащо, та до худоби заглянь. Принеси мені нові горшки й миски та йди дітям хліба роздобути. Я не можу з хати на люди показатися, бо ось подивися на сині ліхтарі, що ти мені під очима понаставляв . . . Коли б не діти, то я з тобою, бузувіре, ні одного дня більше не жила б, і нехай би тебе грім побив!

Петро напружився і схопився, босі ноги спустих з полу на долівку. А очі, ті карі, колись дівчатожерні, очі блистять тепер, палають, мов дві догораючі вуглини. Сумні та червоні стали Петрові очі. На блідому обличчі рожеві плями. Usta пересохли, аж потріскались. Від нього пашило вогненою гарячкою. Петро закашлявся різким гострим кашлем, хапаючись за груди, а з них хлинула кров . . . Петро дістав запалення легенів.

ХІ

Не одну й не дві, а багато-багато чорних довгих ночей мордував Петра дрохвяний кошмар. Недуга набрала таких тяжких форм, що Тодоська аж двічі мусіла бігати по фельдшера, а під кінець і панотця привозила. Він посвятив на Петровій хворій голові воду, висповідав та запричастив і, так би мовити, приготував його до відходу на тамтой світ... Аж після того Петро заснув спокійним, тихим, але ще не вічним сном.

Бідна Тодоська забула й простила Петрові за себе і за побиті горшки й миски. Вона стяглась та нові купила, а наставленим у дрохвяний день сині ліхтарі під її ясні очі з часом самі собі зникли. І мала ж тепер Тодоська того клопоту, мала: з хворим Петром, з малими дітьми, з худобою та з голодом. Вона всьому мусіла давати раду. А кум писар так поміг, що з „ссудою” для Степаненка нічого не вийшло. Тодосьчині й Петрові родичі не могли допомогти, бо й по них, незаможних, дошкульно вдарив Голодний Рік.

До Тодоськи доходили вістки, що Оксана чекає, що ось вона прийде до неї, впаде на коліна, попросить прощення, а Оксана простить і щиро допоможе.

— Не діжде вона, — відповідала на такі чутки Тодоська та грізно потрясала кулаками. — Нехай загине мій чоловік, діти вимруть з голоду, худоба подохне, все згорить і вітер попіл рознесе по світі, а я до неї не піду і просити не буду!.. Нехай вона буде проклята з своїми достатками. Все оце нещастя, що я зараз маю, це вона мені заподіяла.

Остання ненависть виникла у Тодоськи до Оксани після того, як Петро після гарячки опритомнів, попросив у Тодоськи за все заподіяне прощення і покійно розповів, чому ото він наробив такого лиха в хаті. Петро обвинувачував у всьому кума писаря, а Тодоська зразу перенесла всю вину на ненависну куму Оксану.

І воно дійсно, які то химерії бувають у світі. За дівочтва бравуня Тодоська цілком була певна, що вона вийде заміж за Андрія Тарана та й провікує спокійна. Вона дістанеться в садibu багатого Тарана і може з часом стане повновласною господинею того достатку. І коли б навіть не залишив старий Таран Андрія на своїй садибі, то й так не було б зле, бо ж він усіх своїх синів перед смертю добре обдарував. Всі вони стали майже рівночасно заможними господарями. А сталося так, як ото сталось. Головне добро

старого Тарана нетруджено поживає якась пройдисвітка Оксана. Та нехай би вже поживала — кат її бери... Але ж треба було лихий долі так повернути, щоб з того двору, з тої хати, де Тодоська мала на все життя знайти своє щастя, там саме, в тій хаті загніздилась причина всіх найбільших її на ціле життя нещастя. Але надійсь, Тодосько, перемагай всі нещастя, може воно так довіку не буде!..

Петро десь, аж коли прискрипіли добрі морози, після Різдва наче цілком одужав, хоч і покашлював. На диво всьому хрищеному мирові в зиму цього Голодного Року морози прийшли після того, як в другу ніч Різдвяних Свят блискавки блискали та громи гриміли. Ніхто і з найстарших такої okazji в своєму житті не пам'ятав, а тому люди не знали, куди це Боже небесне віщування зарахувати: до доброго чи до лихого. А недуга так Петрову мрійливість притупила, що він нічого путящого не міг вигадати, не міг пояснити те Боже несподіване явище. Взагалі з нього тепер користи було мало. Все мусіла Тодоська виносити на своїх раменах. Вона крутилась-вертілась і не було вже іншого виходу, як ще звернутися до одного дуки і то саме до того, яким у той злощасний день припік писар Петра — до бувшого старшини Савченка. Голод та біда, кажуть, примусить людину позичати очей не то що в сірка, а й у сови.

Десь на початку Великого посту Тодоська пішла до Савченка з своїми ясними, заплаканими та червоними очима. Пішла і все йому розказала, головне ж оповіла те, що на нього наговорив писар Петрові, додавши ще, що писар через те саме зовсім скреслив її з дітьми з списків на роздачу „ссуди“.

— Та до чорта! — вигукнув Савченко і підняв свого п'ястучка. — Ач, яка лисиця, сизоносий п'яниця. Тоді підлещувався, щоб я не прогнав його, як собаку, з волости. Мені люди радили прогнати, а я не слухав, тепер бач якої він!.. Ну, почекай, я тобі цього не забуду, попадешся ще ти в мої руки. Я тобі покажу воєнну муштру... А отой Артеменко — хіба це старшина? Дядько Тиміш неграмотний, хабарник, п'яниця такий же, як і писар. Тьфу, яка погань!.. Мені ще доведеться надіти мундира, хрести і медалі та звернутися до земського начальника, щоб він приїхав та зробив у волості порядок. Я оте п'яне щурине кубло викурю з волости, їй-бо викурю!.. — під кінець вигукнув Савченко. — Скільки ти, Тодосько потребуєш того збіжжя? Скажу тобі, що я будь-кому так з легкої руки, як то робить Тараниха, не роздаю свого

добра, хоч і знаю, що на людей Бог послав Голодний Рік. Але ж сказано: „На Бога надійся, а сам не позіхай...” Коли добре вродить, так у людей ніби чорт глузд відбере — продають жидові за безцінок свій хліб, п'ють та гуляють. А нема, щоб своє збіжжя притримати в руках до того часу, поки Бог покаже на весні, що воно буде з того врожаю. Тобі, Тодосько, позичу, бо знаю, що тебе змолоду навістило нещастя. Таранівське пенажерливе кодро і в мене сидить у печінках...

Видно, Савченко ще й досі не забув про ту десятину землі, що колись старий Таран вирвав у нього прямо з-під носа.

— Петра твого недолюблюю. Як ще я мав відійти на службу цареві, Богові та отечеству, то він був тоді років шістнадцяти, парубчаком — виростав на великого хвалька. Не раз мені доводилось викидати його з досвіток, мов уїдливу жабу. Йому б ні за що не позичив би ані зернини. А ти, Тодосько, послала б Петра до тої гладкої Таранихи. Вона ото ж саме тепер роздає добро старого скнари Тарана на ліво й на право, хоче піддобритися до людей... Та щастя вона має, що старий давно вмер, а то б він за таке діло послав би її в Шполу довідатися, по чім там гребінці продаються та яку тепер ціну платять жиди наймичкам... Аге, я ще забув запитати тебе, Тодосько, чи то правда, що Петро захворів після того, як ходив у дурну погоду дрохви ловити?

Бліда Тодоська мусіла від цього запиту почервоніти.

— Не знаю, дядьку, — відповіла вона, криючи дурний вчинок свого чоловіка. — Прибіг ото ж, як я вам казала, з волости мов очмарілий, наробив згарячу в хаті лиха і кудись повівся. Повернувся додому увесь мокрий, а рано показався таким хворим, що аж кров з рота потекла. Я боялася, що вже й не виживе.

— То певно люди правду казали, — промовив Савченко. — Тоді бачили, як він з села на степ ішов. То ж куди інде дурні ходять у таку погоду, як не по дрохви... І приніс тобі Петро в хату та ще в цей Голодний Рік лихо. Ну, то кажи, скільки ти хочеш збіжжя?

— Та я потребувала б, — витираючи сльози, казала Тодоська, — на посів на одну десятину пшениці, на одну десятину ячменю та на пів десятини вівса, ну ще пудів з десять пшениці та жита на харчі. А ваша ласка — скільки позичите.

— Добре, Тодосько, принось мішки — позичу.

— А які, дядьку, умови будуть?

— Повернеш мені, як Бог уродить, таким же чистим зерном, як у мене візьмеш — пуд за пуд.

— А коли тоді буде дешевше збіжжя, як тепер?

— То вже не твій, Тодосько, клопіт. На твій біді багатіти не збираюся.

— Дядьку, а чи не могла б я ще у вас дістати трохи паші для худоби? — несміливо промовила Тодоська.

— Паші — з цим у мене трохи сутужніше. Багато ж своєї худоби маю. Але нічого — я оце почав ожеред старої соломи. Показалась доброю пашою: не затекла і миші не поточили. То ж добре — я скажу хлопцям, щоб завтра привезли тобі дві гарби вівсяної та яшної соломи. За те з Петром, як він буде здоровий, прийдете до мене на два дні до машини.

Я не забув, Тодосько, як ти колись сердечно мене приймала на Покрову, хоч мені, як бачиш, не бракує і своїх достатків. Ех, яка ж ти тоді була брова, Тодосько... — сказав Савченко вже коло воріт. — А між нами, на твій і мій жаль, нічого того не було, про що люди нишком шептали, і що наговорив твоєму Петрові той сизоносий п'яниця...

У Тодоськи потекли сльози, вона їх ковтала та мовчки пішла додому. В її серці лежав біль та туга від пониження, але разом з тим відчувала й якесь задоволення. Вона перший раз у своєму житті самотужки залагодила тяжку життєву справу та ще й саме в цей Голодний Рік. Тодоська дістала хліба для своїх малих дітей, зерна для посіву й паші для худоби. З її плечей звалився тяжкий тягар, який вже довгі ночі не давав їй спокою. Тільки оце тепер, повертаючись додому, вона пригадала, що забула навіть подякувати Савченкові за його таку щирю доброту. І аж тепер ніби пожаліла, що не відплатила Петрові за його зраду інакше, як відплатила...

— А він заслуговував того, щоб я йому була відплатила, — шептала собі Тодоська, — починаючи хоч би й з того Покровино-го дня, про який згадав Савченко...

XII

Пережили болотянці Голодний Рік, і дякувати Богові, ніхто з голоду не вмер. Рятувались, як могли. Найбільше за зиму витримала бідна худоба. Не одна клуня в селі світила на весну го-

лими ребрами, бо солом'яну покрівлю було здерто, порізано на січку, і худоба, як не крутила носами, мусіла поїсти ту несмачну поживу, аби врятувати своє бідне худоб'яче життя на користь своїх недбалих господарів. Ранньою весною дядькам довелося не в одній повітці корови, а в стайнях коні ставити на ноги власною силою. Але те вже минуло. Худоба давно пішла на пашу, і грізних наслідків голодної зими і сліду на ній не лишилось. Вона повертала з череди в свої двори повна, сита, мов поналивана. Оті самі коні, що з весни не могли встояти на своїх власних ногах, тепер на випасах вибрикували, іржали, знюхувались, підіймали догори свої веселі морди і сміялись, сміялись, а потім з заздрощів задніми ногами напропале зводили свої кінські герці... Тільки пастухи ще не були такі веселі, як то бувало в інші літа, бо переважно порожні торбинки висіли в них на раменах. І не ганяли вони кіньми по випасах, не було звичайного випередкового змагу, не гуляли хлопці так завзято, як колись, у шwirлая та довгої лози. І знамениті цуркані не швигали тепер цурки, не били лабадой та тричі гиля, а лежали, поприпадавши порожніми животами до зеленої трави.

Хоч людям і було видано „ссуду“ на посів та на харчі, але того далеко не вистарчало. Треба було самотужки роздобувати собі хліб. І кожний собі роздобував, як хто міг.

У Гната Тарана з ранньої весни хвіртка не зачинялася. В справі позички хліба вперше її відкрили якраз оті три дівчини, що з Оксаною в живний день пили, їли, співали та гуляли. Дістали позичку. Самі б вони не пішли, але батьки послали. Ото ж вони й показали шлях, де можна легко хліба діставати. Злі Таранівські собаки так уже нагавкалися, з ранньої весни починаючи, що врешті на цей підживний час махнули на свою службу своїми хвостами й не вилазили з-під комори. Вони вже не звертали ніякої уваги, коли хтось заходив у двір з порожнім мішком під рукою, а з двору виходив з повним на раменах. Собаки певно вже добре знали, що то люди не крадене з комори виносять, а те, що їх господиня Оксана сама в мішки насипає, а ті мішки ще й власними руками на рамена піддає. Тож навіщо тоді показувати людям свої гострі зуби? А Оксана справді широко відчинила двері комори — ті двері, за які, до приходу в цей двір Оксани, ніхто сторонній не смів заглянути. Старий Таран було каже: „До моєї комори і до кишені ніхто чужий не сміє заглядати. Людям вільно подивитись, скільки я збіжжя намолотив, коли в мене в дворі машина гуде, а

потім зась. Легше їм спатиметься, коли вони не знатимуть, що в мене в коморі та в кишені є, бо не мучитимуть людей заздрощі."

Старий Таран мав задоволення не з того, що добре з'їсть та вип'є, а з того, що кожний день дивиться на свої достатки. Його непокоїв хоч би й один порожній засік в коморі, а тому вони в нього в усі часи року, усі дні й ночі мали бути повними. Для того задоволення він і працював, працював дні й ночі, не відчуваючи втоми.

А от Оксана була зовсім інша людина. Вона почувала повне задоволення тоді, коли з тих Таранових достатків, колись недоторканих, добре наїлась, напилась, а до того ще й когось коло себе нагодувала та напоїла, хоч такою марнотраткою, як її батько, вона вже не була.

— Треба вміти нажити і вміти пожити, — це була її засада, певно також придбана від Буревія, хоч якраз це було і в її натурі.

З її приходом до Таранівської „твердині" господарство не тільки не зменшилось, а навіть збільшилось. Отже Оксана багато мала в собі задатків свого батька, шановного майстра та марнотратного п'яниці, але мала в собі дещо й від дуже ощадної покійної матері. А від Буревія вона навчилася, як треба господарювати, працювати, поживати, купувати, продавати, іншим помагати, словом навчилася жити, тепер можна сказати, по її, по Оксаниному.

Гнат Таран був, так би мовити, копією свого батька, але без одного ока. Він був найменшим сином Тарана, але вдачею дещо по добрящій мамі Ганні. Вона дуже любила своїх дітей — і то однаково малих їх, дорослих і вже жонатих, а для свого чоловіка була покірною, як вівця. Отаким саме був Гнат для своєї жінки Оксани. В його руках більша кількість грошей залишилася до того часу, поки він не привозив чи не приносив їх з базару, а потім гроші переходили в Оксанині руки. Коли щось продавалось прямо в дворі, то Оксана брала гроші до своїх рук, як то й її мати робила, відбираючи гроші від людей за виконану працю її чоловіком. Старий же Таран, як відомо, показав свій „поклад" власним синам тільки незадовго до своєї смерті.

Гнат довго мовчки придивлявся, як Оксана в коморі господарює і врешті не витримав. Озався таки в ньому його батько. Гнатове одно око, так як і двоє очей старого Тарана, не зносило засікової порожнечі в коморі. Мовчав він, тамував в собі жаль за збіж-

жям, що марно спливало з комори у вигляді клунків чи й повних мішків, врешті не витримав та й вигукнув:

— Оксано, припини роздавати моє добро, бо їй-бо розсерджусь, стану коло хвіртки і буду нацьковувати собак на всіх тих, хто покажеться в мій двір з порожнім мішком!

— Та що ти, Гнате, з глузду зсунувся? — відповіла спокійно Оксана.

— Ні, ти здуріла й роздаєш за спасибі збіжжя.

— Я не роздаю, а позичаю, або даю людям на відробіток.

— Збіжжя розтринькуєш!.. Всієї Болотянської голоти не нагодуєш.

— Нагодую стільки, на скільки вистачить у нас спроможності, — казала Оксана вже підвищеним і твердим тоном. — Як ти собі гадаєш — настав Голодний Рік, люди пухнуть з голоду, а я маю на те спокійно дивитись та потішатися тим, що у нас тріщать засіки від збіжжя? Буду на нього дивитись та чекати, поки в нього кинеться зерновий жучок і поточить у засіках, як то траплялося у вас за покійного батька.

— Та то ж нам, я пам'ятаю, тільки раз трапилось.

— А в мене такого й разу не трапиться. Нехай краще те збіжжя споживуть добрі люди, а не бісова тварина в засіках. І коли ти, Гнате, скажеш ще хоч одно слово, що я маю робити, кинеш мені ще хоч один докір, то будь здоровенький з твоїм господарством. Я заберу Юрася і піду до батька. Нам і там зле не буде, а ти сиди сам у коморі, дивись на твоє збіжжя та чекай, поки воно одного дня не заворушиться та все не перевернеться в чорних жучків.

— Та ж збіжжя можна продати. Тепер добра ціна на нього.

— У бідних людей на купівлю в нас збіжжя нема грошей, а жидам продавати свого збіжжя для великих заробітків я не хочу!..

Гнат мусів заховати прояв успадкованої скнарності, стиснути своє серце і мовчати. Він уже не рад був, що й зачепив Оксану, а вона на цей раз особливо яскраво показала непереможну силу свого характеру. Вже може десь за годину після тієї гострої розмови з Гнатом вона піддавала людям клунки на плечі в своїй коморі, а в її грудях розпливалося втішне задоволення від тієї роботи. Оксана ніде не записувала — кому, скільки чого позичила, роздала, як то кажуть, на людську совість. Скільки вже сотень пудів роздала, того не знала. Дивилась тільки в засіки, чи є ще що роздавати, цебто позичати.

Степовий Голодний Рік кінчався і особливо під кінець, мов хижа звірюка перед смертю, показував свої гострі зуби. Він нишпорив, як мара, по людських оселях, заглядав у порожні комори, в хати, в печі, в хлібні діжі, горшки, миски. Голод намагався хапати за підтягнуті животи старих, молодих, ловив малих дітей за горлянки — скрізь вишукував жертв. І коли вже він з'явився, то не хотів безслідно відійти. Голодний Рік намагався на довгі роки залишити по собі пам'ятку між людьми. Але у народу гін до життя непереможний. Коли народ здібний до життя, то його не переможе ніяка сила в світі, і в найскрутіших обставинах він дасть собі раду.

Голодний Рік найбільш бідних Болотянців зробив найрухливішими людьми. То ж він погнав Петра Степаненка до кума писаря шукати порятунку . . . То ж ніхто інший, як Голодний Рік, погнав Петра за лихої години на степ дрохви ловити . . . Він ганяв бідних людей з мішками під пахвами з одного кінця села до другого, від одного багатиря-дуки до другого, від християнина православного до жида, а від жида знову до штундихи Таранихи, чи якогось Хорунжого, Савченка тощо. І треба правду сказати, що не завжди і не кожного безхлібного бідолаху так зразу дуки й приймали та порожні мішки наповняли. О, ні! Так воно легко не йшло! Ось дядько Іван дратує та й дратує дуківських собак, бігає від одного дуки до другого, в яких комори тріщать від старого збіжжя. Вони терпеливо вислухують Івана, бідкаються, зітхають, нарікають на Голодний Рік, співчують Іванові, роблять різні викрутаси і врешті Іванові нічого не позичають. Старий багач Пилип Майор, на якого кажуть, що він череслом борошно рубас — борошно так довго лежало в діжках, що починало кам'яніти — так ось він і сказав Іванові:

— Знаєш, я тобі дав би трохи збіжжя на відробіток, але вже роздав іншим. Чого ж ти, Іване не прийшов раніше? Та й то сказати, ти, певно, не міг би мені відробити, коли буде треба, бо ж ти в жнива й своєї роботи матимеш багато. А врожай, слава Богу, — давно такого не мали.

— Так, дядьку Пилипе, я матиму своєї роботи достатньо; врожай добрий, так ось ви й позичте трохи жита, трохи пшениці, як помолочу, так з досипкою вам поверну.

— Та я б тобі позичив, Іване, і без тієї досипки, та бачиш, мій дід і батько нікому нічого не позичали і ні на кого не нарікали, то й я вже тієї звички дотримуюсь. І ти не думай, що я якийсь лихий

чоловік, ні. От ти також господар і сам знаєш, що не годиться зовсім випускати з своїх рук старого збіжжя, поки не збереш нового. От у цім році показує на такий урожай, що під ним аж земля гнеться, але він ще в Божій волі. А що, як бува, сипне з неба гряд і все чисто в полі витовче? Тоді що — я до тебе, Іване, піду позичати хліба? Хай Бог милує, піду просити? З радістю тобі позичу тоді, коли моє збіжжя буде на полі в копах, але тоді вже й твоє буде в копах. Пощо тоді тобі в мене позичати — змолотиш свого, змелеш і матимеш.

— Та воно так, дядьку Пилипе.

— О, бач, сам кажеш, що воно так... А я тобі ще й добру раду дам: іди ти, Іване, до Нухима. В нього напевно дістанеш готового борошна чи то за готові, чи то в борг. Він оце на днях купив у мене дві сотні пудів жита та пшениці. Чув, що усе те вже помолов. А знаєш, жид жидом: йому аби торгувати, чи то за готові — чи то в борг, аби борошно даремно в крамниці не лежало.

І приходить врешті й сам бідний Іван до такого висновку, що може порятувати тільки жид. Він досить крутився, вертівся між можним хрищенням народом, між яким Оксан тоді було дуже мало, всіх нагодувати вони не могли, шукав порятунку, — не знайшов та й поніс свою голову до жида.

— За готові гроші я тобі, Іване, продам по сімдесят п'ять копійок пуд житнього борошна, бери скільки хочеш. На борг — до нового вимолоту — дев'яносто копійок пуд. Ну, восени, певно, буде, дай Бог, сорок п'ять копійок пуд, бо показує на дуже добрий урожай. Значить, ти будеш мені винен за кожний пуд готового борошна два пуди жита. Ну, та я ж мушу щось заробити. Я тобі даю борошно, ай, ай... як золоту, а твоє жито, то ще зелена трава на полі. Не відомо, що з нього вийде, а я тобі даю таке, що тільки печи собі та їж на здоров'я.

— Та ти, Нухиме, кажи ясніше. От мені зараз треба два пуди борошна, так скільки я маю потім за нього тобі жита дати?

— Ну, от бачиш, Іване, жито, коли воно вийде добре, треба молоти, а я тобі даю готове борошно. Так щоб для тебе не було кривди — за два пуди борошна поверниш мені аж восени п'ять пудиків жита.

— Та що ти, Нухиме, здурів?..

— Ну, як я здурів, то йди собі до Гершка. Він даром борошно роздає. Я ризикую, аби торгувати. Тепер добра ціна на борошно, а восени може буде ціна на жито тридцять, а може й двад-

цять п'ять копійок пуд. Я можу на тому, що тобі даю, стратити. Але я знаю, що ти, Іване, добрий чоловік, не скривдиш мене, бідного жида. Ти певно матимеш, що продавати, коли помолотиш, то ти вже зобов'язишся, що тільки мені будеш продавати. Коли тобі перед жнивими чи в жнива треба буде пшеничного борошна на галушки чи на вареники, приходь, Іване, до мене, приходь — дістанеш. Ми вже будемо як свої люди — якось помиримось.

Чухав бідний Іван потилицю, міркував та й згодивсь, мусів прийняти жидову умову, бо іншого виходу вже не було. Свої дуки відвернулися від нього, а він навіть не спромігся вигукнути на цілий степ:

— Рятуйте, хто в Бога вірує!

Та хто б йому порадив так вигукнути, коли тоді „від молдована аж до фіна на всіх язиках все мовчало”...

Жида не бачать, як той врожай випадає, а коли б і бачили, то мало на тому розуміються. Вони на пні не можуть відрізнити жита від пшениці, а гречки від проса. Зате жида дуже добре розуміються на збіжжі, коли воно вимолочене і вже лежить у дядька в коморі. Тоді вони встановлюють його якість та дають свою ціну.

А хліба дійсно були такі дорідні, що люди не пам'ятають такого сильного врожаю. Під буйним врожаєм ніби й справді, як казав старий Майор, земля вгиналася. Це не був тогорічний степ, голий як бубон, вкритий сірою пилюкою, мов гречаним борошном, це була могутня багата велич. З Божої ласки земля цього року завзялася винагородити й за минулий рік. Очі й душі ще голодних, як і незнаючих біди людей тішила вже одна велич урожаю. Дощі випадали вчасно. Погода була догідна. Сонце разом з вітром не лютувало над степом, а посиляло своє тепло лагідно та плідно. Земля за минуле сухе літо відпочила, вилежалась, і тепер на ній красувалося те, що вона могла з себе видати. Хліба починали жовтіти, золотитися. Зелений килим, розісланий в безмежних просторах степу, починав узоритися, різнобарвнити, відливаючись яскравою сонячною жовтизною. Велике, повне пшеничне та житнє колосся починало вклонятися землі. Ячмінь половів, а овес доживав свої останні зелені дні. Гречка вигравала під сонцем своєю сліпучою білизою. Вона саме тепер переживала свої медові дні найвищої радості, вона квітнула. Від білих, буйно зацвілих гречок повівало п'янкими медовими пахощами.

Бджоли, джмелі, оси та різні мушки-ласуки снували над білою гречкою, впивалися нектаром — гречаним вином, п'яніли.

Ще далеко до світанку, а соняшники вже приготувалися до ранкового привітання сонця, повернувши свої зелено-жовтаві, уквітчані, наче молоді дівчата, круглі голівки йому назустріч. Щойно з-за обрію випливало огненне коло на небесну блакить, як соняшники розгорнули пелюстки-повіки, відкрили свої великі прозорі очі, щоб вхопити ласкаве сонячне проміння, впитися його теплом, вічно вдивлятися в благодайне сонце-люстро. Увесь день соняшники повертали свої барвисто-золотаві голівки до сонця, боячись бодай на хвилину втратити його з поля свого зору, супроводжували свого міродайника на довгому шляху його плавання в бездонному небесно неосяжному блакитному морі. Щойно сонце почало спускатися на заході за далекий обрій, як соняшники посилали йому своє щиродячне — „Прощай на добру ніч!” — схиливши у глибокій пошані свої буйні голови, закривши й свої очі до сну. А перед світанком уквітчані голівки були, як і вчора, звернені на схід, щоб знову ласкаво привітати сонце незмінним — „Добрий ранок, миле сонце!”

Баштани ще тільки остаточно набирали своєї краси, сили та принади. Турецьке просо коло шляху, мов огорожа баштанів, уже в два метри заввишки, а все ще женеться вгору і оце тільки починає показувати своє волоття, з якого будуть добрі вінки. Кукурудзяне шовково-зелене листя нашіптує свою загадкову степову казку, зверху кашкові волотки пнуться вгору, а по боках звисають ясно-зеленуваті чубки, щоб неминуче почорніти, коли качани будуть дозрівати. Гарбузове коріння все ширше та ширше розтягає на всі боки свою огудину. Та й цвіте та огудина двома жовтими цвітами — заплідними та плідними. Місцями вже лежать молоді гарбузики під огудиною, мов дитячі голови. Ось тут інша огудина, яка на баштані найраніше видає свої плоди — огірки. Дині — скороспілки ще тільки з гусяче яйце. Та аж ось господарі баштанів — кавуни! На зеленій огудині цвіту та в'язі — маленькі кавунчики з Юрасів кулачок завбільшки.

Юрась за мамою слідком біжить по баштані, через огудину перескакує, щоб не потоптати своїми ніжками. Він уже не так часто розпитує маму, бо й сам уже дає собі раду з тими різними рослинами на баштані. Він уже виріс. За рік природа порядно підтягла його вгору...

— А ось, мамо, динька, а оце ось кавунець, кавунець, — те й

робив Юрась, що повторював. — А коли, мамо, будемо їсти кавуни?

— Їстимемо, синку, коли вони виростуть та дозріють.

— А коли ж вони виростуть?

— Тоді, як будуть великі. Зірвемо тоді спілого кавуна, поріжемо на скибки, в середині він буде червоний — червоний та соловий. Тоді ти будеш його їсти.

— Ге, ге!.. От, мамо, буде!..

— А так, Юрасю!

І стрибав веселий Юрась далі по баштані. Він вже добре знав, де їхній баштан, а де сусідські. Скільки не глянь — кругом баштани. І в один і в другий кінець баштани — баштани, підряд аж десять кліток, чи цілих сто десятин. А он там недалеко курінь, а коло нього сидить на кущі колоді сторож — білий, мов пророк Ілія. Сидить дід Черепушка та дивиться на всі боки своїми старими, але по-орлиному всебачучими очима. Побачив дід, що над баштани надлітають прокляті хижакі — гави та круки.

— А-га-га-гаа!..

І покотилося те могутнє Черепушине „Агага” не тільки по всіх десяти клітках баштанів, але й по цілому широкому степу залунало. І почули те не тільки гави та круки, а й дрімаючі коло куренів сторожі — роззяви та й собі гагакнули. Напасне птаство покрутилось над баштанами, покрякало та й дай Бог крила.

„Не наїстесь в старого Черепушки з молодих кавунців юшки...” — така була приказка про старого баштанника. І стосувалася вона не тільки гав, але взагалі всіх тих, хто б хотів без його відома поживитися баштаними ласощами. Коли він сидів коло куреня і позирав на двадцять приділених йому баштанів, собачка лежав біля нього, заглядав старому в очі та чекав команди: „Гуй-ва, ану підлатай капосним хлопцям штанці!” З таким дорученням посилав Черепушка свого помічника на пастухів, коли вони хотіли красти довірене йому баштанне добро. А помічник радий старатися — підлатував — розпанахував хлопцям не тільки штанці, а часто за одним заходом і хлоп’ячі литки... Словом, Черепушка даремно не брав по карбованцю від баштана та по п’ять кавунів, які, за умовою, сам собі вибере. — Харчі привозили йому господарі по черзі. Сьогодні якраз він дістав від Оксани харчі на цілий тиждень: дві паляниці, зо два десятки піріжків, два шматки сала, грудку масла, пшона на кашу, борошна на галушки, баньку перевареного молока, ну ще там цибулі, часнику,

соли та великий оберемонок дров. Розуміється, не всі були такі щедрі, як Оксана, але для старого вистачало. І він собі безжурно літо проживав.

Оксана назбирала великий мішок огірків. Тим часом Гнат наближався до баштанів, везучи двома гарбами вже останнє сіно. На передній гарбі, в яку впряжено коні, їхав сам Гнат, а на задній — воловій, що далеко позаду відстала, їхав наймит Свирид. Він собі на тій величезній гарбі сіна, мов на великому м'якому ліжку, розкинувся горілиць, підложив руки назад під голову і спав. Свирид спав безтурботним наймитським сном. Таким крицевим сном, здається, ніхто в світі не спить, як то може спати наймит добрих господарів на Україні. Та чому б їм і не спати: будилось до роботи дуже рано, а відпускалось на відпочинок дуже пізно, а воно ж ще треба було побігти на вулицю погуляти... Та, здається, крицевість їхнього сну полягала не тільки в утомі, а і в тому, що таких безтурботних людей, як наймити у добрих заможних українських господарів, більше ніде на світі нема. У них не було ніяких „печалей”; господарі добре їх харчували — їли вони те, що й їх господарі, їх одягали, а по закінченню року виплачували зароблені гроші. Звичайно, в доброго господаря дотепний, добрий наймит тримався роками. Не вистачало їм тільки одного — сну. То ж вони й використовували кожну нагоду, як от Свирид. Як тільки виїдуть з двору на степ, Свирид зразу засипає. Наложать дві гарби сіна, втягнуть рублями чи кодолами, вилізе він на гарбу, „Гей, гей, соб, цабе волики!”. — поки з сінокосів не виїхали на шлях, а потім і простягнеться на пахучому сіні. П'янке пахощі свіжого сіна, легеньке похитування гарби негайно вколисує Свирида. Свирида вже немає — він дубом спить... А з сінокосів до села дорога далека.

Чи ви знаєте, що то значить українське степове сонце в переджнивну пору? Коли не знаєте — то, як попадете в Україну, на її степи, скиньте з себе сорочку і посидьте часинку під тим сонцем і ви швидко відчуєте його силу на своїй власній шкірі... А он Свирид зараз виставив своє обличчя на годину чи й на дві, а щоденно виставляє його на декілька годин і нічого — витримує! Сонце пече і підсмалює його обличчя так, що з нього аж тече, а він собі спить непробудним сном.

— Свириде, Свириде! — вигукує Гнат так, що аж луна степом котиться, аж собака того не витримав й почав коло куреня

гавкати, а Свирид не чує. Врешті вже в три голоси гукнули — Гнат, Оксана і Юрась:

— Свириде, Свириде, Свириде!.. Та ж прокинись, розбудися!...

А він собі спить з посмішкою на вустах та підморгує бровою — мабуть йому саме сниться якась Болотянська бравуня.

— Ні, нічого не допоможе. Треба лізти на гарбу та батурою його розбудити, — каже гнівно Гнат.

Але на цей раз Гнатові став у пригоді в'їдливий, кусючий овод. Скотячої, тут же таки внизу під гарбою, волової крови овод вже напився, а оце ще йому захотілося попробувати людської — принагідно Свиридової. Сів він на обличчя і взявся до роботи: встромив своє жало глибоко під шкіру і почав смоктати чисту людську Свиридову кров. Певно та кров була така смачна, що овод влився і не спостеріг, коли Свирид проснувся, бахнув себе долонею по обличчі й розчавив бісову тварину так, що з неї потекла мішана — волова і Свиридова — кров. Він схопивсь.

— Ну, ти ж і спиш, парубче, — промовив Гнат. — Нехай Бог боронить!

— О, а хіба я, дядьку, спав?

— Ні, не спав, а наче вмер.

— Та чого мені вмирати?

— Йди сюди. Поможи огірки на гарбу подати, а потім Юрка підсади.

Неповороткий Свирид повільно зсунувся з гарби і підійшов до Оксани. Взявся за мішок з огірками. Оксана хотіла йому допомогти.

— Та ні, тітко, я вже й сам, — і підняв мішок догори. — Дядьку, беріть за гичку, — Гнат потяг мішок. — Йди, Юрасю, я й тебе подам татові, — взяв опецькуватого Юрася й підняв догори. — Еге, то ти вже важчий за мішок з огірками. А беріть його, дядьку, та тягніть за чуба нагору!

— Ой, ні, ні, тату!

— Та не бійся, сину, то Свирид жартує, — сказала Оксана, потім зайшла наперед гарби, стала на штельвагу, подала Гнатові руку, ногами обперлася об широкі кінські кульші і помалу видряпалась на гарбу.

Це літо Оксані не вдалося буйним вихром літати по степу. Ті молоді коні, якими торік намірялася змотлошити Петра, Гнат відвів на Юрія до Єлисавету. Дива вже ніякого ними на ярмарку

не зробив. Золотої медалі на виставці йому не дали, навипередки не було з ким гаяти. Та й не посварився на цей раз за його коні генерал з гладким кацапом, бо він їх і не бачив на ярмарку. Але триста карбованців, вторгованих за Ляльку та Бравуна, привіз Оксані. Тепер він мав пару добрих стригунців — лошачків і може вже аж на тамте літо Оксана знову закружляє по степу.

Всі троє сиділи на широкій гарбі рядком: Гнат з правого боку, Юрась посередині, а Оксана з лівого боку. Особливо Юрасеві подобалась ця їзда — високо, на гарбі з сіном. Йому здавалося, що звідси вже недалеко й до неба, а земля, еге! — аж он унизу під кіньми. Він усе щось щецетав, але на цей раз якось його мало слухали. Тато та мама говорили про свої господарські справи. Гнат уже виробився на доброго статечного господаря — дужу. На диво він завжди був щільно виголений, сорочку все мав на собі чисту. Словом, він мав вигляд поважного господаря та батька підростаючого сина . . . І ніхто в світі не міг би Гната перекопати, що це синок не його, а тільки Оксанин. І можливо він прав, сто разів прав, коли прийняти на увагу, що для дитини батьком є той, хто по-батьківському дитину доглядає й виховує, а не той, хто лише спричинився до появи дитини, і, ховаючись зі своїм батьківством, відпекується й від дитини.

А Оксані було вже не вперше оце ніяково, що ось ця дитина, що сидить посередині, є дитиною тільки її, а не спільною з Гнатом, як то воно назовні виглядає. Не вперше й не востаннє вона дивилася Гнатові в око та на обличчя. І на цей раз, як то вже не раз бувало, особливо в останні часи, він видавався їй і без того одного ока цілком приємним і гарним чоловіком. Не вперше, але на цей раз Оксаною аж стрясло, так сильно захотілось їй мати від Гната дітей. Мати багато дітей, щоб Юрась між ними потонував, щоб Гнатове око бачило постійно не одиначка Юрася, а багато своїх рідних дітей. А покищо, коли б Бог послав ще хоч одну дитинку . . . Але, мабуть, марні Оксанині мрії та надії. Можливо, що та знахарка правду казала: „Бугай вибив Гнатові око і одноразово вбив у ньому плідність”. . . Чи можна тому вірити, невідомо, а на ділі воно виходить ніби так . . . Та Оксана надії не трапила — вони ж ще молоде подружжя.

Ось вони проїздили якраз посередині озимої царини. Отут, мабуть, найбільше вгиналася земля під пшеницею та житом. Тут найбільше та найяскравіше Бог показував у цім році свою ласку людям, а чорна земля свою силу. Густі, високі, непролазні пше-

ниці та жита жовтим муром стояли. Повне тяжке колосся натішилося добрим літом, налилося, дозріло, низько схилилося до землі і, мов втомлене, дрімало. Ще день, ще два і задзвенять коси, зацокотять жатки, і ляжуть підкошеними ці жовті мури в товсті покоси, звернуться в снопи, а безмежні степи вкриються довгими рядами кіп.

— Ось і наша нива, — сказав Гнат. — Тут ми маємо, Оксано, дві з половиною десятини. Ех, та й пшениця ж!.. Диви, тут ні в кого поблизу такої немає! — Він зупинив коні, щоб краще подивитись до цієї золотаво-жовтої ниви. — Ця пшениця певно буде видатніша, як на тих двох десятинах, що на панському. Там місцями вона збуйніла, покрутило нею і повилягала. А тут тільки рівномірно собі похилилась. Колосся, колосся, бач, як бичі висять. Ну, та й густа. Батько все не хотіли сіялку купувати. Бувало все кажуть: „Обійдемось і без сіялки. Руки навіщо маємо — нехай сіють, поки не повсихали“.

— Та й ти, Гнате, також боявся сіялку купувати, — сказала Оксана.

— Та боявся, бо гадав, що тяжко буде з нею обходитись. Ну, а ти настояла, то я й купив. І добре зробив. Тепер певно ні в кого на світі такої пшениці немає.

Оксана пригадала, що не така, а певно ще краща пшениця є на світі, а то пшениця — гирка в Буревія на тій цілині, що він показував, як її оралося.

— Добре, що я купив жатку-самоскидку, а то б Свирид нагрів би в ці жнива лоба на старій лобогрійці... А тут і без неї буде коло чого лоба нагріти. Кіп тридцять стануть на десятині. Гадаю, що оці дві з половиною десятини самі дадуть з сімсот пудів чистої пшениці. Та там ті дві — дадуть з п'ятсот... Три десятини гирки стоїть, мов море. Ого-го, матимеш, Юрасю, паляниці... Ха-ха-ха!

— Бач, Гнате, Бог не без милости, а ти все гнівався, що я людям позичаю та на відроботок даю старе збіжжя. А тепер коли зберемо, звеземо, помолотимо жито, пшеницю, ячмінь, овес, просо, гречку, а люди почнуть приходити в двір з повними мішками, то я не знаю, де ми й діватимемо те збіжжя.

— Та воно так... Алеж батько все казали: „Поки збіжжя на полі, то воно в Божій волі...“

— Але ж у нас все ще є стільки збіжжя в коморі, що для нас

вистачило б ще на цілий рік, коли б, не дай Бог, і в цім році не вродило. І людей зарятували і собі маємо.

— Зарятувала, а от чи вони тобі повернуть? Та ти, мабуть, і сама не пам'ятаєш, кому й скільки позичала.

— А навіщо мені той клопіт у голові тримати? Нехай пам'ятають ті, що позичали. І от побачиш, що всі поприносять. Коли до людей поставишся з довір'ям, то й вони тобі тим відплатять.

— Ну, побачимо. А те, що ще залишилось, окрім вівса, треба випродати. Тепер добра ціна на збіжжя.

Так думав, говорив та міркував господар з господинею, а наймит Свирид, позіхнувши на весь рот на гарбі, мав свій, зовсім інший клопіт.

— Маєте, дядьку, — шептав він собі, — пшеницю, мов молодий лісок. А хто цю землю обробляв? — Я. Зранку до вечора дихати мені не давали та все волами й кіньми на всі боки ту землю перевертали. Рано, скорше за всіх, посіяли, то і вродило. А попробували б ви, дядьку Гнате, все те зробити без мене, з вашою гладкою жінкою — го-го, то б ви не тішилися б цією нивою!.. Ось прийдуть жнива, то-то ви мене вимордуєте, заснути не дасте ні вдень, ні вночі. В сіножаття то воно ліпше для чоловіка. Нема такої нагінки. Тягни собі косу помалу. А пішов дощ — заліз у копицю сіна та й спиш, поки знову сонце добре не припече. В жнива то вже не те — не заснеш серед ясного дня. Чекай, аж поки вони оті жнива не скінчатся, та ще при такому сильному врожаї, як от у цім році. Ну, та вже ж висплюся на гарбі під час возовиці. На цей рік прийняли ще хоч наймичку — все мені буде якась полегкість. Певно возитиму з нею — дуже не поспішати-мемо. Ну й погана ж бісова Хівря, а кирпу гне. Ніяк не підпускає чортова душа!.. Каже: „Женись, тоді все від мене дістанеш!..” А хай з тобою чума жениться, з такою поганою. Ще б дякувала, що я ще хочу її обнімати...

Такий то клопіт мав, так то міркував бідний наймит Свирид, аж поки знову повільна воляча їзда не заколисала його на м'якому, пахучому сіні, і він, неборака, заснув крицевим, наймитським сном.

ХІІІ

Давно минув Голодний Рік, пройшов і Добрий Рік і одним своїм щедрим махом усі недоліки, клопоти та турботи, заподіяні Голодним Роком, зарівняв, недобори в господарствах поповнив. А в житті ж воно, кажуть, мов на довгій ниві, всього буває, все проходить і все минає. Діти родяться, виростають, дорослі старіють, а старі вимирають. І нічого, крім Бога, нема на світі вічного. А людське життя, мов той вогонь, палає, щось у ньому горить невидним вогнем, гріє, жене до чину, а потім згасає. Тепло летить собі десь у небеса, чи куди там — а холодне тіло відходить у землю, і скоро по ньому й слід затирається.

Отак сидів собі старий, о, який уже старий добрий майстер Штельмах! Сидів собі майстер на колоді та дивився в горно. Його молодий учень махав то догори, то вниз довгим держакон, а ковальський міх сопів, хрпів та ліниво роздував огонь. Чорне вугілля спочатку пускало густий аж жовтуватий задушливий дим, вогонь повільно набирив сили, дим зникав і вугілля перетворювалося на пекуче полум'я. А старий майстер дивився на той вогонь та думав, міркував, робив думками перебіг свого плідного життя — плідного, але малонаслідного.

— Міх піддимає отой вогонь, а він пече, палає, розтоплює мені навіть і найтвердішу крицю. Вийму я ту гарячу крицю з горна та й викую з неї, що схочу. Перестане той міх сопти, то й погасне вогонь, закостеніє в ньому криця. Отак і я кую тверду крицю, гну непокірну ясенину чи грабину в обіддя, скручую міцне залізо в шини та й роблю колеса. А коли перестане внутрішня сила роздирати мій вогонь, мою силу, та й буде тоді по всьому: закостенію, як згасле горно. І залишиться від мене одна жужелиця, — так міркував собі майстер, заглядаючи в горно, сміхав себе за довгу сиву бороду. Палкі іскри повипалювали волосся, і місцями воно стало жужелицею. — Ех, я вже відчуваю, що не довго цей міх роздуватиме моє життя — горно.

— Діду, чого ви дивитесь у вогонь? — запитав той учень, що міха мордував.

— Дивлюсь, хлопче, бо мені ще не повилазило.

— Та ж пора вже залізо кувати — воно розпалене.

— Я вже, хлопче, за своє життя накувавсь. Ану, вдарте ви самі молотом по тій проклятій розпеченій осі!.. Нехай я побачу вашу вправність, чи ви вже можете належний лад залізові давати.

— Ми сьогодні й не думаємо, пане господарю, вашого заліза кувати! — відізвся з кутка майстерні парубчак, ніби вже готовий, вивчений Штельмахом на майстра.

— Як?! — вигукнув старий майстер.

— А так, що ми сьогодні виголошуємо вам „забастовку“!.. — відповів другий — також уже „готовий майстер“.

— А це що за чума та ваша „стовка“ — чи як ви її називаєте? Ось віку доживаю, а мені ще ніхто не приносив до роботи такого дива. А скажіть мені, як вона робиться?

— Ха-ха-ха!.. — зареготали всі п'ять майстрових учнів, що їх Штельмах мав на цей час у майстерні до помочі.

— Хазяїне! — почав патетично найстарший учень Іван, — „забастовка“ це таке, що ми припинемо всю роботу в вашій майстерні, доки ви не набавите нам платні за роботу!

— О-го-го, а диви, так он воно що ця ваша „бастовка“?!.. А хто це вас навчив цьому ділові? Та ви ж ще без мене не приліпите до дерев'яної осі підіска!

— То ви в тому винні, — продовжував патетично Іван, — бо ви нас тільки „сплутували“, добре не вчили, а тепер ще й платити добре не хочете. От ми й „бастуємо“. Так починають робити „робочие в городах“. У книжці написано, що так треба робити. От ми вам і „бастуємо“. Попробуйте самі без нас кувати залізо!

— Ах, ви сучі діти!.. Я покажу вам „бастовку“, ось тільки візьму молоток!.. А ну, геть мені до чорта на обід з моєї майстерні — грізно вигукував старий майстер.

— Ха-ха-ха!.. — зареготали учні всі разом.

— Ось я вам покажу, як сміятися, — і він ухопив до рук, правда, не молоток, а той ціпок, на який спирався, коли йшов до шинку, а ще в більшій пригоді ставав йому той ціпок, коли він повертався з шинку.

— Почекайте, пане господарю, не бийте нас... Це ми тільки жартували, — говорив уже лагідно Іван, бачачи, як на нього насувається з ціпком хоч і старе, але ще сильне лихо.

— Добрий мені жарт. Сьогодні жартували, а завтра насправді зробіте.

— Та ні, їй-бо, не зробимо.

— Глядіть мені... А хто це вас навчив цих жартів? — запитав уже лагідно старий.

— Навчив нас Мусій Калашнюк. Він недавно з шахт повернувся. Був десь аж за Катеринославом. Багато нових пісень пона-

учувався. Ось послушайте, ми вам заспіваємо. Ану, хлопці, беріть молотки та давайте . . . — І вони почали, пристукуючи молотками об ковадла:

„А в той кузніці кузніци кують,
Ані кують, ще й наварівають,
Сібе Дуню пригаварівають:
Пайдьом, Дуня, у лесок, у лесок.
Пайдьом, Дуня, на часок, на часок.
Сарвьом, ге-ей, Дуня, лапушок, лапушок,
Сошьом Дуне фартушок, фартушок . . .

Учні ще не насмілювались перед старим майстром до кінця співати цю, повну соромицьких виразів, московську пісню, занесену в село Болотяне робітниками з вугільних копалень. Вони обірвали пісню і розсміялися.

— Так оце він вас такої пісні навчив ? !

— Почекайте, діду, ще й інших. Ось послушайте:

„Кругом кузніци хаділа,
Носа козирьом насіла,
Єщо і пасвістивала.
Носа казирьом насіла,
Єщо і пасвістивала . . .”

— Тьфу, дурні ви, та хіба ж це пісня ? — гнівно вигукнув старий майстер.

— О, діду, не кажіть — це, їй-бо, пісня, — сказав котрийсь з учнів. — Тільки Іван її зіпсував. Мусій нам співав, що не носа козирем носила, а . . . Тоді ця пісня і виходить інакше.

— Ну, коли вам ця не подобається, то ми вам іншої, — І почали:

„Ой, на шахтах добре жіть,
Калатушкой воші біть.
Шахтьор пахоньки не пашет,
Коси в руки не бірьоть,
Калатушкой воші бьють.

Продай матушка карову
Прішлі денег на дорогу.
Прадай тятінька авцу,

Прішлі денег маладцу.
Свої деньгі я прапіл . . ."

Та й цю пісню хлопці кінчили загальним сміхом.

— Та знаєте, діду, Мусій привіз з собою й гармонію, та як розтягне її, та як рипне на ній, а потім до неї ото й приспівує. Дівчата сміються та аж плюють . . . Чоботи на ньому лаковані, штани на халяви напущені, а сам, знаєте, так і чеше по-панському. На червону сорочку каже „красная рубашка“, на комір „воротник“, і підперезана вона не пояском, а „вязанкой“ з такими великими на кінцях китицями. На чоботи каже „сапоги“, а халяви „голенища“. Коні називає „лошади“, а віз „телега“, наші звичайні очі по-панському виходить „глаза“ . . . От чому він понаучувався там ! . . А Марійка, наче зненацька, спитала його: „Ану, скажи, Мусю, як буде по-панському: „Я є великий дурень“. — Він спочатку не второпав та й випалив: „Я есть большой дурак ! . .“ — Ех же й сміху було ! . . Він почервонів та й замовк по-панському.

— Ну, годі вже, хлопці. На своєму віку тої різної погані я вже наслухався досить, та вона до мене не пристала. А оті пісні, хіба ж то пісні, то гідота. Нащо вже в нас у шинках часом співають різну мізерію, а до такого розпущта ще не доходило.

— Е, ви думаєте, діду, що Мусій привіз тільки оті пісні та гармонію? І грошей привіз багато, бо збирається хату купувати й хоче женитися. Ось ми ще трохи у вас підучимось, покуємо залізо та й махнемо десь у город. Мусій каже, що там „мастеровым“ дуже добре платять.

— Можете, хлопці, хоч і сьогодні собі їхати в город. Таких робітників, як ви, я собі завжди знайду.

А Іван, ніби у відповідь на ті слова, затяг:

„Што-то в лесе зашумело,
Поднялася туча гром,
Туча гром . . .“

Так, через різних зайд та й своїх заробітчан, почала заноситися в українське село ота „обще-русская культура“, московська „народня творчість“, ноша та ментальність.

Слухав те старий на всі руки майстер, і якийсь підсвідомий сум охопив його. Він давно вже помітив, що між ним і його молодими учнями витворюється якась безодня. Як цьому лихові за-

побігти, як себе від нього врятувати, він не знав. От ці капосні учні наче тільки пожартували з тою „бастовкою“, а в горні за час тих жартів та дурного співу встигло вигаснути. Сам він уже старий став. Пора б іти на відпочинок, але кому передати оцю майстерню, свої гіллясті фахи? Ех, якби то чоловік та на старість доброго сина мав!.. Здати майстерню на чужі руки, ну, а самому ж тоді куди? До Оксани? Так, до неї. Вона добра дочка, прийме його, хоч і випхав він її з хати колись майже дитиною, погнав у широкий світ на поталу... Оксана прийме його і нагодує, але... хто його напоїть хоч разів зо три на тиждень? Хто наповнить його бездонне горло горілкою до повного одуріння?

— Ех, а все винна Марія, — міркував далі старий майстер. — Все вона винна. І пощо їй було змолodu вмирати?.. Одна моя Марія, дорога дружина, могла мене тримати в руках. Скільки б то ми мали оце на старість грошей, коли б вона була жива. А так — я, дурило, все виносив у шинки.

Отака то на старість журба охопила майстра на всі руки. І невідомо до яких висновків він прийшов би у своїх думках, коли б у цей момент не вскочив до майстерні його внук Юрась. Ускочив розпалений та червоний, мов перець.

А в Юрася через рамена вже висіла шкільна торба!

А диви, ще здається так недавно був зовсім дитиною і ось уже почав бігати до школи?!

Як тільки старий майстер угледів свого внука, його помутнілі, старі, зажурені очі заблистіли, ожили.

— Юрасю, внучку мій!.. Тебе пустили вже із школи, чи ти сам утік?

— Ні, дідуню, нас пустили.

— Так ходи ж до мене, розкажи, чому тебе там учили.

Дід сидів на колоді. Юрась підбіг до нього. Старий розставив коліна, взяв між них внука і пригорнув до себе.

— Так чому вчили?

— Вчили, дідусю, „азбуки“... А я вже знаю: а, б, в, г, д, е, ж, з... і рахувати: 1, 2, 3, 4... аж п'ятнадцять, більше як оце в мене пальців на руках! — він показав пальці обох рученьят. — Почекайте, дідусю, я стягну одного черевика з ноги та покажу вам, скільки то є п'ятнадцять!

— Та не треба, синку!

— То дайте вашу руку, — піймав старого ліву руку та й почав пальці рахувати. — Один, — та й загнув пальця, — два, —

та й загнув, — три, та палець не згинається і якийсь товстий та негарний. — Дідуню! А чого цей не згинається? Ви малу ваву?

— Мав, синку...

— А яку?

— Та... синку...

— Ви його цюк сокирою?

— Так, синку, цюкнув здуру сокирою...

— А навіщо цюк?...

— Та так, синку...

Старому майстрові ще й тепер було неприємно згадувати про той „цюк сокирою“. Колись ото давно-давно після довгої та неймовірної пиятики, після якої руки тряслися та негарні були останньої спиці в колесо вставити... Він свою тверду стару руку звільнив з Юрасевої м'якенької дитячої ручки і перевів його увагу на інше.

— Ти хочеш їсти, Юрасю?

— Ні, не хочу. В мене є піріжки в торбі. Сьогодні я не роздав їх хлопцям, бо вони не хотіли мене слухати. Прийду додому та собакам піріжки віддам.

— А я для тебе, Юрасю, щось новеньке маю.

— Що, зробили вже для мене великий возик?

— Ні, синку, ми вже удвох будемо його кінчати. Ось почекай, — старий встав з колоди і, не розгинаючись напромаць, певно вже це було для нього важко, підійшов до скрині й дістав з неї новенький шкіряний фартушок. — Ану йди, приміряю!

Юрась підбіг. Старий майстер поважно надів той фартушок на свого єдиного внука, повернув і зав'язав ззаду поворозки, тричі перехрестився, перехрестив внука, поцілував у голову і промовив:

— Мій внучку, все, що отут стоїть і лежить разом з цілою майстернею, буде твоє. А з сьогоднішнього дня я приймаю тебе не в азбучну, а в майстрову науку. Я хочу, щоб з тебе вийшов ще більший майстер на всі руки, як я, твій дід. Коли виростеш, Юрасю, то візьмеш у свої руки всі мої крицеві молотки, і вже ти будеш кувати холодне й гаряче залізо. Я дам тобі всі мої фуганки, рубанки, сокири, долота, стаместки, свердли і коловороти, щипці-обценьки, довбні та станки. Всі струменти з машинами перейдуть у твої руки. Вже ти своїми молодими руками будеш гнути в обіддя твердого непокірного граба та ясенину. І вироблятимеш колеса — до передків нижчі, а до задків обоє вищі. Вже

будеш ти сам у колеса спиці вставляти, оковувати їх, втулки заганняти та шини натягати. Ти сам сокири крицюватимеш та на точилах відточуватимеш на так гостро, щоб сокира з одного твого розмаху заганялася в стару дубину, мов у тісто. Лемеші й чересла ти будеш гартувати, щоб потім земля — перелоги й цілина — під ними рипіла та нарізувалась у добрі скиби. І виходитимуть із твоєї майстерні направлені машини, мов нові. Та й гудітимуть вони в час молотьби на все село на славу молодому майстрові на всі руки, внука Штельмаха, Юрія Тарана! . . А тепер, Юрасю, до науки!

Хлопці з цих слів учителя-майстра підсміхувалися собі в п'ястухи. А Юрась ще добре не розумів тих мудрощів, що дід так поважно виголосив. Його найбільше всього цікавив отой новенький з жовтої шкіри викрааний фартушок. Він оглядав себе на всі боки.

— Ей, ти, „бастовщик“, ану геть від горна, ти так дув, що вже погасло. Дай Юрасеві твердого держака! Як виросте, то він вас навчить, як у його майстерні „бастувати“, а я вже старий для вас став . . . На, бери, Юрасю, держака! — Він підійшов і взявся своїми рученятами за того чорного, засмальцьованого, місцями повичовгуваного держака. — О, то в горні справді вигасло!

— Та я ж не дув, — виправдувався учень, відступаючи від горна, — бо ви заговорились, а залізо було б перегоріло.

— Не бійсь — не перегоріло б. Мої очі хоч і старі, але дим ще їх не повидає. Вони добре бачать, що в майстерні робиться. В мене ще ніколи залізо не перегоряло. Ну, починай, синку: раз — униз, два — вгору! Отак, добре! Раз, два, раз, два! . .

Юрась мав уже аж сім років, був він дитиною дорідною і виглядав на добрих дев'ять років, але до цієї роботи був ще малий. Хлопчина аж підстрибував коло того держака та все махав ним, то вниз, то вгору. Розчервонівся ще більше, як був червоним тоді, коли вскочив у майстерню. Ось уже й піт виступив на його дитячому чолі, а він підстрибує та гойдає держаком. Прижевртілий вогонь знову запалав, з горна почали вискакувати вогневі червоні язички. Старий майстер витяг квач з води й покропив вогонь. Зашкварчало, а полум'я, ніби з переляку, в горні сховалося. По хвилині вогонь почав біліти, а з розпаленого заліза вже ясними зірками прискало.

— Хлопці, за молотки! — скомандував старий. — Іване, по-

дай того молоточка з довгим держакom Юрасеві! Два — тягніть вісь з горна на ковадло.

Довгий тяжкий вугластий шмат заліза, розпалений з одного кінця набіло, був уже під молотками.

— Раз, два, раз, два!.. — примовляв старий майстер, постукуючи молотком по ковадлі. — Повільно витягайте кінець, а ви крутіть залізо на ковадлі.

З заліза в усі кінці сипнуло іскрами. Від них аж шкварчали ковальські хвартухи. Коли залізо почало трохи vychахати, тоді старий майстер скомандував:

— Ану, вдарте в три молотки! Юрасю, починай!..

Юрась миттю почав зі всієї своєї дитячої сили лупити молотком по гарячому залізі. На учнів напав сміх від такої „роботи“...

— Не смійтесь, ви!.. Отак, Юрасю, отак, мій синку, добре, добре, мій внучку золотий!.. Та вважайте ви, лобуряки, щоб по Юрасевому молотку не вдарили!.. За ним ідіть. Отак!.. — А Юрась те й робив, що бив та бив молотком вперше у своєму житті по гарячому залізі. І в перший раз від ділової роботи рясний піт укryw його чоло.

До майстерні вскочила Оксана.

— О, то ти тут, мій синочку!.. Тату, та що ж ви робите з дитиною? Ха-ха-ха!.. Ще й хвартушок на нього натягли!

— Мамо, я вже коваль-майстер!.. — вигукнув Юрась, часто дихаючи та вимахуючи молоточком.

— Ох, ти ж мій „майстер“! — промовила Оксана сміючись. Сміялись і майстрові учні. Поважно тримався тільки старий Штельмах.

— Скидай з себе, синку, отой хвартушок та підемо додому обідати.

— Я не хочу, мамо, їсти. В мене є в торбі пиріжки.

— Оксано, — промовив Штельмах, — не забирай ще його від мене. За хвилинку я сам пущу його додому.

— Та навіщо ви, тату, дитину тут мучите?

— Я мого внука не мучу, а доброму ділу вчу. З сьогоднішнього дня почав.

— Та навіщо Юрасеві ця ваша наука потрібна?

— Пригодиться, дочко, все в житті пригодиться.

— Без ваших рукомислів я залишу йому добрі достатки.

— Може статися, Оксано, що твої достатки повернуться в недостатки. А коли ти дозволиш мені вивчити його на доброго

майстра, то цього „достатку” він сам ніколи не змарнує. Це такий „додаток”, що й в огні не згорить, як то може, не дай Бог, одного нещасливого дня згоріти весь твій маєток.

— Я, тату, рішила вже дати Юрасеві й такий маєток, щоб у вогні не згорів. Я хочу добре навчити його грамоти.

— І то діло, Оксано. А коли до грамоти та ще знатиме й рукописло, то вже й зовсім буде йому добре. Коли ж залишиш при собі на господарстві, то моя наука не абияк йому пригодиться. Бо що ж то за господар, коли він не вміє зубка до грабель приробити? Такий недотепа все мусить у чужі руки заглядати. Ти навчиш свого сина десь у школах грамоти, передаси йому своє господарство, а я твоєму синові, моєму внукові, передам цю майстерню зі всіма струментами. А щоб він знав до чого та для чого всі вони, то мусить навчитись ними добре орудувати. Поки ж ще я живий, то хочу навчити його. А сьогодні я вже помітив, що в Юрася буде й охота до цього діла. Я довго щоденно в науці тримати не буду. Дозволь йому по школі на годинку-дві забігти. Однак він той час марно пробайджує, а в мене щодня все чомусь новому навчитись. Отак поки скінчить школу, то не одним струментом навчитись добре орудувати. То що скажеш, дочко, на це?

— Треба ще самого молодого „майстра” запитати. Ну, що Юрасю?..

— Мамо, я хочу бути „коваль-майстром”! — випалив Юрась.

— Так чуєш, Оксано? — сказав радісно старий майстер.

— Ах, ти мій, ковалик малий! — відповіла Оксана, обсіпаючи рясними поцілунками сінка. — Та гляди, щоб з тебе не став такий майстер-п'яниця, яким є твій учитель — дідусь... Ха-ха-ха!..

Учні також вибухли сміхом, а Штельмах журно подивився своїми старими очима на Оксану.

— І ти мені, дочко, докоряєш... Так, я пив і п'ю, але на те ж я сам і заробляю. А втім, що п'ю, може й невинен.

— А хто ж, тату, вам винен?

— Покійна твоя мама, а моя жінка винна.

— Чому вона винна?

— Не треба було їй умирати, тебе сиротити, а мене без догляду лишати. Єдина вона, покійниця, могла мене від шинків стримувати. Коли б вона була жива, то до цього часу я мав би не оцю майстерню, що за її життя та з її поміччю спорудив, а мав би тепер може вже цілу фабрику. Померла вона, а в моїх грудях

залишився скорбний камінь... І скільки я вже випив тої горілки, а ще й досі того каменя не розмочив. Траплялися й інші, як пам'ятаєш, але вони мене, окрім добрящої бабусі Харитини, не лише не стримували — а ще й заохочували до пиятики. І з тобою погано обходилися. Одна так ушнипилась, що перейде до мене жити тільки тоді, коли тебе в хаті не буде, що я мусів послати тебе в науку до кравчихи в Шполу. Я думав, що там тобі не буде зле. Що воно з того вийшло — сама добре знаєш. Потім я догадався, чому вона не хотіла, щоб ти була при мені, бо не мала б такої вільної руки мене обкрадати. Декілька разів мене обікрала, а я їй так на прощання „всипав“, що може ще й досі пам'ятає... Ї, та що вже про те згадувати, коли може вже десь і смерть моя не за горами? Я тільки хотів би, щоб мої рукомисла та оця майстерня зі мною в могилу не пішла. Отож і прошу я тебе, дочко, не забороняй Юрасеві в мене науку брати. Він з хлопцями набігається в різні свята та неділі. І в ті вільні від праці дні він собі в зимі навоюється на льоду. А я йому зроблю ковзани, та ще які!

— Дідусю, будемо в двох робити мені ковзани.

— Так, синку, зробимо.

Врешті Оксана погодилась, а Гнат не мав нічого проти, щоб Юрась забігав до тестевої майстерні, хоч і хотілось йому все при собі сина мати, чи то в полі, чи в дворі при господарстві.

Старий майстер не жалів для внука ні часу, ні слів при науці. Кожного дня він усе показував Юрасеві щось нового з свого фаху. Кожного дня за ту годину-дві давав хлопцеві до рук якогось іншого струмента та показував, що та як ним треба робити. Старий майстер ніби відчував, що вже недовго йому залишається на цім світі жити, а тому пришвидчено підучував свого малого внука.

Так минуло ще два роки. І коли одного осіннього дня учні прийшли до майстерні, то застали, що рідко бувало, майстерню замкненою. На дверях висіла ота відома, тепер уже стара-стара, завбільшки з собачу голову колодка — твір молодих літ доброго майстра на всі руки. Хлопці якийсь час чекали коло дверей, жартували та глузували з свого доброго вчителя-майстра, а він не виходив з хати. Тоді Іван пішов на довідки: що ж це сталося з старим — з перепою не встає, чи може захворів? А по хвилині Іван повернувся з сумною вісткою:

— Наш старий майстер дуже хворий. Просив, щоб ми збігали по Оксану, а вона щоб припровадила з собою і Юрка.

За явусь годину коло хворого майстра стояла Оксана і вти-

рала сльози. Її батько гладив своєю ще недавно могутньою, а тепер жовтою й безсилою рукою внука по голові та казав:

— От мені вже й приходить кінець... Ти, дочко, не плач, бо мені однак не тільки пора, а може вже й треба вмерти. — Він дістав з-під подушки великого ключа від колодки, що висіла на дверях майстерні, та папери. — Передаю оце тобі, внучку. Тут списані мої всі струменти, верстаки, машини та матеріяли, що є в майстерні. Ти, дочко, поки не виросте Юрась, майстерню здай в оренду Іванові. Він хоч і дратував мене „бастовкою“, але майстер ніби з нього буде добрий. Все передай йому по отих списках, що Юрась тримає в руці. Те саме в цілості Іван мусітиме повернути Юрасеві, коли він виросте, а строк оренді кінчитися. В умові так написано, що Іван мусить допускати Юрася до роботи і доучувати його. В скрині є стільки грошей, що вистачить справити мені похорон. Хату зі всім, що в ній є, я передаю тобі, Оксано. Найми її комусь, а потім і вона буде Юрасева. Тепер привези мені, дочко, священика, нехай він приготує мене в далеку дорогу...

— Тату, а може б я привезла до вас раніше лікаря? — сказала, плачучи, Оксана.

— Ні, не треба, дочко. Ціле ж своє життя я до лікарів не ходив, то й тепер не треба. При потребі часом для мене ліками була горілка з перцем. Тепер уже й це не помагає. А колись ось цього пальця сам розрубав по-дурному і сам вилікував. Старого ж здоров'я ніякий лікар не поправить. Чоловік не машина в майстерні — попсованих частин не викинеш і нових не вставиш. Хоч може щось і поміг би той лікар, але певно ненадовго. Та й навіщо я маю робити тобі зайвий клопіт — однак же помирати треба. На горіщі в мене лежить дубова труна та залізний хрест. Давно вже те, гуляючи, вечорами зробив...

— А що ж у вас, тату, болить?

— Та нічого, Оксано, не болить... Отак собі старе тіло не хоче більше жити та й годі... — Він попросив в Оксани та в Юрка прощення. — І пошли до мене ще й Гната, я і з ним попрощаюсь. А тепер нехай зайдуть мої учні. Багато вони поспували моєї старої крові, але нехай їм Бог простить, а я з ними попрощаюсь.

По хвилині в хату зайшли п'ять молодих хлопців-учнів. На цей раз вони не були веселі.

— Хлопці, — почав Штельмах ослабленим голосом, — не сьо-

годня-завтра я від вас відійду. Я все намагався зробити з вас добрих майстрів, але не завжди ви мене слухали. Часом хотіли показати, що ви вже мудріші за мене. Робили ви те так тому, що ще нічого не розумієте, що ще нічого самі не вмієте робити. В Святому Письмі я не дуже то твердий, все не мав часу для книжки, але одну святу мудрість пам'ятаю, вона каже: „Будування молодих, то є руйнування, а руйнування старих, то є будування”... Це я розумію так: коли я, ніби руйнував стару машину, розбирав її дощенту, а частини з неї розкидав на всі боки, то це робив для того, щоб збудувати з її пригідних частин нову машину. А коли б ви, ще неукі, хотіли збудувати в такий спосіб машину, то в вас вийшло б не будування, а тільки руйнування, бо вам ще треба вчитись та вчитись, щоб при замірі будування у вас не виходило тільки руйнування... Добрим майстром бути, то нелегка, хлопці, справа. Не зігнеш ясенини в обід — не зробиш колеса. Не натягнеш на колесо заліза, поки не зробиш круглої шини. Не оратимеш плугом, коли не вставиш до нього доброго лемеша та гострого чересла. Я навчив вас залізо кувати і добре його гартувати. Не буде з вас, хлопці, добрих майстрів, коли ви в роботі не загартуєте себе в тверду крицю... Коли у вас щось з рук випадатиме, то пригадайте тоді собі, як ту роботу виконував і як належний лад давав старий Штельмах. На далі старшим над вами буде Іван. Тепер уже ви його дратуватимете „бастовкою” так, як він мене разом з вами дратував. А тепер підійдіть ближче, я попрошу у вас останнього прощення.

Хлопці з похиленими головами підійшли до ліжка.

— Простіть мені, хлопці, всі заподіяні вам кривди і гріхи.

— Бог вам простить! — відповіли учні разом.

— І вдруге.

— Бог простить!

— І втретє.

— Бог простить!

І в постійно розбештаних та бунтарських хлопців потекли сльози з очей. І тут воно було так, як завжди буває: коли маємо, то не жалуємо, а коли тратимо, то плачемо...

— А тепер допоможіть мені, хлопці, дійти ще раз до мого власного храму — майстерні... На цей раз уже мій внук відімкне колодку та відкриє для вас двері.

Старші хлопці підтримували попід руки так несподівано за одну ніч ослабленого старого майстра. Юрась відімкнув усе ще

малими ручками стару колодку і відчинив двері. На цей раз крізь ці двері впроваджено в майстерню не якусь стару машину на поправку, а самого довголітнього лікаря старих попсованих машин. Майстер на всі руки може ще мав надію, що поздоровшає в цій лічниці старих машин, може ще поверне йому Бог здоров'я в його храмі, може ще вхопиться за крицевий молоток, вдарить по залізі й задзвенить — заграє ковадло, заспіває ще йому ту дзвінко-голосну пісню, яку довгі-довгі роки співало. Але лежали нерухо-мо молотки, мовчало ковадло, відпочивали всі струменти. Та й не блимав огонь у горні, й не летіли зірками іскри від розпаленого заліза. А старий майстер обводив мовчки потухаючими очима свій храм-майстерню. Майже на кожному струменті, на викінченій уже роботі, на недокінченім колесі якийсь момент спочивав його зір.

— Оце колесо, хлопці, викінчіть ще сьогодні. Та так викінчіть його докладно, наче мої руки його доробляли. І нехай вже воно з вашої волі закрутиться на осі, — сказав старий та й зупинив свій зір на ковадлі. — Подай, Іване, отой середущий молоток. Тяжкого вже моя рука не втримає.

Іван подав йому молоток. Старий майстер взяв його в свою дрижачу руку та й ударив раз по ковадлі, а воно задзвеніло, ніби заплакало жалібним протяжним голосом. Старий прислухувався до того плачу та й ударив вдруге, прислухувався та й ударив втретє. Ковадло протяжно задзижчало, затужило та й замовкло.

— Ще дзвенітимеш, моє ковадло, ти ще будеш вигравати молодій силі, а я вже відійду від тебе на вічний відпочинок. Більше не будеш ти мені грати, не будеш старого майстра потішати . . . Хлопці, коли виноситимуть з хати дубову труну з стрим майстром, то вдарте веселої в три молоти по цьому ковадлі ! . . . А тепер прощай ! — Він тричі перехристився, приложив чоло до холодного ковадла, якийсь момент так його потримав, підвівсь, ще раз провів очима по майстерні й промовив:

— Відведіть мене, хлопці, до хати . . .

Плакала Оксана, плакав Юрась і ковтали сльози всі майстрові учні.

Недовго нечинно лежав у ліжку на цім світі добрий майстер. Може не за цілий тиждень після того, як він востаннє завітав до своєї майстерні, на цвинтарі з'явилася свіжа могила. І стояв над тою могилою залізний хрест, управлений в граніт-камінь, один із

останніх творів небіжчика. На хресті висіла добре прикована таблиця з таким написом:

„Тут спочиває раб Божий,

МАЙСТЕР ЮХИМ ШТЕЛЬМАХ.

Мир Прахові Твоєму”.

Не було на тій таблиці ні дати народження, ні дати смерти, бо така, певно, була воля покійного. І по його смерті нікому навіть до голови не прийшло остаточно довідатись, чи то таки справжнє майстрове прізвище, чи ним самим з якоїсь причини прибране. Одна Оксана знала, що була якась заковика з метрикою, коли їй треба було вінчатись з Гнатом. Але й те якось залагодив її батько. Як саме — знав тільки він, добрий майстер, та панотець Яків, якого давно вже не було в Болотяному.

XIV

Якось сталася в світі величезна подія. І сталася вона, здається, ще на пару років раніше перед тим, як помер добрий майстер Штельмах. Але люди в Болотяному так якось перекрутили, що тяжко було остаточно встановити, чи раніше сталася ця подія, чи раніше не стало на світі доброго майстра.

А сталася та подія також одного осіннього болотяного дня. Поставила вона на ноги не тільки болотянців, але й усіх живих царів та королів, які були на той час у світі. Одного дня чи, здається, ще вночі залунало на весь світ. Спеціальний гонець-верхівець, не зважаючи на страшенне болото, привіз від самого земського начальника повідомлення до Болотянської волости, що „Их Императорское Величество, Царь-Государь Всероссийский Александр III в Бозе почил” . . . І жалібно зателенькали в обох Болотянських церквах дзвони і мали так безперестанку теленькати не то до похорону царя Олександра III, не то до присяги новому цареві Миколі II — цього якось точно ніхто не знав. Між народом кружляли різні чутки: пошепки, з острахом говорилося, що настане кінець світові, що буде Страшний Суд, а тому мають жалібно-похоронно теленькати всі разом, не втихаючи аж до смерти нового царя „Государя Императора Николая II”. І виходило, що за царювання Миколи II мав би прийти кінець світові . . . При цій на-

годі, коли цар був у всіх на вустах, злі язики не то жартом, не то поважно казали:

— Чули, сталась велика нова новина.

— Яка?

— Цар з государем б'ється, а імператор стоїть та дивиться...

Траплялися такі наївні люди, що навіть вірили в правдивість тієї „битви“, бо не всі знали, що в „необятной Росии“ все „необятное“ — і сама назва зверхнього володаря тієї „необятности“...

Але як би воно там не було, а в Болотяному тепер переконалися на ділі, що своєю смертю може вмерти не тільки старий Таран, чи добрий майстер Штельмах, доживши до глибокої старости, а й цар, ще порівнюючи молодий. Перед тим все говорилося, що царі своєю смертю не вмирають. Вбили ж Олександра II, невідомо якою смертю помер Микола I, а перед ним десь так здимів Олександр I, що ще й досі не можуть сліду знайти. Та таки ж був замах і на Олександра III — „крушение поезда“. — Тоді він, говорилося в народі, втримав на своїх могутніх плечах цілий тяжкий дах розбитого вагона і не допустив, щоб придавило на смерть не тільки його, а і всю „августейшую“ родину, яка була в тому вагоні. Ніби таки тоді щось у царя в середині луснуло, і аж оце тепер він від того в „Бозе почив“... Та як би воно там не сталося, але „вівці без чабана, а народ без царя не бувають“...

Одного пізньо-осіннього дня, коли небо було вкутане холодною сірою хмарою, крізь яку ані на хвилину цілими днями сонце не могло пробитись, — влада оголосила день присяги новому цареві. Сніг ще з неба не падав, але мороз вже стис болото в тверду грудку. Дув північний холодний та в'дливий вітер. На широкому базарному майдані, недалеко коло старої церкви, було зроблено дощаний поміст, на переді якого прибито високий дерев'яний хрест, а коло нього по обидва боки на довгих тичках розвішувалися та виляскували два великі синьо-біло-червоні прапори. З розпорядження влади такі прапори мусіли обов'язково висіти і коло кожного двору. За покійного царя Олександра III прапорове діло було занедбане, а тепер під погрозою кари стало обов'язковим. У Болотяному прапор тоді називали „хлаком“.*) Люди нагвалт купували синю, білу та червону матерію, а жиди охоче продавали її, підвищуючи ціну. І так коло кожного двору виляскував на тичці під осіннім вітром „хлак“. Новому молодому

*) Із російського „флаг“.

цареві мали присягати всі дорослі, здається від чотирнадцяти років починаючи. Та на наше мале ще тоді третє покоління присягова повинність не спадала.

Вже з самого ранку бовкнули в обох церквах спочатку в один дзвін, а потім задзвонили дзвонарі в усі дзвони. Народ хрищений посунув вулицями по грудді — деякі до церкви, а більшість прямо на майдан, де мала відбутися головна урочистість. Побігло ото ж і наше мале третє покоління, щоб подивитися на ту невидану забаву. Не часто ж воно так буває на світі, що народ присягає своєму цареві на досмертну вірність...

Он там на майдані між людьми і Петро Степаненко, неголений та худий, тримав за руку змерзлого та посинілого Масю, а он у другому кінці коло Оксани підтанцьовував добре одягнений та розчервонілий від холоду Юрась. Тут і три хлопці — сини Савченка. Сам же він у мундирі з хрестами та медалями на грудях між начальством на помості — стоїть високий, мов дзвіниця...

Ось пішли з церков походи на майдан з панотцями, співаками та корогами. Дощаний поміст аж залуцав під тягарем важкого поважного начальства, відбірних сільських почесників, панотців, дяків та співаків. Навкруги помосту стали короговоносці. Стражники, сотники та десятники утримують порядок, а за ними народ, народ — море голів. Спочатку відслужили панахиду за душу в Бозі спочившого царя Олександра III, а потім відправили молебінь за здоров'я нового царя Миколи II. Голосно гримів спів двох хорів. Далеко розносили холодні, осінні повітряні хвилі: „Слався, слався наш Русский Царь", потім заспівали гимн — „Боже, царя храни", і врешті могутньо залунало „Многая лета"... Народ аж посинів від холоду, тупцює ногами, христиться та ще чогось чекає. Аж ось з почину самого земського начальника народ дружно тричі крикнув: „Ура!.. Ура!.. Ура!.." І зразу тихо стало, мов на страшному судилищі... Народ чекав того головного і дочекався: земський начальник патетично прочитав маніфест молодого царя до свого народу. Люди ловили кожне прочитане слово, не все розуміли, але того, що хотіли почути, не було в царському маніфесті написано. Даремно тільки перед тим люди себе потішали, що молодий цар маніфестом наділить безземельних та малоземельних нарізкою землі, а всім буде прощено в цім році виплату податків. По прочитанні маніфеста земський начальник ще палко говорив до людей від себе. Наказував

докладно виконувати всі приписані царем обов'язки, а хто не буде повинуватися, той понесе „строжайшее наказание"... Врешті він почав повільно говорити текст присяги, піднявши два пальці догори. За земським начальником говорили і всі люди, так само піднесли руки, виділивши по два пальці своїх правиць. Земський начальник сповістив людям, що коронування молодого царя відбудеться в травні місяці слідуєчого року в Москві. Після цього цар набуде всіх своїх імператорських прав. На закінчення гримнула сільська музика на чолі з скрипалем Іваном Негодою, бубонщиком циганчуком Лупалом та чотирма молдаванами — трубачами і сопілчанами.

Начальство пішло десь на загальний добрий обід з горілкою та винами, улаштований на рахунок волосної каси, тобто за гроші громадян села Болотяного, а люди хукали на померзлі руки та розбігалися по хатах. Бідний Мася десь загубив у натовпі свого батька. Коли біг додому з своїми товаришами, то в одному глухому перевулкові в левадній лозі ледве розстебнув своїми померзлими рученятами свитину та штанці, але застебнути уже не міг та так і прибіг додому з зашпорами в кінчиках своїх задубілих пальчиків... Саме тому особливо Мася мусів добре запам'ятати, коли була присяга новому цареві.

Отак, ніби з Божої ласки, народ дістав молодого царя. І почав він царствувати „на славу людям та на страх ворогам"...

Десь у квітні місяці прийшло розпорядження до Болотянської волости, ніби таки від самого молодого царя, прислати до Москви одного або й двох представників на коронування царя. Ті, що давали таке розпорядження, певно з відома царя, мабуть, забули, що Росія тоді мала понад п'ятдесят тисяч упорядкованих волостей. Значить одних волосних делегатів мало прибути до Москви щонайменше сто тисяч. Мали бути делегати також від міст, а там від різних установ і організацій — від дворян, війська, земських управ і т. ін. Крім того кожний по своєму бажанню міг собі сам їхати на ту урочистість. Тож до Москви мали з'їхатися сотні тисяч, а може й мільйони людей. Велика, кажуть, Росія, великі мусять бути і її діла...

Болотянське ж начальство рішило послати тільки одного делегата до Москви, а то тому, щоб менше витратити грошей на далеку подорож. Тим же одним мав бути ніхто інший, а тільки сам волосний писар. Так бодай він сам собі рішив. Треба тільки було, щоб це його рішення громада схвалила на сходці. Коли

сільський писар виставив свою кандидатуру, то люди несподівано на сходці раптом вигукнули:

— Ні, ні, не хочемо писаря!.. Нехай іде Федір Савченко!..

— Савченко, Савченко!.. — лунали вигуки. — В нього по-стать — не сором від Болотяного цареві показати, а на грудях хрести і мєндаль!.. Він з покійним царем говорив, так нехай ще й з молодим поговорить!..

Деякі з цього сміялись і кричали:

— Писаря, писаря, Михайла Івановича!..

— А що він там покаже цареві, свого сизого носа? — вигукнув з гурту Петро Степаненко.

— Ха-ха-ха!.. — зареготав майже цілий збір людей.

— Так його, Петре, свого кума!.. — хтось ще піддав з гурту.

— Савченка, Савченка!.. — лунало далі. — Він заслужений чоловік і чесно шість років нам старшиною прослужив!..

— Почекайте, — почав писар, — почекайте, люди, тут виходить непорозуміння. Це формальна справа, ми можемо й без вибору когось послати від волости.

— Як то без вибору?! — гримнули люди.

— А так... Савченко не підходить! — закричав писар.

— Мовчи, сизоносий п'яниця, — вигукнув сам Савченко, — не ти вибираєш делегата, а сход мене вибирає!

— Так, народ вибирає!.. Геть звідси п'яниця, мошенник!.. Це тобі не „суду“ в Голодний Рік розділяти!.. — кричав Петро Степаненко, що аж закашлявся, та й додав ще, — Савченка, Савченка!..

— Савченка, Савченка!.. — вигукував народ за ним, аж земля дрижала.

Писар вирвався із людського оточення і побіг у волость. На якийсь момент запанувала тиша.

— Так кого?.. — запитав старшина, яким тепер був Григорій Лемішенко.

— Савченка, Савченка вибираємо!..

— Запишіть, — неохоче сказав старшина до сільського писаря.

Хто як, а Петро Степаненко повертався додому зі сходки з піднесеною головою та повним задоволенням. Він вважав, що це його перемога над писарем та помста за образу, що її колись наніс йому писар.

І настав у травні місяці цього ж таки року Божого той урочистий день, а за ним і незабутня ніч, особливо незабутня для нашого славного третього покоління. Звичайний будній день оголошено святочним днем для всіх людей всіх народів держави — „необятной матушки России”. Це ж бо був день коронування царя-государя імператора Миколи II Романова, старшого сина покійного Олександра III. Всі народи, всі люди від найстаршого до найменшого мали повне право цілу ніч не спати й улаштувати собі забави, на які тільки могли собі спромогтися — зі співами, танцями, п'янством і... бійками.

В Болотяному цей травневий день минув спокійно. День був прегарний — сонячний, теплий, сухий. Село тепер тонувало не в болоті, а в буйній зелені. Сади в повному цвіту. Деревача на весіллі. У широчезних левадах повільно гойдалися кучеряві верби, осики, берести, клени та високі стрункі тополі. Місцями цілі широкі вулиці були пообсаджовані з дворів акацією; саме тепер вона повністю розцвіла й розвивала по селу свої пахощі. Соловейки та різне птаство, аж до горлатих півнів включно, хвилювали тихе повітря своїми співами. Все жило веселим весняним життям та Бога хвалило, як уміло. Земну природню красу села доповнювали вивішені коло кожного двору прапори.

Під вечір уже всі люди були по святочному повбирані й посунули до церкви та на широкий майдан. Там знову стояв поміст. Тепер відправили тільки молебінь. Лунав церковний спів — „Спаси Господи люди Твоя”, „Боже царя храни” та „Многая лета” сьогодні відкоронованому молодому цареві. Після молебня почалися вільні забави. На помості вмістилася в повному своєму складі відома вже нам Болотянська оркестра й почала людей потішати. Показувалися різні дивовижні штуки для дітей. Комедіянти з довгими бородами, в дивних одягах показували свої штукарства — щось говорили, вимахували руками, дорослі з того сміялися, а діти боялися та тулилися до своїх батьків. Ось великий гурт людей, а за ними й діти пустилися бігти з майдану на широку вулицю, вниз до кам'яної греблі, коло якої був став. Виявилося, що там учитель пускає вогняних нірців. Випалить з якогось самопала чи що — і вогнистий нірець далеченько вискочить з води. То справді була велика дивовижа для Івасика, Масі, Юрася — для цього третього покоління. А коли стемніло, на майдані з помосту почали пускати ракети. Вилітали з самопалів вогняні кульки та й летіли ніби аж під небо, а потім падали на-

зад. Кому як, а Масі все здавалось, що той огонь ось-ось упаде на його голову. Він зривався і починав безоглядно втікати, але скоро переконався, що той огонь на його голову не впаде, бо він угорі розсипається, згасає і до землі не долітає. Коло помосту поначіплювано багато ліхтарів, і вони розсіювали своє світло різними кольорами. Музика грала, а охочі — дівчата та парубки — на майдані витанцьовували, аж курява вставала. А інші, зібравшись у великі гурти, співали, виспівували — аж луна левадами та берегами котилася. Десь мабуть уже опівночі почалася нова дивовижа: запалали вогнем барила від смоли. Спочатку кудовчився чорний дим, шкварчало та смерділо смолою, а потім палало полум'я, вискакуючи високо догори, и освічувало вулиці та майдани. Люди коло тих вогнищ здавалися червоними примарами. Охочі та відважні парубки стрибали через ті вогнища.

А тут у багатого крамаря-купця Єгора Олексієвича, якого люди називали Ігоркою або руським, був баль та ще який баль! Певно не жалів він грошей, щоб достойно вшанувати коронаційну добу свого руського царя. У відчинені вікна видно, що на столах повно різних, певно дуже смачних, їж, а головне пляшки з різними винами. Гості п'ють, їдять, веселяться, а Івасия та Маса Степаненчинята заглядають разом з іншими дітьми крізь сторчковий кілчастий тин, бачать на столах ті ласощі та облизуються... Мало Ігорці тих соловейків, що недалеко в левадах співом заливаються, так він найняв собі Петра Лоха на всю ніч соловейком висвистувати. Наллють йому чарку, так він і тьохкає, тьохкає Ігорчиним гостям. А Лох то дійсно був дивовижником у Болотяному — він так умів висвистувати, що ніби таки справді соловейко витьохкував його вустами.

Аж під ранок поверталось з цієї урочистості не тільки перше і друге, але й наше третє покоління. І так забавлялося не тільки село Болотяне в добу коронування царя, а й ціла величезна Росія, мабуть усі сто сорок мільйонів людей цієї держави.

Десь уже на третій день після того урочистого дня почали доходити до Болотяного глухі відомості, що щось величезне сталося в Москві під час коронування. Що саме — ніхто докладно не знав. Тільки пошепки говорили, що люди побилися чи подушилися десь там у Москві на майдані. Вже добре знали про все тільки пани та жиди, але докладно нічого не говорили, тільки все натякали, що сталася якась велика трагедія. Коли хтось настирливо допитував, то вони відповідали:

— А що ми знаємо? . . Нам нічого не відомо. Ну, аж приїде з Москви ваш делегат, то він усе вам розкаже.

А цей делегат, Федір Савченко, щось довго не повертався. Люди, а особливо жінка та діти, вже починали журитись, чи не сталося там і з ним чогось недоброго. Десь уже аж по тижні після коронування Савченко повернувся до Болотяного в доброму здоров'ї. У волості домагалися від нього докладного звідомлення про свою участь у коронуванні, але він, завжди дуже охочий про все докладно й довго оповідати, тепер тільки руками відмахувався та все казав:

— Жалко, жалко, що господин писар не поїхав до Москви, можливо, що й з нього там була б юшка потекла, як потекла з тисяч людей . . .

— Та що ж воно там сталося, Федоре Трохимовичу?

— Та нічого не сталося . . . А про те, що сталося — „строжайше“ заборонено говорити. Ото ж воно, дорогі мої, ніби й нічого не сталося . . . Відбулося собі коронування молодого царя і цариці та й усе . . . Був і я на тій урочистості. Своє діло за нашу волость я виконав добре. І на цьому він кінчав свій звіт.

І тільки своїм найближчому товаришеві Минці Малещукові, з яким служив разом у гвардії, одного вечора, сидючи в Минки під хатою на призьбі, докладно розповів про те, що сталося в Москві.

— Спочатку воно їхалося добре, — почав він здалека, — а вже від Курську стало пекло в вагоні. Ага, я забув сказати, що в вагоні познайомився з одним чоловіком. Так собі — пан не пан, але не з простих старий чоловік. Слово по слову, а він мене й запитує: „Звідки будете?“ Я сказав йому. „Чи ви, — каже, — не знаєте часом Оксани Таранихи, дочки Штельмаха?“ — „А чому б не знати тої гладкої кабанниці? . .“ — Він так ніби посміхнувся, а по хвилині відповів: „Просив би так про Оксану не говорити, бо інакше нам доведеться розбити глека . . .“ — „А що вона вам?“ — запитую. — „То моя племінниця . . .“ — „А ви будете також Штельмах?“ — „Ні, — каже, — я не Штельмах, а Семен Буревій з Уманського повіту . . .“

— Мені вже незручно було допитуватися, який він дядько Оксані, а так собі подумав, чи не є це часом той кабанник, у якого Оксана була приймачкою. Але більше ми про неї не згадували. Навіщо, думаю, мені з ним сваритись. Помічаю, що він чоловік не дурний і видно дуже багатий.

— А ви, — запитав я потім його, — від якої волости їдете? — „Я, — каже, — ні від якої. Іду сам від себе. Закортіло подивитися, як воно буде в тій Москві . . .”

— Ну, то ми вже й тримались один одного. Я що — захопив з дому на дорогу пару паляниць та сала і все, а в нього, показалося, повний кіш сухої ковбаси, вина та наливки, як казав, свого виробку. Ну, та й смачні ж то напитки були. Він старий чоловік, то я вже, де треба було, пропихав своєю силою дорогу для нього і для себе . . . Коли доїздили до Москви, то людей, особливо отих кацапів у лаптях, стільки набилось до вагонів, що почали просто душитись, кричати, верещати та неймовірно лаятись. Так ми з великим запізненням приїхали до Москви на Курський вокзал. На пероні було стільки людей, що вони наче гойдалися сюди та туди, мов водяні хвилі. Я побачив розпорядчика. Ледве до нього з Буревієм проштовхався. А він усе щось кричить. Я тільки хотів його запитати, де збираються волосні делегати, або гвардійські старші унтерофіцери, повні Георгієвські кавалери в одставці, але в цей момент людська хвиля поперла нас вбік від нього. Потім я вже не міг до нього добитись. Натовп виніс нас з перона аж на вулицю. А тут ні візника, ні жандарма — тільки люди, кацапи в лаптях, крик та лайки коло конки.

— Підемо, — кажу до Буревія, — пішки до міста, може там скорше чогось доб'ємося. Пішли. А тут показалося, що всі вулиці вже забиті простим народом. Ні одного пака не видно. Куди не глянь, кацапські одноконки. На возах повно старих, молодих і дітей. Коло кожного городского сотні людей. Я тільки чую вигуки: „Коронування відбудеться завтра! . . До Кремля можуть дістатися тільки ті, хто матиме особливу перепустку. Всім збиратися на Ходинському полі. Там його імператорське величество з августейшою супругою власноручно всім будуть роздавати подарунки! . .”

— А волосні делегати де мають збиратися? — запитав я викриком через голови натовпу. — „Там же, — відповів городовий. — Там стоять таблиці з написами, кому де ставати! . .”

— Ходім, — кажу, — шукати те поле. — „Ні, — відповів Буревій, — ми туди не дійдемо. В мене вже й так руки заклакли від коша. Я маю листа від мого сина до знайомого. Ходім його шукати. Де є та вулиця, найкраще ми можемо тепер допитатись в аптеках. Сьогодні певно ще люди ліків не купують, може з зав-

трішнього дня почнуть, коли кинеться на цей людський натовп якась хвороба . . .”

— І він правду сказав. У різних крамницях було повно покупців, а в аптеках порожньо. Ми допиталися, де та вулиця і знайшли той будинок, де мешкав приятель його сина. Показалося, що то був наш чоловік: жив у Москві, мав на собі мундир урядовця, а говорив по-нашому, по-простому.

— І хотілось вам, — сказав він нам, — їхати в таку далечинь аж з України сюди. Путящого однак ви тут нічого не побачите . . .

— Ну, та вже коли приїхали, — сказав Буревій, — то приймайте . . . Інакше доведеться на вулиці ночувати, а вночі можуть злодії до нитки обікрасти, бо ж вони певно тепер з цілої Росії сюди позїздилися для „заробітку” . . .

— Та вже ж, — каже, — не вижену своїх людей з хати. Доведеться вам тільки на підлозі спати, бо вільних ліжок не маю.

— Та дякуємо і за те, — сказав я. — Добре, що хоч приймаєте.

— Ми помились. Буревій гостив своїм добром мене і господаря. Нам постелили в одній кімнаті, і ми послули, мов забиті, бо ж дві ночі зовсім не спали. Прокинулись аж увечері.

— Тепер, — каже, Буревій, — ходім подивимось, що воно діятиметься вночі в цій Москві.

— А подивитись тут було на що. Ціла Москва наче горіла, так її залито світлом та ілюмінаціями. Безперестанку дзвонили в усіх церквах, а їх, кажуть, в Москві є сорок раз по сорок . . . Від того дзвону просто глухим чоловік робився. Головна урочистість відбувалася в Кремлі. Весь він аж палахкотів від освітлення. Звідти вихром вилітала ракета за ракетом, або просто цілими жмутами вилітали іскри різної барви.

— От якби нам, — кажу, — пробратися туди. Але ж у Кремль пропускають тільки великих панів.

— Нічого, — каже Буревій, — проберемось . . .

— А хто ж нам дасть перепустку ?

— Не журіться, — каже, — тільки тримайтеся мене. Я з дому набрав повні кишені перепусток . . .

— Ледве ми пробилися крізь натовп до першої застави, Буревій витяг з кишені коверту та й подав вартовому жандармові.

— Добре, — каже, — проходите до другої застави. Там мусять дати другу вашу перепустку . . .

— Тут уже було вільно йти. Доходимо до брами — Спаські

ворота називається. Буревій і тут офіцерові подає коверту. Заглянув він до неї і тільки запитав:

— Вас два ?

— Два, — відповів Буревій.

— Ну так проходите.

— Чи дійсно в тих ковертах були перепустки, чи тільки гроші та скільки їх там було, так Буревій мені й не сказав. Підозріння в начальства він ніякого не викликав, бо був добре одягнений, чоловік старий. А я за ним — хоч уже й у потертому старому мундирі з галунами старшого гвардійського унтерофіцера, але за те на грудях хрести та медалі. В Кремлі на диво було зовсім порожньо. От мені тільки довелося пригадати свою стару службу, бо куди не глянеш — сама офіцерня та все генерали або полковники в парадних мундирах. От і довелося мені на старість знову козиряти та стукати закаблуками. А тут того дива було — ні пером описати, ні в казці сказати . . . Машини аж сичать та вогні різної барви розкидають іскрами, ракета за ракетотою аж під небо летять. Посередині майдану зробили театр під відкритим небом, тільки для артистів велика халабуда, а спереду за рядами крісел, так трохи збоку, з шовкової матерії з позолотами шатро з золотою короною зверху. В середині того шатра на перських килимах стояло два золотих крісла. Це був наче престол для царя і цариці. Від того місця аж до царської палати дорогу було встелено килимами. По обидва боки тої дороги стояла царська охорона, все гвардійське офіцерство. Ох, тут же було того панства, ох, тут же було того блеску ! . . Але довго щось нічого не починалося. Все чекали на прихід царя. Чую тільки, як говорять між собою різні пани, що імператор все ще дуже зайнятий. Саме тепер він приймає чужоземних посланців, а вони понавозили багато різних дорогих подарунків для нашого царя. Коли ось усі заметушилися, зашептали, попідносили голови догори.

— Іде, іде імператор ! . . — шепчуть пани.

Нараз усе стихло, а потім відразу як гаркне музика — „Коль славен” . . . а всі ніби по команді: — „Ура ! . . Ура ! . . Ура ! . .” — Ну і я гримнув „Ура” та мабуть так гримнув, що аж Буревія перелякав, бо він ухопив мене за руку й почав шарпати . . .

— А ти ж пригадуєш, Минко, наслідника, великого князя Миколая. Тоді він був не дуже дорідним хлопцем, мало що після того й виріс, як ми його бачили востаннє в Петербурзі. Куди там йому рівнятися до свого покійного батька. Той мав царську постать,

а цей . . . Цариця, здається, буде трохи вища за нього . . . Корон ще на головах не мали, бо ж це було ще перед коронуванням. Горностаєві накидки тяглися довгими хвостами за ними. Ех, а яка на цариці була сукня, — а що вже тих брильянтів, дорогоцінного каміння було на ній. За ними йшов царський почет — великі князі, а потім чужоземні гості та наші міністри ну й різні дами в блисків та дорогих уборах. Всі сіли на свої місця тільки після того, як побачили, що цар і цариця вже сидять у своїх престольних кріслах. Тут десь недалеко несподівано бахнули з гармат так, що аж мною затрясло . . . Потім почалася вистава. Ех же й грали та співали ! . . . Оце було чудо. Буревій мені потім шепнув, що це грають „Жизнь за царя” . . . Тільки цар і цариця чомусь до кінця не досиділи. По одній перерві встали й пішли, а за ними пішов і почет. Випроваджали їх музикою та знову вигукували „Ура” . . . Чув, що після того мав початися балъ уже тільки для найбільшого панства в царській палаті. Я з Буревієм по виставі все ще ходили по Кремлі та розглядали там різні дивовижі.

— Оце вам, — казав Буревій, — „Царь-Пушка”, з якої ніхто ніколи не стріляв, — додав він пошепки.

— А вона до лиха таки дійсно велика та дурна . . . Потім ми відвідали й „Царя-Колокола” . . .

— А оце ваш „Цар-дзвін”, у якого ніхто ніколи не дзвонив, — шепнув Буревій.

— Дзвін то великий, але не такий, як то його москалі малюють на картинах. В ту дзвонову вищерблину кацап однокінним возом не пройде, як то я бачив на одному малюнкові. Не правда, що і дзвіниця Івана Блаженного сягає до неба, як то теж малюють. Мені здається, що дзвіниця коло нашої лаври в Києві буде вища. Дзвони тільки в Івановій дзвіниці так гуділи, що аж московська земля дрижала.

— Ану, — сказав Буревій, — поліземо нагору. Подивимось ще звідти, як воно Москва в короновану ніч виглядає ? . . .

— І тут треба було перепустку мати. Та Буревій уже коверти не давав, а так щось вартовому всунув у руку . . . Поки ми вилізли нагору по східцях, то таки добре задихалися. Ну, я тобі скажу, мій дорогий, звідти також було на що подивитись. Вся Москва в нічній освітленні виглядала, ніби якісь чари-мари . . . А Буревій дивився на те та все мені нишком шептав: „Вигадка з тисяча одної ночі . . . Ну й диво — в повній тобі красі та величі кацапсь-

кий твір . . . Таке місто могли побудувати тільки азіяти . . . Шкода, що його Наполеон дощенту не знищив."

— Аж дивно було, чому він тут усе так ненавидить? Я на що не подивлюсь, то воно мені цікаве, все ж це наше, руське . . . А для нього все це не таке, як слід, все ніби чуже. Я помітив, що він навіть і на царя з посмішкою дивився. Аж як він мені все розказав, то й я вже почав трохи розуміти, що вся та велич не наша, а кацапська, чужа нам . . . Буревій потім мені оповідав, що ми зовсім не руські, а українці, що наша мова не проста мужицька, а наша рідна, українська. І колись ми мали свою державу, своїх князів, потім гетьманів, своє військо козацьке. Багато він цікавого про наш народ мені говорив. Буревій ніби відкрив мені очі. Якось після того мені стало наче веселіше й на світі жити. Хотіли ми ще заглянути в Преображенський Собор, в якому відбувається коронування всіх руських царів. В ньому в цю ніч відслужувалась всеношна, але окрім царської фамілії, князів, графів та чужоземних гостей нікого туди більше не впускали. Вартували самі генерали. Тут уже Буревій не відважився показувати своїх перепусток. Збоку, так віддалік стоять старі царські палати, залиті світлом. В середині вигравала музика. Отож там цар давав баль своїм гостям.

Я якось не завважив, а Буревій шепнув: „Ходім звідси, бо за нами шпик вже ходить” . . .

— Не знаю, чи то правда була. Може то тільки якийсь дурень ходив та дивився на мене, бо я, здається, і тут був найвищим чоловіком . . . Були ще там вергеласи — стояли на варті в таких кудлатих високих шапках, — але до мене їм не дорівнюватися . . . От ми й пішли з Кремлю. Добре, що при виході вже перепусток не вимагали. На вулицях скрізь гуляння. Та все видно тільки простий народ. Місцями виграють на гармоніях та вибивають лаптями свого комаринського . . . Тисячі людей лежали покотом по парках — повкладалися спати. На ранок новинка. Той пан, у якого ми замешкали, сказав, що вночі по цілій Москві розкидано проклямації, а в них було написано: „Долой царей . . . Долой Николая II! . . . Да здравствует революция! . . .” От тобі й маєш. Ще він не відкоронувався і вже „долой” . . . Мені аж жаль стало бідного царя — бачив же ото його — мале таке, молоде. Гляди, кажу, що ще вб'ють бісові демократи . . . А Буревій тільки з того посміхається. Я вже почав боятися, чи не є він якийсь революціонер, але коли він мені все розказав, то я пізнав, що він тільки мудрий наш чоловік.

— Другого дня після коронування, як то казали, цар з царицею мали показатись на Ходинському полі простому народові та роздати там власноручно подарунки. Буревій відраджував туди йти, але я впросив. Ну й пішли ми зранку туди. Порядно стомилися, поки прийшли на те поле. А там — Боже мій! — Що там тільки не діялося! Я ще в своєму житті не бачив стільки людей в одному місці. Ніби з цілої великої Росії всі люди, всі народи сюди на урочистість збіглися. Скільки очі бачать — все люди та люди. Мов архангели скликали сюди своїми трубами всіх живих і мертвих, праведників і грішників на страшне судилище. І все напливають зі всіх кінців кацали пішо і на возах. Таблиць з написами, де кому ставати в цьому людському морі, не видно. Тут тобі різні забави для простого народу: цирки, каруселі, гойдалки, шатра, халабуди. Тут же й торгівля, чим хочеш, тільки ні до чого не можна протовпитися. Люди кричать, одні від веселощів, другі від біди. Одні співають, другі плачуть. Там когось обікрали, в другого гроші на ходу з кишені вирізали. Ось почав натовп напирати в один бік, туди, де був за дощаною загородою якийсь двір, а в ньому бараки. Чую кажуть, що там лежать ті подарунки, що сам цар з царицею по коронуванню роздаватимуть. А народу все прибуває, все стає тісніше на тому широкому полі. Поліція, жандарми, козаки, ніяк не можуть дати якогось ладу. Десь уже аж по полудні почалися вигуки, а потім залунало: „Покажіть нам царя!“ — „Ми хочемо бачити государя!“ — „Імператора, імператора!..“ „Де є наш імператор?..“ — „Показуйте!..“

— І ось гукнув, мабуть, увесь людський натовп: — „Цар з імператрицею приїхали!.. Вже починають подарунки роздавати!..“

— І от зразу всі люди натиснули в той бік, де був той двір, до тих воріт, що уквітчані зеленню і з короною зверху. Народ ринув мов страшна повінь. Годі вже було спиняти. Зчинився страшний крик. Одні на одних, а нові на тих налітали, валили з ніг, самі падали і їх топтали. Козаки та кінна поліція били людей нагаями, але де там було стримати. Людський натовп поніс уже й мене вперед на явну погибель. Та я повернувся якось боком. Настановив праве плече проти людської хвилі, а Буревія ледве встиг ухопити за руку й утримати коло себе: „Тримайтесь, — крикнув я, — за мене!..“

— Люди натискають, а я боком проти течії пробиваю собі дорогу назад. Врешті коло нас натиск зменшився, і ми вирвалися

з тої страшної халепи. Обидва перехрестились „Тікаймо, — каже Буревій, — швидше з цього московського пекла, бо загинемо . . .” „Ходім просто на вокзал та додому . . .” „Ні, — заперечив Буревій, — треба декілька днів почекати, бо коли тут не задавили, то в потязі буде нам капут . . . Підождемо, поки люди роз'їдуться.”

— А під вечір кружляли вже чутки по Москві, що на Ходинці задавлено та потоптано на смерть більше як двадцять тисяч людей. Скільки ж у дійсності їх там загинуло — невідомо. Правду начальство затаює. Кажуть, коли цар довідався, що сталося на Ходинці, то дуже плакав. Люди тепер говорять, що то погана ознака — не буде добра в Росії за царя Миколи II.

— Буревій ще три дні після того водив мене по Москві, заводив у музеї та все показував та розказував. Потім ми ще заїхали до Києва. Він і тут усюди мене виводив та все казав: „Оце наша столиця. Отут жили колись наші князі, а потім гетьмани возвеличили це місто. Може ще настане час, що в Києві, коли не коронуватимемо своїх царів, князів чи королів, то вибиратимемо на наш престол своїх гетьманів . . .”

— От мені й стало багато дечого ясним. Буревій, кажу, ніби таки справді відкрив мені очі. Знаю вже чому то наша мова стала простою мужицькою, а кацапська зробилася панською . . . От тепер я тому капітанові Цепкену втер би носа, нехай би знав, яка то наша мужицька мова. Я йому по вік не забуду, як він мене з-за моєї мови перед цілим зводом образив.

XV

Люди кажуть, що кожна дурниця, зроблена чоловіком, рано чи пізно боком вилізе . . . Значить, що більшу дурницю людина зробить, то більшу за неї понесе кару. От і в Москві — з причини неогляду царського начальства тисячі людей заплатили за те життям.

Невидимий Творець усе на світі так упорядкував, що все, до найдрібнішої речі, підлягає тим чи іншим законам. Коли ту законність зрушити якимсь обміркованим чи необміркованим насиллям, то може настати катастрофа. І хтось чи щось мусітиме на тому постраждати. Коли б закони Творця Всесвіту одного дня були потрясені, перестав би існувати і той порядок, у якому все на світі живе. Тоді б усе до купи змішалось, настало б на світі безладдя, а всяке безладдя провадить до неминучої смерті.

Одного сірого осіннього дня Петро Степаненко з дурного, необміркованого запалу вчинив безладдя. Його розгнівив писар, а він прибіг додому та безрозсудно побив жінку, потовк горшки, поперелякував дітей і, мов очманілий, побіг за дванадцять верств у негоду ловити голими руками те, що Бог наділив крилами, щоб воно було невловиме. Петро рушив пилінку того порядку, що його створив Великий Творець. З цього ж таки дня почали боком вилазити зроблені ним дурниці... Він простудився, дістав запалення легенів, а потім з недбалости, з браку відповідного лікарського догляду та браку доброго відживлення в його легені загнилися сухоти. І почав він лікуватися не тим чим треба, а мріями... Петро все надіявся, все мріяв, що коли не в цьому, то в наступному місяці він таки видужає, коли ж це не сталося в цім році, то напевно настане слідуєчого року. Був він у лікаря, лікар сказав йому, що треба робити та що їсти, а він на все те махнув рукою. Лікар дав Петрові ліки. Він їх понюхав, попробував та й сказав:

— Не буду я більше цих ліків пити, бо вони смердять пеклом!

В дійсності смерділи вони креозотом.

Малий Мася те підслухав, узяв потім крадькома пляшечку з тими ліками, вийшов на двір, викопав там ямку та й вилив до неї ті ліки, а потім нахилився та понюхав. Мася понюхав тільки тому, бо чув від тата, що так смердить у пеклі. Потім він приводив до тої ямки своїх товаришів і казав: „Нахилийтесь і нюхайте. З цієї ямки смердить пеклом...”

Та ось його татові так погіршало, що він готовий був пити й пекельну смолу, а не то креозот, аби тільки хоч трохи допомгло.

— Тодосько, крапни десять крапок до гарячого молока та й подай мені, — сказав Петро.

Тодоська до пляшечки, а вона стоїть собі порожня в миснику. Мася навіть докладно її виполоскав, щоб з неї більше пеклом не смерділо. Почався допит дітей:

— Хто вилив ліки — признавайтесь?

А Мася в плач — та й каже:

— То я вилив надворі до ямки, бо тато казали, що ті ліки смердять пеклом.

Обійшлося якось так, що Масю не бито. Але він сам, бідний чутливий хлопчина, довго мучився, що ті ліки вилив, а тато тепер не має чим полегшити своїх болістей. І довго, довго він те пам'ятав, як скривдив свого любого хорого тата.

Одного дня взяла Тодоська Петра на воза та й повезла до знахарки. Стара знахарка подивилась Петрові в очі, глянула на його бліде обличчя, похитала головою та й сказала:

— Чому ж ви раніше до мене не приїхали? Тоді легше було б лікувати і давно був би вже здоровий.

— А тепер хіба вже не можна допомгти? — запитала Тодоська.

— Можна допомгти, та не знаю, чи захоче недужий пити мої ліки.

— А які ж такі ваші ліки, щоб я їх не міг пити? — відізався Петро.

— Мої ліки такі, що допомжуть вам. Поможуть, коли будете їх пити стільки, скільки я вам скажу випити. Тільки скажу вам, що з двору хоч і не виходьте, як почнете пити мої ліки, бо як вийдете з двору, то біда вам буде...

— Чому ж біда буде? — запитала Тодоська.

— Чи злих собак у вашому селі багато є?

— Та багато. А що?

— Збігатимуться вони зі всіх кінців та й нападатимуть на недужого.

— А чому це так? — запитав Петро.

— Голубчику господарю, батьку своїх діток, не хочу перед вами таїтися з моїми ліками. Щоб вилікувати вас, я мусіла б дати вам випити кварт з п'ять собачого лою, а запивати його юшкою з зілля, що я вам приготую.

— Тьху!.. — сплюнув Петро. — Собачий лій пити?!

— Собачий лій вам треба, голубчику, пити, щоб видужати та своє молоде життя врятувати. А коли питимете його, то собаки нюхом чутимуть, що ви п'єте лій їхнього роду, а тому й нападтимуть на вас.

— Ні, не хочу! Краще вмерти, як собачим лоєм лікуватися.

— Як хочете. Я нікого не примуюю пити собачий лій, щоб даліше жити.

— Пити — та ще може й те не допоможе.

— Я не даю людям пити те, що не помагає. Ви звідки до мене приїхали?

Тодоська сказала.

— Шкода, що даремно так далеко їхали. Але, як будете повертатися додому через Федорівку, зайдіть до Прокопа Сердюченка та й запитайте його, чим він лікувався, що тепер здоровий,

мов ніколи й не лежав на смертному ліжку. Як захочете, то попросите його, щоб він вас запровадив до Ївги Парасенчихи, нехай і вона вам скаже, чим я її лікувала, що вона така червона та здорова, ніби й ніколи не хворіла на сухоти.

— Так що, Петре, може поспробуєш? — запитала Тодоська.

— Ні, не хочу. З дохлих собак я лою пити не буду!

— Я лій даю людям для врятування життя тільки з тих дорічних собак, що сама вигожую. Але як не вірите в мої ліки, то я вам їх і не дам.

— А може, бабусю, маєте якесь зілля? — запитала Тодоська.

— Зілля я вам дам, тільки ручитись не буду, що воно допоможе.

Ото ж тільки з пучком того зілля і повезла Тодоська Петра додому, а він все кашляв та спльовував, ніби вже того собачого лою напився. Зварила Тодоська те зілля, подала Петрові з нього юшку, а вона показаласть йому якоюсь дуже масною, мов з собачим лосем переварена, поспробував та й того не захотів пити.

— Якесь гіркувате і аж до язика липне, — сказав він, — нехай баба сама такі ліки п'є, а я без її ліків видужаю.

Степаненкові діти підростали. Старший син Івасик, хоч і обтяжений круглий рік різною роботою коло хати, все ж мусів і до школи ходити. Він оце вже кінчав чотирирічну церковну школу. Івасик мав незвичайні здібності. Наука давалася йому дуже легко, мов якась іграшка. В школі з одного слова все розумів, усе хапав, але не мав до науки ніякісінької охоти. Батьки не підганяли його до науки. Навпаки вони ще й стримували, бо ж не його вони намірилися на пана вчити, а свого меншого сина Масю. Івасик прийде бувало з школи додому, кине торбу з книжками на стіл чи на лаву та й не заглядає до них аж до другого дня, а батькові й байдуже.

— Іди-но Іване хлів чистити та худобі їсти дай, однаково з науки твоєї толку не буде.

А Іван і радий, бо там чи щось зробив чи не зробив та й побіг на вулицю ловити від старших хлопців недокурки у свої дитячі уста.

Мася був, мабуть, місяців на дев'ять старший від Оксаниного Юрася, але до школи вони почали ходити разом. Це було саме тої осені, коли Тодоська возила Петра до знахарки. В Болотяному було тоді вже аж чотири школи — дві церковні та дві, так звані „казьонні“. Петрові діти ходили до першої церковної школи, але що всі мудрі голови, в тому й Оксана, вважали, що в „казьон-

них" школах вчать краще, як у церковних, то Петро перевів Мاسю до „казьонної" школи.

Ні здоров'ям, ні здібностями до науки Маса не був подібним до свого старшого брата Івася. Завжди блідий, він фізично розвивався дуже поволі. Мабуть через це й наука давалася йому трудно. Зате він мав другу, потрібну для науки, прикмету, якої не мав Іван, — завзятість та любов до книжки.

Можливо це був наслідок того, що тато й мама завжди твердили йому, що вивчать його на якогось пана — може на писаря, а може й на учителя . . . Коли він повертався зі школи додому, то тато вже не гнав його на двір до роботи, як Івасика. Маса поповість, що мама йому дасть, і зараз береться за книжку. З абеткою у нього діло йшло скоро, з рахунками також добре. До зими навчився читати по-російському і по-церковно-слов'янському. Почав він спотикатися тоді, коли вже треба було заучувати напам'ять віршики. Головна біда була у тому, що він або зовсім не розумів того, що напам'ять заучував, або розумів дуже й дуже мало. Що воно таке „Попрыгунья Стрекоза", чорт його, Господи прости, знає . . .

А вчитель не дуже то задавав собі труду, щоб усе своїм учням пояснювати, як належить. Маса помітив, що їх учитель є великий пан: він гарно одягався, часто його можна було бачити в іншому новому вбранні, кутив „легкий табак", а до учнів говорив лише: „н-да, плохо, хорошо, болван, дурак ! . ."

Учнів, які погано вчилися, бив лінійкою по руках, шарпав за вуха, ставив на коліна, залишав їх по заняттях у школі „без обіда . . ." Тож не легко було навчитись від такого пана вчителя та ще й заучувати напам'ять. Але нічого — Маса всього того хоч добре й не розумів, але знав, що треба вчитися. От він і сидів над книжкою та вчив, повторював, безперестанку повторював усе той самий віршик до пізньої ночі, а вдосвіта разом з мамою вставав і знову починав мучитися над якоюсь капосною „Попрыгуньей Стрекозой". Прикривав того віршика рукою і випробовував, чи вже знає його напам'ять. А якщо не знав, то починав рядочок за рядочком відкривати і вже крадькома його перечитував, так ніби дивився й не дивився.

Маса часто влучав моменти, коли в хаті нікого не було, ставав тоді на колінця перед образами і починав молитися та від свого чистого дитячого серця просив Бога, щоб Він посилив його розум

і допоміг завчити напам'ять віршика. Після молитви знов починав випробовувати свої умові сили...

Тато й мама дуже тішилися з Масиної охоти до науки.

— Добре хлопчина тримається книжки. З нього, може, таки будуть люди. Вчись, синку, вчись, — підбадьорював його тато, — щоб там не було, а я вже постараюсь, щоб ти не мучився коло землі так, як ось я.

Петро не тільки не думав, а й вірити не хотів, що оте покашлювання, як і те, що він усе більше та більше сохне, провадить ні до чого іншого, як до смерті і можливо до скорої смерті. Коли б то він знав і вірив, що до нього з кожним днем наближається кістлява смерть з косою, то пив би не тільки оті ліки, від яких, як йому здається, тхнуло пеклом, не тільки випив би оті п'ять кварт собачого лою, що пропонувала знахарка, але напився б і самої лекельної смоли, а вже що лою, то випив би барило не то собачого, а й з самого сатани, аби тільки врятувати своє життя. Він доживав свого молодого життя з непереможною вірою в те, що ще житиме довго.

— Як то так, — міркував він собі, — щоб я взяв та й помер ще молодим і залишив малих дітей? Ні, я не вму, цього не може бути!

Осінь сьак-так Петро пережив, потроху працював, часом в його голові мрії вибухали в повній своїй красі та силі. Він знову починав надіями та думками багатіти. Взимі Петро наче й поправився і поздоровів.

Тодоська з осені бачила, як він гасне, то вже намагалася не сердити Петра і не пригадувати йому нічого з його поганих вчинків. А він же їх мав... Тепер вона часом від дитячих ротиків відривала, що було смачнішого, і давала йому. Але невидима та невмолима доля робила своє. Одна зима в житті людини нічого не значить. За її короткі, в більшості гулящі, дні та довгі ночі все добре і лихе скоро промине та й забудеться. Ось дні почали помітно довшати, а ночі скорочуватись. Пригріло сонце. Сніг почав мокріти, сіріти, танути та й поплив собі каламутною водою. Настала вже рання весіння пора, наближався час, коли плугаторі виїдуть з плугами, боронами і чистим зерном на поля, почнуть чорну землю турбувати та від довгого сну її будити. Петро Степаненко на цю пору остаточно зліг. Він знов дістав високу гарячку, як то було в „дрохв'яну ніч". Знов у сні давили його кострубаті сірі примари, в гарячці вигукував, лаявся, мо-

ливсь і врешті замовк. Знову Тодоська мусіла привозити панотця. Знову просили всіх вийти з хати, і Петро ще раз на сповіді, ніби в останній раз, признавався панотцеві в усіх своїх гріхах. І став він такий покірний, мов дитина. Було ж це у Великий Піст. Хрищена людина скоромини не сміла й до уст взяти, а Петрові вже Бог прощав, що він часом шкляночку гарячого молока випивав. Та ось настав той лихий час, коли Петрові хотілося уже останньої поживи в житті людини — льоду. І щось разів зо три Івасик з Масею бігали до волосного сторожа просити для недужого та-та льоду з громадського льодника.

І настав ще один весінній, гарний, сонячний, передвеликодній день, а за ним ніч прийшла. Та для Петра Степаценка вона вже не змінилася на день... Він ще з вечора востаннє пару разів важко дихнув і його не стало. По його смерті залишилося для Тодоськи четверо малих дітей — сиріт, лиха доля в хаті та злидні.

Покійника довго в хаті не затримували. Другого дня десь по полудні винесли домовину з хати, положили на мари та й понесли колишні його товариші та родичі на вічний спочинок. Попереду несли корогви, а за ними йшов панотець з дяком. За домовиною йшла молода вдова Тодоська та четверо її дітей-сиріт. „На кого ж ти мене покинув з малими дітьми?“ — ридаючи примовляла Тодоська. Плакали діти, плакали родичі, плакали люди, а найсильніше, найщиріше плакав малий Маса. Мабуть його дитяча душа відчувала, що тяжко йому буде вибитися не то в пани, а бодай в якінебудь люди. Поки виросте хлопчина, то неодного стусана дістане на вулиці та на випасах. Кожний здоровий вірвитель могтиме його пхнути, вдарити ні за що, ні про що, бо знатиме, що те промине йому безкарно. Маса-сирота, не пожаліється тепер батькові, а він не віддячить вірвительві за нападсть на свого сінка. Малому Масі до останнього моменту здавалось, він надіявся, що тато таки якось оживе, встане з труни й заговорить до нього. Та ось уже прийшли й на кладовище, поставили домовину коло ями, панотець і останні слова Божої служби сказав, усі і він, Маса, поцілували жовтого, мов віск, тата в холодне чоло та в руки, а він лежить нерухомо, не встає й не говорить. Положили віко на труну, забили цвяхи. Родина тужить і всі люди плачуть. Коли домовину спустили в яму, то Маса так плакав, що аж ніжками тупотів. Він мало не впав в яму на труну тата. Раптом серед Божого ясного дня для нього ніби сонце потухло, в очах ста-

ло темно. Мама пригорнула його до себе, та про те він вже мало що пам'ятав...

Але тримайся, малий Максиме, терпи, перемагай своє сирітство, може таки і з тебе колись будуть люди! Може мама допоможе якось тобі вирости. Одну зиму ти вже виходив до школи, ходи й далі!

А що ж Оксана на те, що вмер Петро?.. Намірялася ж колись вона переїхати його, щоб Тодоську овдовити, помститись за незабутню образу... Та того ж таки дня Оксана ніби виплюнула з глибини своїх грудей кохання до Петра. Зціпила зуби та й почала про нього забувати. Вона перенесла всю свою любов на сина, а рештки свого просторого серця заповняла тим, хто постійно, окрім Юрася, був перед нею — її чоловік Гнат. І на похорони Петра не пішла. Оксана шепнула Юрасеві, щоб він разом з іншими дітьми пішов та подивився, як будуть ховати Петра Степаненка. І побіг Юрась на той похорон. Там він не плакав, а тільки збоку дививсь, як і всі чужі діти, на той похорон. Юрасеві найбільше врізалось у пам'ять те, як Мася плакав за татом і зомлів. Потім розказав мамі, як то лиха доля, чи Божа воля забрала Петра Степаненка. Забрала — мов уже зайву на цім світі людину.

ЧАСТИНА ДРУГА

Землі!.. Землі!.. Землі!.. лунало день-у-день у повітрі над безмежними степовими просторами, над чорною, як смола, українською землею. Землі!..

Коли, часом, того слова, тієї вимоги, що звучала, як молитва, ніхто й не вимовляв, воно однаково висіло в повітрі та бриніло в ухах і бідного й багатого. У бідного тому, що він тієї землі не мав, або мав так мало, що вона не могла прохарчувати його з родиною, багатому ж, скільки б він не мав, все здавалося мало. Якась неймовірна, невгасима сила незможно штовхала селянина на гін за землею: — то він тягнувся на кожну, ще бодай одну, десятинку, бо ж треба з чогось жити, то він доганяв кількість своїх десятин до кількості десятин заможнішого, бо чим же він гірший за нього!.. то він з усієї сили намагався його перегнати.

Землі!.. Землі!.. Святої земельки!.. — однаково звучало у бідного й багатого.

Коли ж хто, а таких ставало дедалі більше, не міг задовольнити або заглушити в собі тієї вимоги, той гнався у якийсь далекий, невідомий Туркестанський край, на Сибір, на якийсь Зелений Клин. А що не всі могли виїхати туди, вони залишилися на місці та гнівними очима позирали на великі земельні маєтки, що їх посідали чужі пани. Сільське населення невпинно зростало. Росла й загострювалась потреба на землю, а в парі з нею і заздрість та ненависть до багатих землевласників. Наростання народнього селянського гніву ставало все очевиднішим та загрозливішим, бо не знайшлося нікого, хто міг би передбачити трагічні наслідки того лиха і вчасно скерувати невпинний приріст селянського люду не на Сибір, а в себе дома в якісь інші ділянки господарської праці й заробітку. Багатюща, чорна та родюча, але нещаслива українська земля з такою силою прив'язала до себе свідомість людей, що заслонила надзвичайно велику потребу й необмежені можливості творення побічних великих і малих промислів для вдіяження великої зайвини селянської робочої сили.

Земельна психоза так опанувала людей, а держава до того так була глуха й байдужа, що навіть гідне наслідування розумного розв'язання подібної проблеми в сусідніх державах залишалося поза увагою й використанням. Мабуть лише через це дійсність прямувала до своєї трагічної розв'язки.

Але на тлі такого загального стану в селянстві не бракувало й таких, які без сторонньої допомоги не могли дати ради й тій невеличкій кількості землі, що її мали.

Такою, як показалось, у цей саме час стала молода вдова Тодоська Степаненчиха. За життя її чоловіка Петра всім здавалось, що Тодоська дуже мудра жінка, добра господиня і в домі верховодить. Можливо вона такою здавалася тому, бо було над ким верховодити. Покійний Петро завжди виконував — особливо після випадку з Оксаною — не тільки те, що йому веліла розгнівана Тодоська, але все, що він сам вважав за потрібне та корисне в господарстві. Все було вчасно виорано, посіяно, скошено, звезено й змолочено. До своїх п'яти десятин він ще приорендовував якусь десятину. Перший рік і початок другого по його смерті в Тодоськи наче все йшло гаразд.

— Помер чоловік, — казала вона, — полишив мені четверо малих дітей та й роби, що хочеш. А все то через оту гладку кабанницю, — добра б їй не було. Коли б не вона, то ми не сварилися б, не билися і не понесла б його лиха година зопалу в негоду дрохви ловити. Петро не простудився б та не віддав би ззамолу своєї грішної душі Богові, а може, хай Бог простить, і самому сатані на потіху... Тепер я мушу сама старатися втримати господарство, щоб для дітей мати хліб і до хліба. Нехай це буде гладкий Таранісі піском в очі, щоб вона не мала потіхи з моєї біди.

А почалося у Тодоськи оте „не так, як треба” з маленького. Перший рік по смерті Петра вона з дітьми постаралась, як і всі люди, вчасно висапати все пропашне, а в тому й баштан, і кавуни та різна „бакалія” вродила на славу. На другу весну перший раз висапала вчасно, а вдруге — виїхала з запізненням. Все, що є на землі й під землею, не керується людським, тим паче вдовиним розумом, а живе своїм життям, росте, розвивається, вилазить із землі та пнеться до сонця.

— Дивіться, — каже Тодоська до своїх малих помічників, — кавуни вже пішли в огудину, деякі починають цвісти, а батіжки ач як гарно чіпляються за молоденький пирієць, що мов довгі зе-

лені голки покрив ниву! Пірій, мабуть, великий не поросте, бо кавуняча, диняча та огіркова огудина заглушить його. А тепер аж шкода підсапувати та підрізувати той пірієць, за який огудина так гарно почіплялася своїми батіжками.

— Поїдемо, діти, додому. Як дасть Бог, то й без сапки все вродить, — сказала Тодоська.

А дітям тільки того й треба — є нагода не натруджувати своїх рученят. Дома не така вже важка робота — можна на вулицю вибігти й побавитися.

І поїхали. Тодоська здала свій баштан на Божу ласку. Небагато потім треба було часу, щоб її баштанна смужка стала зелено-пірійкуватою плямою серед дорідних баштанів справжніх господарів.

— Оце, мабуть, баштан якоїсь удови, — непомилково відгадували і ті люди, що насправді не знали, кому та „смужка” належить.

— Ага, та це ж баштан Тодоськи Степаненчихи.

— Еге ж, тепер вона й сама переконалась, що легше тримати живого чоловіка під очіпком, як по його смерті самій вести господарство.

— Атож, коверзувала ним, мов дурником, а тепер і показалося, чого варта жіноча мудрість у господарстві без чоловіка.

І що б то, здавалось, коштувало людям, якби замість отих бачок вони зібрались та й висапали баштан бідній удові.

— А як же, таких удовиць багато знайшлося б, — казала язиката Гапка. — Коли невгарна господарювати, то під церкву з довгою рукою. А діти нехай ідуть доглядати жидівських та панських дітей чи чужих свиней пасти. Он мій Захарко хотів купити в неї десятину. Вона нам, сказати б, не дуже й потрібна, бо ми вже маємо двадцять, але так кортить пересягнути через ті два десятки, що й Господи!.. Часом з Захарком і цілу ніч не спимо. Все думаємо та радимось, у кого б його відкупити та й згадали про Тодоську. Однаково, думаємо, коли не цього, то другого року вона таки не дасть ради своїм п'яти десятинам. А як мій Захарко, так ніби здалека, на те натякнув, то вона таке вліпила...

— А що саме?

— Ти, каже, Захарку, їв із своєю язикатою Гапкою на Спаса мед? То йди додому, — каже, — та добре обцілуйтесь зі всіх кінців!..

— Отаке прямо й сказала?!

— Ось Вам хрест святий, що прямо так і сказала. Потім ще й добавила: „І Бога ти не боїшся, люципере, — маєш двадцять десятин і тільки двоє дітей, а я маю четверо дітей і тільки п'ять десятин, і хочеш ще й з цього від мене увірвати.” „Та чого ти казався? — каже Захарко. — Я ж у тебе твоєї землі не видираю, а купую. Зробимо запродажню в нотаря, а потім купчу, і я тобі виложу на долоню сто двадцять карбованців готівкою...” А вона — ох, людоньки!..

— Що вона?

— Як не заверещить: „Іди, христопродавце, від мене, бо як скажу тобі щось, то ти й до своєї Гапки не втрапиш!..”

— Аж такої?

— Ось вам хрест... — І Гапка, як то вже звичайно бувало, тричі перехристилася.

Озирнувшись, пошепки додала третя жіночка, що досі мовчки слухала Гапчине оповідання:

— Та хіба ж не знаєте? Вона все чекає на того монаха — Тарана. Кажуть, що він скоро вже зовсім вислужиться в монастирі на якогось мандрита. Тоді його пустять додому, бо вже йому нікуди далі монахувати... Він уже в монастирі за довгі роки дуже підтоптався — яка б же тепер дурна дівка за нього пішла... От Тодоська надіється, що по монахуванні він таки її візьме, бо за парубоцтва був закоханий в неї аж до кутніх зубів. Тоді вони разом почнуть у сліпого Гната та товстої кабанниці Оксани відбирати нажитки старого Тарана.

— Еге, чого б вона хотіла, — гнівно мовила Гапка, — Дурний був би той мандрит брати її з чотирма дітьми.

— Це, Гапко ти так кажеш. А Тодоська надіється, бо, мабуть, думає собі: монах знає в монастирі у Києві всі ходи і виходи. Тож Степанчат, Івана і Максима, віддасть у монастир, старшу дівчину пошле в черницю, а меншеньку — залишить для хатнього обіходу при них. От що вона міркує.

— Дурна вона зі своїми думками! Я таки дочекаюся, що вона прибіжить до мого Захарка і проситиме зробити купчу не на одну, а зразу на дві десятини землі. Тоді я їй скажу: „Ану, вдовице, тікай скоріше з моєї хати, бо я тобі таку купчу пропишу, що ти й додому не втрапиш!..”

— Та де ж вона до вас піде, як ви посварені. Вона хоч і світить п'ятами, а така пиховита, що й куди...

— А як же, все пишається тим, що з якогось там задрипаного

шляхетського кодла походить . . . — додала Гапка, тричі сплюнула набік і пішла.

— І чого це вона так на бідну Тодоську напосілась? — запитала котрась, щойно як відійшла Гапка.

— А хіба ж ти не знаєш?

— А що?

— Та ж ти тільки подивись на неї! . . . Куди їй рівнятися до Тодоськи? Ще коли Петро був живий, то в Зубка біля машини її Захарко цілий день півником бігав коло Тодоськи. Гапка тоді мало не сказала від ревностів. От після того й узяла Тодоську на зуби. Звісно, ця тепер удова, вільна, а для наших чоловічків закони не писані — їм що? Отож Гапка і боїться, щоб її Захарко не втік купчу з Тодоською і не почав випасатися в її гречці . . . Баштану он вона не висапала, а голову чужому чоловікові може так закрутити . . .

На баштанах остаточно показуються наслідки коло другої Пречистої. Саме в цей час сором почав виїдати Тодосьді очі. Сусіди не робили вигід для огудинячих батіяків, а висапували та підсікали пирій, батог в них чіплялись за що попало, щільно обкручувалися об валящу суху бадилину, накручувалися на грудочки землі тощо, кавуни ж поросли в величину тиков, гарбузів, відер. А в Тодоськи? О, горенько вдовине! . . . Кавунів справді густо нав'язалося, але пирій так їх заглушив, що й поросли вони — найбільше в кулачок.

— Бачите, мамо, — збираючи ті кавунці, дорікав і свій синок Іван, — якби ми тоді були не поїхали додому, а таки висапали — то й мали б тепер такі кавуни, як он у дядька Йосипа.

— Та мовчи хоч ти — не цвірінчи. Я вже наслухалась докорів та глузування від людей, а тут ще й ти . . . Я пожаліла тоді дитячих рук, та й вийшло з того он що . . . Як дасть Бог дочекатись другого літа, то я вже не жалітиму ні моїх, ні ваших сил — скорше за інших не двічі, а тричі висапаю — хай тоді спробують прискати мені в вічі.

Довго ще давався в знаки той пирій на Тодосьчиному баштанищі. Не посічений вчасно сапами, пирій вкорінився, скріпив у своїх довгокорінястих обіймах чорну землю і став паном . . . У сусідів пшениці на баштанищах — любо подивитись: густі, дорідні й тільки хвилі на них погойдуються. А в удовиці на ниві ні щастя, ні пшениці. Пирій — пирієм, тільки й того, що буде пашиста соло-

мма для худоби. Тож і не могла бідна вдовиця приєднати й свого голосу до загальної вимоги: Землі! Землі! . .

Тодоська Степаненчиха мусіла увесь свій удовиний хист прикласти до того, щоб з її рук не вирвали різні дуки — ненажери ту земельку, що Петро їй полишив.

А восени трапилося нове грізне нещастя. Корова відбилася від череди, заскочила на молоду озимину та так набежалася молоді паші, що раптом її роздуло, і вона на шляху сконала.

Ох і плакала ж бідна вдовина родина. —

— І за що оце нас Бог так скривдив? — тужачи, промовляла Тодоська над коров'ячим трупом, з якого добрі люди помагали шкуру здирати. За ту рештку з корови Тодоська потім уторгувала три карбованці від купця, що їздив по селу та торланив:

— Шкурки, габелки, драні кожухи! . .

По сконі корови залишилася її сирітка — сіренька теличка. І бідній родині Степаненків більше нічого не залишалось, як чекати аж три роки, доки та телиця заступить свою покійну маму й почне годувати їх молоком.

Люди вже справдавна знають, що лихо осамітнено ні до кого в двір не заглядає, а ходить подвійно, потрійно чи й цілим ланцюгом.

Ще ранньої весни Іван повів свої убогенькі лошата до ставка купати. Та вже перед цим він помітив, що над кращою лошичкою кружляють прокляті зеленкуваті мухи. Раніше вона була дуже чуйна на присутність тієї погані коло себе, а тепер ніби важиво стала трупом і не могла відбиватись від тієї напасти. І в воді лошичка не жавіла, навіть голови вгору не піднімала і могла б утопитись, коли б дісталась на ставкову глибину. Іван ледве потім доволік її додому.

— Мамо, лошичка заслабла!

— Котра?

— Краща.

— Справді?

— Ой, мамо, справді.

— Біжи мерщій до Пупурія, нехай скоренько з пущадлом прийде та кров пустить.

Іван побіг. Тодоська вже тужила над лошатком, що лежало в холодку під сусідською клуною, безнадійно дивлячись своїми склянистими, погасаючими очима.

— Еге ж, Сибірську язву лошичка має, — сказав кінський знахар Пупурій. Пущадлом її не врятуєш.

— Та пустіть таки, дядьку, кров, пустіть, — слізно прохав Іван, — а мама мовчала та фартухом очі витирала.

— Пустити не штука, а от, мабуть, не допоможе.

— Попробуйте!

Пупурій намацав у лошички на шиї жилку, приклав до неї пущадло, що було при його кишеньковому ножі, вдарив грубим патичком по тому „струментові“. Бідна лошичка навіть не стрепенулася. З ранки тільки трошечки потекла згущена, аж чорна кров. Лошичка скоро сконала. На родину Тодоськи навалилося нове горе від цієї втрати.

Не минула Тодосьчиного двору й куряча чума. Із десяти курочок залишилась тільки одна, та й та якась здичавіла — тікала від людей та ховалася в темних закутках.

Боячись, щоб і другу лошичку не забрала „Сибірка“, Тодоська хутенько продала її за півцінок.

Отак вона залишилась з чотирма дітьми, теличкою-сиріткою, з однією здичавілою курочкою та свинкою, що все гуділа, порядно не їла і ніби чекала на чуму.

II

Кожна людина має своє, окреме, щастя й долю, свій характер і вдачу, свої уявлення про людські чесноти. І справді: один чесно й важко працює зранку до пізньої ночі, а як народився в біді, так бідує й до самої смерті, а другий не живе, а наче бавиться і має всього стільки, що йому стільки навіть і непотрібно. Один, бажаючи створити собі і своїм нащадкам бодай сякий-такий добробут, робить це чесно, без жадної кривди іншому, без порушення Божих та людських законів, тоді як другий приходить до багатства не так зі своїх рук, здорового розуму й людських чеснот, як з хитрощів, забуваючи при тому, що на світі є Бог, честь та совість.

Поставивши собі за мету багатство за всяку ціну, він прямує до нього безоглядно, стираючи на тому шляху все, що не лише перешкоджає, а, як на його часто хибну думку, може колись перешкодити. Ні старого, ні малого, ні бідного, ні багатого в таких випадках не жалій — це закон людини, що не хоче уявити себе інакше, як лише багатою.

До таких багатих належав, здається, і Петро Калюжний, батько Тихона, коні якого, запряжені в добру бричку, ось уже довгенько стоять коло Тодосьчиного двору.

Петро Калюжний був собі незаможний селянин. Ще й досі в Болотяному, недалечко від нової церкви, стоїть, припавши до землі, та хатина, де Петро Калюжний жив, а його синок Тихон народився і виростав.

Коли вже в Болотяному нарід хрищений так розмножився і при всіх напругах не міг утиснутися, особливо в великі свята, до старої церкви, — тоді й вирішили поставити нову церкву, та вже таку простору, щоб ні в які свята не страждати від тісноти. Найцирніше біля цього, Богові вгодного, діла саме й заходився Петро Калюжний. Організуючи різні збірки на будівлю церкви, він сам ходив від хати до хати та збирав гроші і різне збіжжя — жито й пшеницю та всяку пашницю. Далеко й широко об'їздив різні села. Давали, всюди давали, бо який би то християнин відмовився дати гарнець чи й мірку збіжжя на таке святе діло. Мир хрищений, бачивши таку пильність Калюжного, обрав його піклувальником.

За декілька років, як наслідок завзяття Калюжного, при кінці головної вулиці на розлогій горбовій стороні в Болотяному величалась не тільки дуже простора, але й висока, як для села, цегляна церква. Говорилось, що нова церква коштувала сорок тисяч карбованців. Насправді ж, окрім піклувальника Калюжного, ніхто того докладно не знав. Та скоро всім стало відомо, що богобоязливий піклувальник довго до нової церкви не ходив, почав штундити і незабаром перебрався до другої волости. Там він оселився на своєму хуторі з двісті сорока десятинами землі, які купив собі по „трудах праведних” коло збудування церкви.

Тяжко, кажуть, довелось йому вмирати. Налило старого водою, дуже мучився. Душу його забрала нечиста сила тільки тоді, коли в хаті, де він заживо почав покутувати гріхи, було зірвано стелю...

Його син Тихон, звичайно, не ніс ніякої відповідальності за батькові гріхи. Натомість, бувши одинаком, він по батькові перебрав на себе усе добро. Господарство велось добре. Тепер Тихон Калюжний і маєтковим станом і зовнішнім виглядом заносився ніби на справжнього пана.

Отож він прочув, що бідну вдову Тодоську навістило потрійне нещастя, і вирішив їй допомогти... Йому треба було поскоріше

найняти хлопця до свиней. А це тоді була річ не легка. І найбільше готове було з голоду вмерти, але не йти до свиней, щоб не наліпити на себе на ціле життя тавра — „свинопас”. . . Калюжний намітив на це діло старшенського Тодосьчиного сина — Івана. Та той, почувши про це, рішуче спротивився:

— Ні, мамо, ні, дядьку, я свиней пасти не піду! . . . Коли примушуватиме, то повішусь, а не піду!

— Дурний ти, хлопче, та в мене їсти й пити скільки хочеш. Води навіть і в рот можеш не брати, пий собі молоко, а робота ж ніяка — сиди собі коло безрогих на випасі та й усе! — потішав Калюжний. — Ставок у мене є та ще який — приженеш до нього напувати — купайся собі, скільки тобі влізе!

— Не підманите, дядьку, не підманите! — рішуче промовив Іван і подався з хати.

— От, як бачите, Тихоне Петровичу, що ж я маю робити — не хоче.

В хаті на якийсь час запанувала мовчанка. Меншенький Тодосьчин синок Мася тулився до мами.

— А цьому скільки років? — запитав Калюжний.

— Та оце десятий минає.

— То, може, він пішов би? Я вже казав, що роботи ніякісінької. За строк до Покрови дам вісімнадцять карбованців. Інші й на рік стільки не платять. Додам ще й дві пари постолів на літо і мої онучки. . . Ти, Тодосько, здихаєшся на ціле літо одного лишнього рота, а восени матиме хлопець в що одягнутись. Я знаю, що тебе навістила біда і оце так тобі хочу допомогти.

— Мамо! — озвався Мася, ще щільніше тулячись до мами.

— Та бачите, Тихоне Петровичу, мій покійний чоловік заповів його до науки. Коли бігатиме у вас аж до Покрови за свиньми, то хто ж його потім до школи прийме?

— Е, дурне Петро заповів! Як не буде ледащо, то й від Покрови до весни доволі наковтається науки. Сам учивсь, то знаю, як воно. . . З Федором Омеляновичем поговорю, щоб він для Максима місце притримав. Так що, хлопче, згода?

— Мамо! . . . Тату, татусю, нащо ви вмерли? — заголосив хлопець. — Якби ви були живенькі, то я б не пішов ось до них свині пасти. . .

— Так, хлопче, якби твій тато був живий, то я не мусів би тобі помагати. . . То ти, Тодосько, подумай, як не того старшого, то цього меншого. . . Бач, який він у тебе блідий, а в мене коло

свиней скоро почервоніє. То я ж завтра приїду забирати. Пора пекуча — годі відкладати, час утікає. Воно й не зчуєшся, коли те літо пролетить, а там тобі вже й Покрова. Бери грошики ні за що й одягайся. Коли любиш, хлопче, до книжки заглядати, то й коло свиней від нічого робити читай собі!... В моїх хлопців книжок — ого!... Вони тобі позичатимуь.

Показалось, що однієї доби було мало, щоб уговорити Івана прийняти тавро свинопаса може й на ціле життя. Маса видався м'якшої натури, не такий упертий, як Іван. А може він ще добре не уявляв собі, як то воно гірко доведеться носити те тавро... До того ж він ще мав дитячу охоту якось допомогти своїй бідній мамусі.

— Так, що — підеш, Масю? Бач, які ми тепер бідні. Тато помер, корова здохла, не масмо молочка. Лошичку задавила Сибірська язва, кури підчистила чума, а до свинки, мабуть, якась холера заглядає — все гуде і не їсть. Калюжний ніби добрий чоловік, хоч і перебрав по батькові ту землю, що купив за мирські крадені з церкви гроші. Та Бог з ним — не нам його судити. І як би воно там не було, а все ж у Калюжного матимеш хліб, до хліба й молоко... А я тобі щонеділі приноситиму на випас білу сорочку і штанці, в головку заглядатиму, чи нужна не вкинулась... То, як — підеш?

— Як ви, мамо, скажете?

— Я кажу — йди, синку!

— То я й піду, — ледве вимовив крізь сльози Маса.

— Моя дитинко! — приголубила мама сінка й сама сплянула. — Калюжний обіцяв та я й сама буду просити вчителя, щоб тебе прийняли до школи після Покрови. На зароблені гроші я одягну тебе може й краще, як будуть одягнені ті, що в них татусі живі.

Щирі та ласкаві мамині слова так підбадьорили Масю, що він аж повеселішав.

Другого дня ще перед полуднем Калюжний знову приїхав до Степаненчиного двору. Видно, він побував у центрі села, чи, як у Болотяному говорилось, у містечку, і дечого там накупив, бо коло його ніг у бричці лежали якісь пакунки.

— А дивіться, знову вже багатирева бричка коло Тодосьчиного тину, — почала цокотуха.

— Хоче, мабуть, бідній вдові допомгти, — сказала в'їдливо друга.

— А чом би такий і не допомогти? Хоч уже й вилиняла, зате колись була красуня . . .

Але дальший хід події не давав ніякої поживи для цокотух. Для Калюжного, видно, справа з наймом хлопця була такою певною, що він навіть з брички й не зліз, а тільки гукнув:

— Агов, Тодосько, веди хлопця.

По хвилині Тодоська, насправді, не вивела, а випхала з хати бідного босенького Масю, що вже не плакав, а тільки схлипував та втирав свої почервонілі блакитні оченята.

— Старшого так і не вмовила ?

— Ні. Я його не силувала, бо боялась, щоб справді не повісився . . .

— А цей таки виглядає малуватим. Боюсь, що доведеться свиней і його разом доглядати. Я сказав вісімнадцять за строк, а він не вартий і чотирнадцяти.

— То може не хочете? — вирвалось у Тодоськи несподівано з радістю.

— Хочу чи не хочу, а треба . . . Кажу тільки, що він не вартий тих грошей. Та якось помиримось. В молотьбу прийдеш на пару днів та відробиш за нього.

Тодоська хотіла на те щось відповісти, але Калюжний раніше махнув рукою і спитав:

— А ти навіщо ото хлопцеві торбу начепила. Чи не гадаєш, що я з нею його на жєбри посылатиму ?

— Та я думала, що ваша жінка щось йому до торбинки вклатиме, коли із свиньми на випас посылатиме.

— Ха-ха-ха ! . . Чудна ти, Тодосько! Думаєш, що моя дружина Анастасія Сидорівна буде твоїм хлопцем опікуватися? Хлопець до сходу сонця мусітиме свині на пашу виганяти, а моя господиня тоді ще спить. Коли прижене свині на обід, то вона вже по обіді йде на відпочинок. А коли я маю що до торби дати, то й торба знайдеться. Скинь, як тебе ? . .

— Максим . . .

— Ага, Максим . . . Скинь, Максиме, ту торбу і віддай матері, щоб ми по дорозі людей не смішили.

Мася, червоніючи, зняв з плеча торбу й подав мамі.

— Сідай отут коло мене і поїдемо. Мусимо на обід встигнути додому.

Під час п'ятиверстної подорожі як не намагався Калюжний щось почути від свого нового малого наймита, але нічого не по-

могло. Маса не промовив ні дного слова. Як опустив свої оченята, коли сів до брички, та так з тим і виліз з неї на хуторі в Калюжного.

Цей, ще тоді молодий, господар певно любив простір без затримок. Його неогороджений хутір стояв майже в кінці на східній боці, порівнюючи вузького, але довгого, двохсот сорока десятиного лану. Вниз від звичайної, тільки дуже просторої, критої соломою хати лежав вигін, що кінчався коло ставка. За хатою розростався молодий сад. Перешкодою на в'їзд чи вхід до цього хутора були тільки злі собаки. Свого ж господаря вони зустріли привітним скавулінням, зуби показували не із злості, а в своєму собачому сміху. Тут для них міг бути добрим подарунком привезений хлопчина, але господар помахав на них батоном:

— Цього хлопця, собаче плем'я, не зачіпайте! Це тепер наш свинопасик. Котрийсь із вас, як привикне, мусітиме йому допомагати. А ти, хлопче, вже злазь із брички. Не бійсь, вони з тебе кишок не випустять.

Бричку вже обступили Тихонові діти — прибігли по гостинці. Підійшли й робітник та робітниця, ще молода дівка. Робітника забрав коні, а дівці Калюжний сказав:

— Забери, Палажко, цього хлопця і відведи до кухні.

— Добре, дядьку!

— Ви вже обідали?

— Зараз почнемо.

— Нагодувати й його. А свині ще коло ставка?

— Тількищо загнали до хліва.

— Добре. Ти, Палажко, по обіді поженеш з ним свині пасти та покажеш йому, як там, що й до чого...

— А мені що — гнати, то й гнати... Але яке ж воно ще мале до такого діла!

— Мале — не старе — виросте і вийде добрий свинопас.

— Може й так! Тільки не знаю, як подивиться на нього отой ваш кнур Перун.

У Масі від цих слів тьохнуло.

— То вже ти будеш уважати, поки звикнуть один до одного. Та гляди мені його — воно сирота.

— Ходи, хлопче, зо мною, — сказала Палажка, взявши Маса за ручку.

В кухні за голим дубовим столом сиділи два наймити і одна старша жінка. Всі разом тягали з однієї миски дерев'яними лож-

ками борщ. До Максимового носика вскочили пахощі засмажки того борщу, а в роті покотилась слинка. На столі лежала копиця нарізаного чорного хліба.

— Сідай, хлопче, ось тут та їж, — сказала Палажка і подала йому ложку.

Соромливий Мася не міг підняти очей на присутніх. Він стояв, схиливши голову, і дивився в землю. Сильно засмалений, непоголений, з давно нестриженою головою парубок впер на Масю свої карі очі, що ніби аж іскрились, і спитав:

— Ти чий будеш ?

— Мамин . . .

— Не про те питаю. Коли батька не маєш, то звісно, мамин. А як тебе кличуть ?

— Максимом. Дома ще й Масаю . . .

— Ну, тут про такі маніжності забудь. Твоєму „Масюканю“, малий Максиме, тут кінець.

Мася зітхнув і ще більше засоромився.

— Чого ви, дядьку, причепились до хлопця ?

— А тобі що, ягідко ?

— Нічого. Їж, хлопче, бо скоро хазяїн гукне, щоб ми свині випускали.

— А ти, Палажко, маєш йому помагати? — запитав другий молодий парубок.

— Авжеж. Велено привчити хлопця до того.

— Та гляди, щоб йому першого ж дня Перун кишечки не випустив.

— Ет, дурне мелеш. Аби тільки хлопця лякати.

Мася знову зітхнув, а в його уяві звивався отой Перун у вигляді кудлатого пса. Однак голод брав своє, і він смачно сьорбав борщ, а потім пшоняну кашу на молоці.

III

Приїзд до Калюжного, розмови робітників за обідом і навіть їжа сприймалися Масаю, як невиразний сон.

Коли він слухав розмови про свиней, то йому все звивалась ота їхня свинка, що все чогось гуде і не хоче їсти. Він аж здригався від тої думки, що от-от йому доведеться мати діло з цілою черідкою свиней.

По обіді Палажка почепила Масі через плече засмальцовану торбу з хлібом, шматочком сала та пляшкою води. Вона ще нахилилась і дістала з-під лави зсохлі, мов дубова кора, постольці. Оце ж і було те взуття, що Калюжний обіцяв, коли, тепер вже можна сказати, видурював хлопця у Тодоськи. Мася тоді уявляв собі, що то будуть новенькі постольці, вимазані добрим дьогтем, онучки до них білі, поволоки м'якенькі, ремінні.

Дали ж Масі таке, що лише колись давно можна було назвати постоломи. Тепер же це була безформна, вкрай пересохла, а тому й тверда, як бляха, шкіра. Скільки Мася не докладав своїх дитячих зусиль, щоб ті постолі розправити й надіти, нічого не виходило. Постолі скручувалися знову, і нога в них не лізла.

— Тіточко, може я піду босий ?

— Давай я тобі поможу, — мовила Палажка. Треба скоріше — бо хазяїна, здається, вже за живіт бере . . .

І тут справді почувся його грубий голос:

— А ну там, до роботи !

Палажка ледве сая-так натягла на хлопцеві ноженята постольці, схопила зі столу шматок недоїденого хліба і мерщій майже випхала Масю із кухні. Тільки встигли відійти від челядницької хати, як хтось уже встиг випустити із хліва свиней. На порозі хати стояла така огрядна молодиця, що її постать справді відповідала двохсотсорокадесятичному маєткові господаря Калюжного. Її огрядність зраджувала поважну, пудів на вісім, вагу. На руках вона тримала червону опецькувату дитину.

— Дивіться, як до Палажки пре Перун! — хтось пожартував.

Побачивши величезного щетинистого кнура, Мася тільки тепер усвідомив собі, що то за тварюка отой Перун . . . В його голівці блискавично швидко зродилися слова наймита при обіді: „Гляди, щоб Перун йому кишечок не випустив !”

Справді звіроподібний вигляд Перуна, що прямував до нього й до Палажки, викликав у Масі такий жах, що він несамовито закричав: „Мамо, матусю! Рятуйте ! . . .” — і кинувся безоглядно тікати.

Ця несподіванка викликала у всіх такий сміх, що дехто аж до землі присідав, регочучись.

Першою перестала сміятися пані Анастасія Сидорівна Калюжна. Її обличчя раптово стало зліснесуворим.

— То це ти такого свинопаса найняв? — звернулася вона до свого чоловіка, що стояв поруч неї і продовжував реготатися. — Та

воно ж ще само таке, що няньки потребує! От так привіз — го-
дуй його, плати та ще й доглядай, щоб Перун з нього бебехів не
випустив!..

— Нічого, Настусю, він оговтається, привикне й ростиме в ме-
не коло свиней, мов лобода на весні... Агов!.. — гукнув потім
„добрий” господар.

— Ей, ти, дурнику! Максиме!... Куди тебе нечиста сила по-
гнала? Иди сюди!.. Ня-нях-ня!.. — кликав він собак, що ки-
нулися за Масею й могли б щонайменше здерти з хлопця торбу
з поживою, яка теліпалась на ньому. Маса зупинився, бо не чув
за собою бігу та хрюкання грізного Перуна. Зняковілий він під-
ходив до Калюжного, а свій переляк намагався тепер приховати
вимушеною посмішкою.

— Та воно якесь наче панське, — іронічно всміхаючись, гово-
рила Анастасія Сидорівна, вперше оце приглядаючись до Масі.
— Диви, яке воно біле та й гарненьке, нівроку!.. Хіба ж воно
годиться на свинопаса? Гляди но, Тихоне, щоб за цим хлопцем
та не крилось якесь інше свинство!.. Щось ти дуже почав уча-
пати до Болотяного.

— Та що ти!?

— Еге ж, тепер пригадую!.. Це тої бравуні, що колись з
старшиною Савченком... Тепер удовиця!

— Та залиш дурниці, Анастасіє!

— Чого ти втікав, дурнику? — взявши Масю за руку, спита-
ла Палажка.

— Я злякався того, як його...

— Перуна?

— Атож. Дядько ж казали при обіді, що він мені кишки ви-
пустить...

— Ой, дурнику! Йому завжди дається шматок хліба перед
відходом на випас. Отож він і кинувся до мене по хліб.

— А я думав, що він біг мене схопити...

— Ходім, бери палицю. Завертай он ті свині, що розбіглися.
А Перуна не бійся. Він цілком добрий і мудрий кнур.

По хвилі всіх малих і великих свиней зібрали до одного ве-
ликого безладного гурту й погнали на випас. А було ж у Калюж-
ного цих тварин, було! Він казав Тодосьці, що має може з півсот-
ні — брехав! Найскорше ж він і сам не знав, скільки їх має, бо
мав діло тільки з тими свиньми, що вже були вигодувані, — він
їх продавав та грошки до кишені ховав.

Аж тепер Маса міг добре придивитись, що старий кнур, прозваний чомусь Перуном, був справді, як на свинячу породу, дуже великий, наче однорічний бузимок, тільки ще й з телевом та дротянистою щетиною на хребті.

У своєму свинячому гурті Перун був ніби отаманом. Тут він був справжнім проводирем. І коли б люди, як от тепер Палажка й Маса, не вмішувалися в його Перунові свинячі справи та не обмежували його проводирських прав, він водив би свою громаду тільки на добру та смачну пашу. Повів би по городах, грядках, баштанах... А оце, поки зверху землі ще немає нічого особливо смачного, бо це лише початок травня, можна б пошукати буряків-висадків та картоплі, якої люди чимало посадили, і вона ще не посходила. Зрештою, можна не без приємності рилами попереорювати озимі та ярі ниви, бо, певно, й там знайшлося б щось добреньке для поживи. Але люди, оті двоногі володарі світу і всього живого й мертвого, безцеремонно обмежували його добрячу свинячу волю й бажання. Перунові, мабуть, вже надокучило йти ззаду черідки та підштовхувати своїх одноплемеників. Він владно хрюкнув, наче подав команду: „За мною, браття, вперед!... Показав ще свої, вже прижовкли від старости, смертоносні ікла і подався.

— Біжи, Максиме, заверни Перуна!

— Еге, тіточко, а як він...

— Не бійся, тільки махни кийком, і він вернеться. На те його Бог і сотворив свинею, щоб він боявся пастуха... Коли ж наставить до тебе рило, лупи по ньому!... Коли добре влучиш, то Перун у три погібелі скрутиться, а тебе не зачепить.

Маса побіг наперед, але забігав здалека, щоб на випадок чого — можна було втекти. Та ба — не страшно! Як тільки Маса появився перед Перуном, то він ще нижче спустив своє довге рило і хрюкнув зовсім не злісно, а якось так по-свинячому привітно. Перун зупинився, копирснув рилом землю, повернувся до свого свинячого товариства, частіше захрюкав, ніби запрошуючи чи наказуючи:

— Розташовуйтеся і беріться кожне собі до такої роботи, яка кому буде до вподоби...

Поросята хапали своїх матерів за дієчки, ссали, підштовхували, неначе прохали їх лягати. Після першого розгону по полю всі свині отишилися і взялися за підживлення свіжою травою.

День був собі звичайний, травневий: теплий, сонячний, з ле-

геньким лагідним вітерцем. Сонце почало припікати. Де-не-де на небі блукали хмарки. Тільки зрідка якась хмарка набігала на сонце, закривала його, і тоді по землі пробігав холодок, наскакував на тварин і трохи їх прохолоджував. Але того їм було мало. Вони шукали тривалішої прохолоди в самій землі. Запускали в неї рала — рила і дуже скоро тонули в проораній землі, одноразово вишукували в ній різне коріння й жували.

— Так бачиш, хлопче, не такий чорт страшний, як його маляють. Так оце й з нашим Перуном, — сказала Палажка, підійшовши до Масі.

— То він мене боїться?

— Ні, не боїться, а шанує, бо добре розуміє, що він свиня, хнур, а ти хоч ще й малий, але таки людина... Ти вже їсти хочеш?

— Ні, ще не хочу.

— Витримаєш не ївши до вечора?

— Та, може, витримаю.

— Ну, то залиш собі трохи хліба до сала, а решту давай... На вечерю нам сьогодні dadуть не дуже то смачні галушки. Наш хазяїн, а особливо його товстуха, скупі, як чорти на поклони. Та ти, Максиме, не журись. Коли доїтимемо корови, то я тямну тобі повний глечичок молока. Поставлю під яслами. А тепер давай но хліб!

Мася витяг хліб із торби. Палажка відломила шматочок і повернула йому.

— Оце для тебе, а за цей побачиш, що я виміняю, — і тут же гукнула: — Ей, ти, Перуне, на-на-на!..

Перун зразу ж пустився до неї, а Мася намірився втікати.

— Та не тікай, дурню, він не зачепить.

А Перун був уже коло Палажки і привітливо похрюкував. Палажка відломила малесенький шматочок хліба й на своїй долоні подала Перунові. Він обережненько взяв хліб своєю пащею в неї з руки. Коли того хліба у Палажки залишилось мало, вона миттю, на диво Масі, опинилася на Перунові й вигукнула:

— А ну, гайда, катай!

І Перун подався. Для Масі це вже показалось таким неймовірним та химерним, що він від сміху аж падав. Йому зроду-віку не могло прийти таке до голови, щоб дівчина могла кататися на хнурові...

А вона вже аж он!.. Ноги підігнула, штовхала Перуна ко-

ліньми в боки і трималася за цупку щетину, а він гасав по випасі. Ось він назад несеться, аж піна шматками з рота летить.

— Стій, Перуне, — веліла вершниця.

Він зупинивсь і всадив рило в землю.

Палажка почухала його під черевом, він ліг на землю, витяг свою величезну тушу й задоволено похрюкував.

— Чухай, Максиме, й ти, чухай, нехай і до тебе привикає.

І почала їздити Масина ручка по Перуновому телеві, а Палажка лежачому кнурові давала хліб до зубатої пащі.

— Хочеш покататись?..

— Е, ні, я боюся.

— Ану, Перуне, досить тобі маніжитись — вставай! — вона ляпнула Перуна долонею. — Покатаєш ще нашого малого.

Перун захрюкав і, постогнуючи, звів свою грізну тушу.

— Сідай на нього, Максиме!

— Ой боюся!

— Не бійсь! — Палажка підхопила хлопця і миттю посадила на Перуна. — Тримайся за щетину. Ану, гайда помалу, Перуне!

— Він справді перевалювався з ноги на ногу, похрюкував і пішов помалу. — А тепер тримайся, Максиме, бо я пускаю!

— Ой, тіточко!..

— Не бійся!.. Перуне, ану піддай твоєї свинячої пари!

І кнур з Масею на хребті подавсь. Він обминув усю підлеглу йому свиноту і понісся, мов добрий сятяк, тільки з опущеною головою і не загнзуданий.

— Ой, ой!.. — верещав Маса, припавши до широкої щетинистої спини Перуна. Його бідна душечка, мабуть, уже минула ніжки, пронизала сухі постоліята і от-от опинеться в Перунових ратицях...

Палажка тільки слідувала за тим гоном, а коли помітила, що Перун може забігти з Масею аж на хутір, а тож було б лихо, гукнула на все своє дівоче горло:

— Перуне, Перуне!.. На-на-на-а...!

Він раптово повернувся і ще хуткіше летів до Палажки. Коло неї він став, як укопаний.

— Ви — ви, тітко, дурні!.. — вирвалося у Масі з уст.

— О, та чого ж я дурна?

— А якби він розсердився, — говорив крізь плач хлопець, — скинув мене з себе та й вхопив зубами за живіт...

— Ха-ха-ха!.. Не бійся, хлопче, кнур Калюжного ще не

з'їв ні одного свинопаса!... Давай тільки скоріше те, що ще в торбі маєш. Кнур Перун такий добрий, як був, кажуть, добрий бог Перун... Тільки його не можна обдурювати, кривдити, бо тоді буде біда...

— Він і сало їсть? — запитав Мася веселим голосом, почуваючи себе вже навіть геройчиком.

— Ого, ще як їсть!

— Та ж воно свиняче — і Перун свиня...

— То що? Для свиней законів не писано... Вони все поїдять, тільки допусти їх.

Мася поклав шматок сала на хліб і підніс під саму довжелезну та страшну, а тепер таку смиренну пельку Перуна. Він обережно забрав ту смачну поживу з руки Масі і миттю проковтнув.

— Ну, Перуне, чу-чу тепер між свій свинячий гурт! — веліла йому Палажка. Кнур, справді, послухав і побіг, помахуючи своїм довгим хвостом.

— Отак, хлопче, об'їв тебе капосний Перун. Та байдуже... Тепер, Максиме, скажу тобі, що ти стаєш справжнім свинопасом!... Коли вже Перун зразу дався, щоб ти на ньому поїздив, то вже нічого не бійся. Я як посадила тебе на нього, то й сама потерпала. А що, — думала, — як Перун візьме та сказиться? Скочить на тебе і бебешки з тебе геть?

— Ой, тіточко!...

— Тепер вже не ойкай, дурнику... Він же тобі нічого не зробив?

— Ні.

— Він полюбив тебе. Тепер на випас і з випасу сідай на нього і гайда... Тільки гляди, щоб хазяїн не бачив. У-у, як я їх ненавиджу! Тільки нікому про це не кажи, бо проженуть мене. Бісові душі панів уже з себе корчать. Вони гадають, що люди дурні і вже забули, за які гроші старий Калюжний купив цю землю! — при цих словах Палажка тричі притупнула ногою. — Так ти, Максимцю, тут посидь, уважай на свиноту, а я збігаю он до того парубка, що коло худоби. Виканючу в нього хліба й сала та й тобі принесу, бо ми, дурні, все своє до Перунової пельки всадили.

— Та недовго, тітко, бо я боюсь.

— Не бійсь! Нічого тобі не станеться. Ага, я забула сказати тобі: не називай мене тіточкою, а прямо Палажкою. На тіточку я ще замолода, — додала вона вже на відході.

Тваринна мішанина: коні, лоша́та, корови, бу́зимки і трохи овець попасалися на якійсь віддалі від свинячого гурту.

Між людьми давно говорилося, що скнарний Тихін Калюжний колись тримав для всякої худоби тільки одного пастуха, аж поки не сталась трагедія.

Напередодні раптово пробіг степом зливний дощ, а сьогодні, хоч і повівав західній вітерець та гнав на схід пошматовану хмару, відчувалась парнота й м'ясо́сність. Худоба, наглитавшись па́ші, повилягала. Свині зарились в землю, похрюкували та прохолоджувались. Не було ніякої перешкоди й для того, щоб пастух і собі на якійсь віддалі від тварин приліг під житом. Вітерець рівномірно погойдував житом, а воно одноманітно шелестіло і скоро приспало пастуха. Він заснув отим, як хто собі пригадує, сном Гнатового наймита Свирида...

І треба ж було статися такому випадкові, щоб саме в час загального спокою теляткові зробилося тісно по дев'ятьох місяцях у маминому череві — і воно з'явилося на світ.

Хто тоді саме був свинячим отаманом, чи кнур Перун, чи його покійний батько — невідомо. Можна тільки догадуватися, — бо окрім тварин інших свідків не було, а пастух спав, — що першим подав команду до нападу кнур. Поки корова опам'яталась, з її нащадка залишилось тільки трохи недогризків. Так справді і залишилось таємницею, чи це теля прийшло на світ живим чи мертвим.

Пастухам добре відомо, що між худобою найчутливіші є однорічки-телячки. Найчастіше саме вони своїм гострим нюхом вишукують кістку і подають тон до грізного загального ревища. Так сталося й тоді. Чепурненька теличка, що звалась Химочкою, перша кинулась між свиноту. Корова продовжувала мотатись, мов очманіла і, певно, не могла все ще второпати, чи її немовлятко вже народилось, чи ні. Химочка ж потягла мордою по мокрому закриявленому місці, лизнула недогризок і з її молодого горла вирвалось протяжне та жалібне:

— Му-у-у!... Му-у-у!...

Череда миттю зірвалась на ноги і кинулась до того місця, де свині докінчували свою „тризну“.

Все зразу заревло.

Молодий бугай пішов на свиней в атаку. Свині кинулися врозтіч. Ревіще зростало, але все ще було заслабе, щоб розбудити пастуха. Коли ж воно ставало дедалі могутнішим, йому почало

снитись, що ось врешті підходить кінець світові — тепер усі стають рівні. Суворий господар більше на нього не гриматиме і, певно, опиниться по лівім боці, між грішниками... Ревуть сурми, скликають на Страшний Суд живих і мертвих, праведників і грішників... Але що ж це таке — сурмлять неосяйні ангели-архангели, а якісь чорні та червоні постаті...

А грізне ревище все зростає, могутніє, степом потрясає. Недалеко від землі Калюжного тягнуться болотянські випаси. Дві інші череди почули поклик — ревище і миттю вийшли з повори пастухам. Уся худоба кинулась навпрошки до місця ревища. Десь із степового простору виринули круторогі воли та й несуться з возом. Видно було, що якась біла постать підстрибувала на возі, вимахувала руками, а потім зникла. Воли добігли до ревища. На їх могутніх в'язах висіло мережане ярмо та в'їя коло нього теліпалось — воза мало не розметали. Воли з розгону ввігнались в саму середину худоб'ячого натовпу і так заревли, що луна жалісно відгукнулась десь аж за вісімнадцять верст у лісі. А від того могутнього реву прокинувся й пастух. Видно ще не вмирала доля пастухова. Не прокинувся він ще хвилину, — худоб'ячий натовп розчавив би й його. Він схопився і спросоння не міг утюрвати, що воно тут діється.

— Свят, свят!.. Ага, це ревище!.. — протираючи очі, сказав пастух. — А худоби!.. Матінко!.. Мабуть із цілого степу збіглися сюди. — Він позіхнув і додав: — З якої ж це лихої години худоба вчинила це ревище?..

Пастух добре знав, що до ревища без вогню або води не підходь, бо можеш опинитися на гострих бугаячих рогах... Війну ж рогатої худоби зі свиньми він щасливо проспав.

Чого худоба зчиняє ревище над тваринними останками, пояснити того не може й найстарший, найдосвідченіший чередник. Невідомо, чи то худоба жалобу у той спосіб виявляє, чи гнів, чи може молитву до Всевишнього підносить...

Ревіще кінчилось герцем двох грізних суперників, степовиків-бугаїв. Обидва вони були власністю однієї четвертини болотянської громади. Один — чистокровний степовик — сірий, довгий, тонкий, високий та рогатий. Прозвано його Швайкою. Другий, — половий, короткий, грубий, витрішкуватий, з короткими рогами, звався Тузом і мав вигляд буйвола. Зводити грізні бійки, здавалося, їм було ні за що. Однак при кожній випадковій чи для

потіхи зведень пастухами зустрічі між ними починався змаг. Тепер їхні грізні морди зустрілися на ревищі.

Швайка з усієї своєї бугаячої сили заревів, побачивши свого суперника. Туз же по-буйволячому гримнув, але так, що вся худоба — в тому числі й воли з ярмом — кинулися в усі боки від осередку ревища. Швайка чмихнув, гребнув ногою землю. Туз зробив те саме і так широко, що аж земля чорними бризками в усі кінці полетіла. Так вони якийсь час гребли землю та чмихали, набирались гніву та натхнення до удару. Грізно наставивши свої голови донизу, вони кинулись один на одного. Удар рогами та лобами був такий сильний, що з їхніх очей, здавалося, аж іскри посипалися. Один на одного з такою силою натиснули, що їхні ноги вгрузли в землю, але з місця не рушили — один одному не піддавалися. На хвилинку тверді лоби відпружилися в тиску, та це тільки для того, щоб ще сильніше, ще скаженіше стукнутися. Чмихають, солуть, запінилися. Ось Швайка зрушив Туза з місця, донікуди вирячив очі, ще напружується, от-от переможе... Та то Туз тільки трохи попустив. Мить і вже він тисне Швайку, але й цей не піддається, тільки крок відступає назад, повертає голову трохи набік, підставляє суперникові свого могутнього правого рога і кидається в атаку. На вид ніби неповоротний Туз миттю відскакує і б'є суперника в передню ліву лопатку. Швайка остаточно скаженіє — на його рогах опиняється товста волохата Тузова горлянка, він відриває від землі передок — от-от повалить, переможе, але не витримує ваги суперника — падає на коліна. Туз раптом стає на ноги і б'є Швайку в лівий ріг. Це і був той бугаячий стук, що трудить суперникові роги, потрясає мозок і дає перемогу...

Швайка відскочив набік, мотнув головою. На хвилину зупинився й Туз, бо й йому не обійшовся той стусан без дошкульного болю. Швайка тим часом дав знати своїм ногам. Туз кинувся навздогін, але мав короткі ноги, щоб догнати Швайку.

Худоба ще на початку бугаячого герцю припинила ревище.

Позбігалися пастухи, і звідкись набралось чимало інших людей. Худоба вже спокійно корилася волі пастухів. Ось прибіг захеканий та стурбований дядько і забрав свої воли в ярмі.

Наслідок тієї тваринної сутички і ревища показався для Калюжного дуже невигідним, бо він мусів відділити свиней від усіх інших тварин і наймати за вісімнадцять карбованців окремого пастуха для них.

Той прикрий обов'язок цього літа й звалився на голівку нашого Масі.

Палажка таки збрехала, що вона піде до того пастуха, щоб виканючити хліба й сала, і зараз повернеться. Те „зараз“ показалось довше за циганське. Та воно й не диво. Тепер уже й мало-му Масі було видно, що в Палажки не хліб і сало були на думці, а кохання. Спочатку здавалося, що вони тільки гиркаються, одне одного на якийсь віддалі дратують. Палажка час-від-часу так дзвінко сміялася, що аж луна степом котилася. Пастух усе ближче до неї підступав, а вона відступала, але з таким розрахунком, що коли він робив два ступні до неї, то вона тільки один від нього. Врешті між ними вже не залишилось ніякого простору... З віддалі тяжко було вгадати чи то дві чи одна постать. Маса не міг без кінця чекати повороту дівки і врешті гукнув:

— Ті... той, Палажко, я вже їсти хочу!..

IV

Великодній день здається дітям довгим. Починаючи від досвітанкового посвячення пасок і до вечора, вони мають багато вражень, різних приємних несподіванок. А ось цей день видався Масі навіть довшим за Великодній день. В ньому відбувалося багато такого, що вперше зустріло його в житті. Перший день його на пастівнику якимось дивно співпав з тим травневим днем, у який одного року, тринадцятого числа, він прийшов на цей такий гарний, але так забруднений людьми світ.

Маса ще не тямив того, що з сьогоднішнього довгого дня почалося його трудове життя, він почав заробляти власними своїми дитячими трудами на хліб. А восени, як витримає, дістане аж вісімнадцять карбованців. Матиме з того на нову свитину, костюмчик, сорочину, чобітки, залишиться якийсь карбованець і на шкільні витрати.

Увечері показалось, що він повинен не тільки пасти свиней, а й помагати годувати їх на ніч. Маса з Палажкою носив відрами і наsipав до корит якусь мішанину — гречану полову, змішану з дертю, вареною картоплею і з сировадчиною підсмачкою. І вже аж при світлі задимленої лампи разом з усіма наймитами Калюжного Маса засів до вечері. На вечерю справді подали, як то вдень казала Палажка, галушки. Вони були чорні та великі, що

ніяк не тримались на шпичці. Оце він наколе якусь, а вона й попливе аж до руки — припікає. Тоді Мася опритомнює і не так кунає, ледве доносячи до рота ложку з юшкою.

До цієї робітничої хати чи челядної кухні, як її тут звали, зайшов сам господар. В руці тримав якусь дергу. Челядь перервала і без того в'ялу свою розмову.

— Та як тобі, Максиме, подобалось у нас? — запитав Калюжний.

Мася на те нічого не відповів, а тільки здвигнув своїми плечиками, а сльози ще раз рясно потекли з очей.

— Не плач — Звизнеш, — потішав Калюжний. — Так ти, Палажко, покажеш де він має спати.

— А де ж?

— О, а ти не знаєш? На тому ж місці в яслах, де спав дві ночі той сучий хлопець, що втік. Воно б не належалось, але нехай бере та прикриється. Візьмеш собі оце . . . — і він положив коло Масі ту дергу, що приніс. — А ти не забудь, — звернувся він до куховарки, — розбудити і його, коли всіх будитимеш до схід сонця.

Палажка навпомацки вела Масю в стайнівській темряві.

— Лізь до ясел.

Мася не міг на них видряпатись.

— Оце мені, — сказала вона й підсадила його. — Там умотися собі на соломі, замотаєшся в оце лихо, що він дав. Ще не лягай, — шепнула вона, — Я ось тобі подам глечичок, — і дістала його з-під ясел. — Пий усе.

— А вам?

— Ти про мене не турбуйсь. Я собі дам раду . . . Тут такі задрипані пани, що у них не дістанеш. Як не купиш невидячки, то самі не догадаються дати . . . Хоч вони, скнарюки, й удають дуже мудрих, але я не дам собі в кашу наплювати . . . Ти, хлопче, не журись — я тобі все щось перекину. Я добре знаю, що таке сиротинська біда. Добраніч!

Палажка пішла. Мася за цілий день аж тепер і, здається, вперше в своєму коротенькому житті залишився насамоті, в чужих яслах, у стайневій темряві. Закутався в дергу, залишивши тільки таку дірочку, щоб можна було дихати. Від дерги тхнуло кінським потом. Масю обняв може не так страх, як жаль, дитяча туга. За вечерею він уже кунав, дрімав, а тепер не брав його сон.

— Мамо, мамусю! Чого ж це я сюди попав? Хіба в нас ніде спати? Тату, татусю! Ой як би нам було добре, коли б ви не хо-

дили в негоду ловити дροхви, не простудилися і не вмерли б... Ви нас залишили, а ми обідніли... гіркими слізьми умивав Мася своє дитяче личко.

За якийсь час Мася так у плачі й заснув.

Та молодиця, чи може удовиця, куховарка, мабуть, добре знала своїх, як то Палажка називала, задрипаних панів і не квапилася виконувати наказ господарів — будити вдосвіта челядь. Вона добре знала, що саме під ранок травневої пори Калюжні задають такого хрופака, що їх самих не легко розбудити. Коли ж якась лиха година й розбудила б господаря вдосвіта раніш за неї, вона завжди мала напоготові відповідь:

— Від світанку аж до смерку в довгий літній день так напружуєшся на ваших достатках, що не то до схід сонця, а може одного разу й зовсім не прокинешся. Навіки заснеш. Дякувати Богові на цей раз я тільки трішки заспала.

Звичайно на такі слова Калюжний не мав готової відповіді. Тоді сам поспішав будити тих, що ще спали.

Масі ще ніхто не приходив будити, коли він розплющив свої оченята. Двері дуже просторої стайні були навстіж, і до його куточка в яслах уже пробивалось ранішнє світло. Спросоння він не зразу усвідомив, де він. Тільки коли почув брязкіт ланцюгів, якими були прив'язувані коні у другім кінці стайні, цвірінчання горобців, особливо голодних горобенят, щебетання ластівок, — тільки тоді Мася зрозумів, де він. І цей другий день у наймах мав би початись плачем, але він зразу ж переміг нехлоп'ячу напасть. Масю погнало із стайні, мабуть, те молоко, якого з вечора так надудлився.

Першою прибігла до Масі Палажка. З-під хвартуха витягла біленький пакуночок.

— Масш, хлопче, білі онучки, а в них три піріжки з м'ясом. Наші пани рідко коли їх нам дають, та я сама знаю, як до них добратися... Піріжки заховай до торби, а онучки намотай на йоги. Замість води я тобі до пляшки налила молока. Та гляди, Максимку, щоб телевата не вгляділа, бо скажиться... Належну тобі скибку хліба й шматочок сала дістанеш на кухні. Ходи. Перед відгоном на пашу свиней трохи підгодовується.

Мася догадався забрати на кухні не тільки свою порцію, але позбирав до торби і всі шматки хліба, що тут валялися. Частину з того зараз же кинув, собакам нав'язуючи з ними у той спосіб дружбу, щоб вони не скалили до нього своїх собачих зубів. Од-

ному рябенькому цуцикові Маса видно дуже припав його собачій вподобі, бо він стрибає на нього та все намагався лизнути аж по личку. Маса погладив цуцика й вимовив без надуми:

— Рябчику! Ох ти, Рябчику! — Так ця назва й приросла до песика на все його собаче життя.

— Та гляди, хлопче, — казала Палажка. — Хазяїн велів допомагати тобі вигнати свині тільки з неогороженого двору, а там уже сам знаєш, що і як. Оглянься сюди-туди, дай до Перунової пащі шматочок хліба та й сідай на нього. Він давно вже звик до такої повинності. Не одного свинопасика він вивозив на своїй спині.

Маса так і зробив. Перун проковтнув два шматочки хліба і потім покійно підставив свою могутню тушу. Що тут для нього хлопчикова вага — на ньому вже не один дорослий погарцював. Коли хто хоч трохи придивлявся до цих безрогих тварин, то міг помітити, що це дуже мудрі створіння. Масина черідка добре знала, куди вона йде та де має зупинитися. Головне на свіжій паші, а то саме на тій, що її вона попередніми днями не запаскудила.

Перун покійно віз на собі Масю і, ніби з приємності, похрюкував. Рядом ще й далі йшла Палажка, а збоку біг отой Рябчик. Досвідчені люди кажуть, що для собаки людина є якимсь божком, чимось недосяжним, неперевершеним. Отой Рябчик, певно, ще не мав такого володаря-божка, а тому й намітив собі малого Масю.

— Так ти ж гляди, хлопче, поглядай на сонце, — радила Палажка, — до повного півдня не дотягай. Свині мусять бути коло ставка раніше за всіх інших тварин. Нап'ються, побарложаться і гайда до корит, а потім у хлів на відпочинок. Пам'ятай — свинята така мудра, що вона кожний день тієї самої пори пускається бігти до ставка. Тоді вже ти й не пробуй їх стримувати, бо нічого не допоможе. І Боже тебе борони на Перуна тоді сідати. Він, як скажений, пре попереду і прямо з усього розгону в ставок. Там лягає. Міг би тебе придавити. Там би тобі й повилазили твої сині оченята. На це Маса лише журно зітхнув. Увечері при повороті — сідай на нього. Тоді вже Перун позаду плентається — так його привчено. Оце тобі й усе. Гляди тільки, хлопче, не засни. Там близько лан картоплі — вона тільки ще посходила, — свині можуть її так „підсапати”, що наші задрипані пани з того покажуться. Так, я йду. Забіжу ще до того пришелепуватого пастуха... Трохи подратую його. А в дворі телевата вже певно чекає і стільки тієї роботи назагадує, що можна б здуріти, коли б усе те пороби-

ла. Та дзуськи! На мені далеко телевата не поїде. Поки вона видавить слово із своєї пащі, то я вже десятеро маю готових їй у відповідь. Так гляди ж мені, хлопче! . . . Поки мене не проженуть, то я тебе кривдити не дам.

Палажка побігла, весело співаючи:

„Та й оре Семен край дороги! . . .”

Так Маса на закінченні свого десятого року вперше оце опинивсь один серед широкого степу. Знову на плач брало, але витримував, бо згадав, що після плачу може заснути, а свині таки й опиняться в картоплі. Та й сором же плакати. Він, мабуть, дорослий уже, коли його забрали від мами і дали до такої важливої роботи — свині пасти!

— Кажали, що їх п'ятдесят штук, — думав Маса. — Обдурили. Тут їх більше, коли рахувати і малих поросят за свиней. Раз, два . . . десять . . . двадцять . . . Еге, хіба їх порахуєш. Дійшов он до тієї рябої свинки, а вона й змішалась з іншими. Порахую тоді, як виляжуть.

Найсміливішими між цими тваринами були підсвинки. Вони сміливо одне по одному підходили до Масі, привітливо похрюкували, поглядали, розглядали свого нового пастушка, лягали коло нього та підсували черевця, щоб почухав.

— На, мов, чухай нас! Це твій обов'язок . . . Наш господар тобі за це платить . . .

Масин розум, мабуть, у такі тонкощі не вдавався, але підсвинків таки чухав, так собі — для знайомства та розваги . . . Хочеш чи не хочеш, а таки доведеться ціле літо мати з ними діло, разом проживати.

Перун тепер навіть на Масині поклики не відзивався. Бігав за красунями-льохами, аж запінився. Виконував свої обов'язки — на те він кнур, а це ж бо був травень . . .

Врешті один Рябчик залишився коло Масі. Показалося, що це йому було вигідно так довго, поки Маса ділився з ним хлібом, поки не опорожнилась торба. Це песик добре винюхав носиком, бо ось зірвався і подався до хутора, тільки разів зо два оглянувся.

Маса вже декілька разів ставав у весь свій маленький зріст проти сонця, повертаючись на північ личком, і дивився на свою тінь. У цей саме час вона ще трошечки відхилялась на захід.

— Скоро, може, вже й побіжать, — подумав він.

Довірені йому безрогі тварини показалися цілком покірними.

Найменші паслися, а великі й малі мордували своїми рилами чорну землю — копирсали її, відшукували якісь свіженькі корінці та все чвакали. Часом, мов по команді, зривалися і пускалися бігти до царини, щоб там попробувати силу своїх рил та посмакувати заборонених ласощів. Тоді Маса біг наперейми з своїм кийком та вигукував:

— Аля, аля! . . Чу-чу! Чу-чу! . . Бодай ви подохли!

Старі й малі корились його волі. Навіть Перун і той без ремства повертався назад, а це Масю почало підбадьорювати. Значить він уже чогось таки вартий, що такий великий гурт, може й ціла сотня, свиноти йому кориться! Маса не встиг ще роздивитися на свою тінь, коли почув, як Перун гучно хрюкнув, вистрибнув наперед і подався в напрямку хутора, а за ним з хрюком, писком та кувіканням побігла й ціла черідка. Тепер не то малий Маса, а, мабуть, ніяка сила не втримала б цієї свиноти далі на випасі. Маса також біг, біг, але не міг вже наздогнати ні старого, ні малого. . . Ось тварини минули вже й те, що здавалось подвір'ям, і всі кинулися просто до ставка. Найдалі звичайно загнався Перун, шльопнувся на бік і тільки рило підніс догори. Поки Маса добіг, то всі підлеглі йому тварини були в воді — великі подалі, а дрібнота на мілкому, близько берега. Що далі робити — хлопчина не знав. Кинув очима на ставок і помітив, що його, видно, ще не дуже давно зроблено на якійсь болотяній калюжі. Можливо Калюжному не подобалося, що це місце на його землі називається його прізвиськом, а тому кругом обніс це місце — якихось пів квадратної десятини — міцною ліскою, потім навозив землі й зробив навкруги загату, залишивши тільки від двору похилий підхід до ставка. Тепер він уже встиг обрости навкруги вербами і був наче в зеленому вінку.

Маса дивився — дивився на ставок, озирнувся ще навкруги і скоренько зняв із себе постольці, сорочину, штанці та й шубовсть у воду.

— А диви, яка холодна, — подумав Маса, — мабуть натекла сюди з джерела. Ступив ногами на дно, яке показалося твердим і посипане пісочком. Вода якраз сягала йому до підборіддя.

— Добре, дуже добре! — казав він собі.

Не знав ще тільки, якої заспіває господар, а головне господня, коли побачить, що не тільки свині, але й свинопас купається. . . Маса прудко виліз, стріпнувся, почав одягатись і тільки тепер звернув увагу на те, що в ставку плавало багато, особливо дріб-

ної, риби. Тільки встиг одягтися, а постольці запхати до торби, як почувлися Палажчині поклики:

— Пацю, пацю, пацеко!.. Перуне, на, на, на-а!.. І знову переднім нісся Перун, а останнім біг Маса. Показалось, що цих тварин підгодовують і рано, і перед обідом, і по обіді, і ввечері, а на полі вони більше землю добрili, як з неї поживу брали.

Рябчик тепер ще щиріше стрибав на Масю, крутився та привітно вискавулював.

— Так як, Максимцю, не плакав? — запитала Палажка.

— А чого мені плакати?

— За мамою, — озвався парубок, що стояв збоку.

— Ану, не зачіпай хлопця, — сказала Палажка. — Іди собі, чому баньки вирячив?

— А на тебе дивлюся.

— Подивися краще Перунові під отой довгий...

— У-у, яка бо ти, Палажко!..

— Отака, як бачиш...

Невідомо, чи то були тільки жарти, чи починалася справжня сварка. В цей саме час підійшла до них Калюжниха, і вони замовкли.

— Ну, як тобі, хлопче, в нас подобається? — запитала вона Масю.

Він мовчав, засоромився, похилив голівку і дивився в землю.

— Чого ж ти мовчиш? Кажи, погано чи добре?

— До-добре, — ледве видавив крізь сльози Маса.

— Видно, що добре. Вчора був блідий, а сьогодні вже он як зачервонів...

— Воно просиділо до обід на полі під сонцем та вітром і по-червоніло. Червоніє, тіточко, ще й від того, що ви до нього присікались, а він соромиться.

— А диви, а ти чого це відкрила пащеку? Не до тебе п'ють, не кажи здоров... Ти гляди мені... Що воно тобі сват чи брат?

— І не сват і не брат, а тільки бідна сирота.

— Звісно — бідна... Тому ми й дали йому добрий притулок коло наших свиней. Наїється, нап'ється в нас, а восени ще й грошей ні за що набере повну кишеню...

— Ачу!.. — вигукнула Палажка з таким розрахунком, щоб це більше відносилось до господині, як до свиней. Вона побігла на другий кінець корит розбороняти тих свиней, що гризлися за місце.

По обіді Мася на цей раз дуже докладно повизбирував на кухні всі шматки, недогризки та шкоринки до торби. Йому тепер треба було дбати не тільки про Перуна, але й про молоденького Рябчика. Може добре звикне й стане в пригоді.

— А ти, Палажко, тепер тільки від корит наганяй свиней. На випас не випроваджай, бо ти там тільки байдикуєш та робочу пору марнуєш, — розпорядився Калюжний.

— Оце вже й байдикую!.. Ви ж самі веліли, щоб я хлопця привчила.

— Велів і гадаю, що ти вже привчила. Далі хай сам гонить і пасе, бо за якого дідька я маю йому платити?

— Та й справді, хазяїне, — сказала Палажка голосно, а потихеньку додала: — Чуми на тебе немає... Відганяй, хлопче, їх від корит, а то зовсім погризуть дядькові на шкоду. Та роби, Максиме, все так, як я тебе вчила! — вигукнула вона, щоб господар добре те почув.

— Я так і роблю, — відповів він, жваво зганяючи свиней до купи.

Калюжний хвилинку придивлявся, щоб переконатися, чи годиться ця сирота до заданої йому роботи, а потім гукнув:

— Ей, а йди сюди, хлопче!

Мася підбіг.

— Чим ото ти так набив свою торбу?

Хлопець дуже засоромився.

— Та це, дядьку...

— Що? Ану, покажи!

Мася розкрив торбу.

— Повно хліба!?

— Це ж не хліб...

— А що ж воно?

— Шматки, недогризки, шкоринки.

— І ти ото все до вечора поїси?

— Та ні, дядьку!.. Ось тут на споді тільки скибочка для мене.

— А це?

— Я на кухні валящого назбирав для Перуна та ось цього цуцика, що коло мене треться.

— Ага!.. Та гляди мені, хлопче, щоб ти не привчився замість недогризків тягати цілі хліби. Злодій я жену в потилицю із моєї землі.

— Ова! — шепнула Палажка. — Твого батька та тебе треба було б посадити до тюрми за те, що ви купили цю землю за мирські крадені гроші.

Мася без присутності Палажки ще не відважувався сідати на Перуна, хоч він і йшов з ним, часом дістаючи із торби належну данину. Рябчик також потроху діставав — не відстаючи від свого малого господаря.

День видався теплий і паркий. При виході на випас ще не показувало на дощ. Потім якось зразу змінилося. Дуже кудлаті хмари висунулися десь з-за південного обрію. Почало гриміти. Скоро й сонце зникло в хмарах. На хвилинку зробилося тихо-тихо, а потім прошелестів вітерець. Блиснуло, гримнуло і вже близьенько. Ріденько почали падати великі краплі дощу.

Масі стало страшно. Йому ніхто не казав, що він має робити на випасі, коли лине дощ. Тепер тільки й відради було, що до нього тулився теж перестрашений песик. Одні свині не робили собі лиха з наближення дощу. Навпаки, прохолода так їх підбадьорила, що вони почали виробляти такі вихилеси та викрутаси — наче танці справляли. Малі й великі підносили вгору рила й ловили краплі дощу. Та це їм довго не довелося робити, бо почалася така злива, що й на рівному стала вода. Мася накинув на голову свитину. Так мав рятувати себе й притуленого до нього песика. Але це під зливними хвилями води, що падали з неба, свитина так помагала, як допомгло б і решето над головою. Щохвилини вогненна блискавка краяла хмари, а могутній грім розколювався по небу.

— Ой-ой-ой! . . . Во ім'я Отця і Сина . . . Свят, свят, свят! Мамо, мамо! — шептав під дощовою зливою переляканий Мася. Постольці його з ніжками вже потонули в воді й загрузли в розмоклій землі. — Що ж мені робити? Ой, і ніг не витягну з болота . . . А де ж свині?

На Масине щастя свині були тут. Вони стали такі чистенькі, біленькі, рябенькі, добре виполоскані дощем. Такими чистими вони навіть із ставка ніколи не виходили. Але що ж — недарма сказано „Свиня-свиною”. Поки ще Мася смикав свої ніжки, щоб вирвати їх разом з постольцями з болота, показалося сонце. Свині, викачуючись в калюжах, поспішали використати ту благодать, поки ще не висохла.

— Ху, що ж мені робити тепер з цими постольцями? — сам себе запитував Мася, визволивши із них свої ноженята.

Взагалі кажуть: „Хто на степу не змок, той не був пастухом.“ Сьогодні й Маса прийняв хрищення на справжнього пастуха.

V

Степовий тихий травневий ранок. Небо затягнуто тоненькою хмарою, мов сизуватою наміткою. Може саме тому звуки не летіли десь у небесну безодню, а відбивалися, мов у величезному дзвоні, лунали та стелилися по зеленому степу. І був це день недільний. День у сирітському житті Масі, коли не то вже тата, але й мами, ні брата, ні сестричок не було коло нього. Тут тепер біля нього тільки чужі безрогі тварини та вже таки справді вірний песик Рябчик. А воно ж десь отут і оте тринадцате число — може, саме сьогодні, а може ще вчора, або в отой день під дощем минуло. Не раз говорилося, що він по обіді прийшов на світ. Може якраз у той саме день, десять років тому, коли ото його дощем заливало. Ще ось і тижня не минуло коло свиней, а вже числа погубив.

— Може, сьогодні мама прийде, то запитаю, — потішив себе хлопець.

Степ ще зранку виповнився різноголосим співом. Маса замислився слухаючи співу, і тільки тепер пригадав собі, що він не молився Богу відколи став наймитом — або ніколи було, або забував, пригадати ж йому не було кому. Ось він повернувся на схід сонця, став на колінця і почав:

— Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа . . . Боже, милосердний будь мені грішному . . . Отче наш, що єси на небесах . . . — Його блакитні оченята впилися, вдивилися в небо, туди, до Бога . . . Він там десь, за отими далекими хмарками, за небесною блакиттю, за ясними зорями. Десь там вище, за місяцем, за сонцем . . . Може там десь і його тато, не з тілом, ні, Маса знає, де його останки лежать — він туди квіти носив. В небі тільки його душа. Може й вона вже набралася Божої сили та й бачить свого бідного сінка на землі, отут на зеленому степу, коло чужих свиней . . . Бачить і тужить, хотіла б допомогти сінкові, та не сила. Може татова душа й могла б попросити Бога, щоб Він і його душечку взяв до неба, до татової душі. Але ні, ще не час! . . . Маса ще не виконав обов'язків на землі. Ось тільки тепер почав. Свині — це ж не що інше, не когось іншого, а тільки Його сотворіння. І Масі ні від кого ін-

шого, а тільки від Бога призначено якийсь час доглядати їх отут на степу. Доглядати не тільки, щоб вони не робили шкоди, але вважати, щоб і їм ніхто не робив кривди.

— Боже, пошли мені сили, — вплітав Маса в молитву і свої слова, — пошли здоров'я й розум, щоб я всі труднощі переміг отут, при оцих тваринах. І ще, дорогий татусю, коли ви там бачите Бозю, то попросіть Її, щоб Вона хоронила мене від усіх напастей, щоб Перун часом не сказився і кишечок з мене не випустив... Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа!... — Маса христивсь та бив поклони, щиро прикладав своє чоло до сирій землі.

Він намірився сказати „Аміль", та в цей час у Болотянській новій церкві вдарили в дзвін. То почали сповіщати та скликати людей на службу Божу. Дзвонили у тій церкві, що її побудовано з такою „широю допомогою" покійного Петра Калюжного. Стояла вона при кінці головної вулиці, на горбі. Була висока, особливо дзвіниця, а тому так далеко по широкому степу стелилися звуки її дзвонів. Дзвонар рідко шарпав за серце дзвону, наче вичікував, поки звук розліється на всю широчінь і там десь замре. Тільки після того знову лунало:

— Бов-у-у!...

Масю хрищено у старій церкві, і він належав до тої церкви і парафії. Йому кортіло почути дзвоніння і з своєї церкви. В старій церкві дзвони були кращі, дзвінкіші, а великий — аж шістдесят пудів важив! Та й було їх аж сім, а в новій церкві тільки п'ять. І звик Маса до звуків рідних дзвонів. Кортіло почути, але вони аж сюди, на землю Калюжного, не долітають, бо стара церква була низенька, обгорнута високими та розложистими деревами і стояла в долині. А з нової — все ще доносилось:

— Бов-у-у!... Бов-у-у!... Бов-у-у!...

Якби старий Калюжний був не купив землю, оцих двісті сорок десятин, не завів великого господарства, то це б значило, що церкву не було б обікрадено. Тоді можна було б придбати більші дзвони, може твердіші, голосніші і, певно, звучали б вони інакше. І отак то воно докупи сплелось: будівля церкви, крадіжка, купівля землі, багатіння, а для Масі свинопство в маєтку, неправдою придбанім.

Ось заговорили всі п'ять дзвонів, що висіли на дзвіниці нової церкви. Почали ледь-ледь доноситися дзвони і з старої церкви. Коли її добудували й святили 1808 року, тоді, кажуть, люди були ще чесні, а старого Петра Калюжного ще й на світі не було.

По обіді Маса те й робив, що поглядав на південно-західній простір. За горбками, за долами виглядав тільки вершок дзвіниці, але не вона тепер притягала дитячу увагу. Там, у долині, лежить величезне село, а в тому селі його мама, брат, сестрички. Ще й тижня не минуло, як його від них забрано, але Масі здається, що то давно-давно сталося.

— А може й не прийдуть, може забули за мене, — шептав собі крізь сльози хлопчина. — А може мамі ніколи . . .

Час від часу виринали в далені якісь постаті. Одні наче б то йшли в цей бік — інші деінде прямували. Та все то були чужі люди. Аж ось цілком для Масі несподівано виринули з південної балки три постаті. Його сердечко затрепетало, наче хотіло вискочити. Він зірвався бігти, але пригадав, що він тут даром не стоїть, а виконує немилий обов'язок. Треба тільки на хвилину кудись відхилитись, як „всевидючий” Перун те використає й поведе своїх одноплемеників на добру поживу . . .

— Масю, Масю! . . — вигукували Маруся та Марфуса, помахуючи ручками, й пустилися бігти до нього. Маруся була старша за нього років на два, а Марфуса на стільки ж, чи й більше меншенька.

— Марусю! Почекай на мене! Я хотіла першою до Масі прибігти, — кричала й плакала маленька Марфуса.

— Та хіба ж не однаково? Ну, йди, дурненька, я чекаю.

Вони взялися за руки і вже разом побігли до братіка.

— А як ви здалека пізнали, що це я?

— О, а чому б не пізнати? Всі люди вже знають на нашому кутку в селі, що ти пасеш у Калюжного . . .

Сестрички накинулися на братіка так щиро, що в нього аж сльози потекли.

— А що люди кажуть? . .

— Дурні глузують, а мудрі кажуть: „Добре хлопець зробив, що змалку пішов свині пасти, значить люди з нього будуть . . .”

— випалила Маруся. — Мамо, та йдіть скоренько! Подивіться, як він почервонів та до плачу поривається.

— Синочку мій, дитинко моя! . . — пригортаючи, промовляла мама. — Куди ж це тебе, дитино, наша лиха доля загнала? Я тоді ніби очманіла. Якось і не зчулась, коли його глитайська рука забрала тебе від мене . . . А сорочина, а штанчата — ще й тижня немає, як надів, а таке все брудне.

— То нічого, мамо! Тіло я маю чисте — ось дивіться, — він розгорнув пазушку. — Кожний день купаюся. В селі був дощ?

— Зливою, сину, лив. Ми так за тебе боялися та Богу молились... Де ти тоді був?

— Ось тут, мамо, коло свиней.

— Бідненький! Дуже боявся?

— Ой, боявсь. Рябчик до мене притулився...

— Той, що літає? — запитала Маруся.

— Та, ні, я маю песика Рябчика. Чогось за мною по обіді не побіг. Мабуть я обгодував його тими гречаними галушками, що ми вчора мали на вечерю... Дуже гарний цуцик. Ми тоді разом змогли, разом і висохли. Я тільки ледве витяг постольці з болота.

— Бідний, синочок. Може покинеш та підеш додому? Якось проживемо.

— Е, ні, мамо, я вже починаю не боятися!

— А скільки тут у тебе цієї свиноти! Ой, ой! — сказала Маруся. — І ти їх не боїшся?

— Не боюсь!.. Перелякався тільки був отого кнура — Перуном зветься.

— Перуном?! — вигукнула Маруся. — Та тож колись у невірів бога звали Перуном! Так казала нам учителька.

— Та й цей Перун поводить між свиньми, мов їхній бог, а я на ньому їджу!

— Їздиш?! Ой, лишенько! — вигукнула Маруся.

— Гляди, сину, щоб він тобі лиха не наробив. Ач, який він страшний.

— Не бійтесь... Перуне, пацю, пацю!.. — Перун — до Масі, а сестрички — втікати.

— Отак і я втікав, як його вперше побачив, а тепер ось, на! — Дав йому шматочок хліба, стрибнув на нього й гайда.

Сестрички тепер так сміялися, що аж до землі припадали, а мама вигукувала:

— Масю, Масю, чи ти не здурів, сину?! Отаку собі потіху тут має.

Далеко він не гнавсь. Певернувся назад, дав шматочок хліба Перунові й погнав від себе.

— Ану, ще, Масю, ану ще!.. Ох же й смішно, як ти на свинячому богові Перунові катаєшся, — додала Маруся.

— Так бачу, сину, що тобі тут не сумно?

— Ні, тільки додому кортить... О, бачите, он летить мій

Рябчик! Мабуть уже перестав його живіт боліти після тих гречаних галушок.

Песик, побачивши незнайомих людей, зупинився на якійсь віддалі, гавкнув, ліг, поклав голову на витягнуті лапки і дивився на гостей.

— Ня-ня, Рябчику! — гукнув Маса. — Не бійсь, це тут наші мама й сестрички!

Рябчик, не вставши, приповз на череві до Маса й почав лизати руки.

— А який він у тебе гарний, — сказала Марфуса. — Можна його погладити?

— Можна. Гляди, Рябчику, не надумай вкусити — битиму! Він почав до всіх лащитись та обнюхувати.

Всі четверо сіли собі на землю та слухали Маса.

— Погано б мені тут було, якби не ота дівка Палажка. — І він розповів, що вона для нього зробила.

— На світі не без добрих людей, — зітхнувши сказала мама. Вона поклала синову головку на коліна і почала гребтись в його хвилястий побілілий на сонці чуприні. Мама перевіряла, чи не завелася в головці нуджа. Аж потім розгорнула пакуночок, що принесла з собою, дістала білу сорочину, штанята, хустинку та новенькі м'які постольці з добрими ремінними поволоками і білі онучки до того.

— Та я, мамо, маю постолі.

— Бачу, синку, тільки куди вони годяться? Всі люди добре знають, що Калюжний скнарюка. Він ще ніколи нічого путящого наймитові не дав... А оце тобі, синку, трохи гостинчиків. — Вона подала йому невеличкий пакуночок, у якому було п'ять бубличків та з десяток грудочок цукру.

— Навіщо ж це ви, мамо, купували? Ви ж бідні.

— Бери, синку, для тебе нічого не пожалію.

— А де ж ви грошей набрали?

— Та ж тратимо ті, що за лошичку вторгували.

Маса зітхнув і по хвилевій мовчанні запитав:

— А та наша свинка вже таки здохла?

— О, ні... То ми тоді з біди та здуру не догадались, чого вона не їла, гула та мордувалась... В той день, як тебе Калюжний забрав, вона зірвалась з припону та як подалась — три дні про неї ніякої вістки не було. Ми думали, що вже десь собаки і кістки її розтягли. Коли це в п'ятницю повертається і гу-гу-

гу... давай їсти. Ну та й їла ж!.. Зробилася така смирененька. Вона побігала... Десь на осінь обдарує нас поросятками... Може з того почнемо знову розживатися.

— А що ж Іван робить, чому він не прийшов?

— Та ж хати стереже, льошку підгодовує. Може ми запізнємось, то й теличці треба дати лад, коли з череди прийде. Назнеділі оце покликав його Самойлик поганяти коні при оранці на пар. Обіцяв по п'ятнадцять копійок на день. Завтра, казав, ще збігає на базар, дещо там накупить і виїдуть потім на поле на цілий тиждень. А я ось із дівчатами все в городі й на полі повисаваю, а там побачимо...

— А їсти, мамо, ще маєте що? — поцікавився Мася.

— Та в нас ще було свого пшеничного борошна зо два пуди, а завтра куплю стільки ж житнього, фунтів зо три сала, з пів пуда пшона, — то так якось і дотягнемо до нового. Ти, синку, тут про нас не журись. Коли вже звик до цих чужих тварин, то тримайсь. Я Івана умовила, щоб він восени тебе заступив, коли тобі треба буде йти до школи. За те з твого заробітку відірвемо йому на чоботи.

— То й добре, мамо, нехай собі купить, щоб босий не ходив.

— А показували тобі Калюжного хлопці якісь книжечки, як то він обіцяв?

— Та де!.. Ті хлопці тільки дратують мене, дражнять свинопасом. Обидва ті його найбільші хлопці — менші за мене.

— Звісно паненята, бий їх сила Божа!.. Пороздувалися з краденого церковного добра.

— Коли б це десь так, не на їхньому хуторі, то обом так би морди понабивав, що аж попухли б, як оці постолі.

— Ага, де ж ти спиш — з ними в хаті чи де?

— Атож, з ними — я ще й разу в них у хаті не був. Ночую в стайничих яслах.

— Бідна моя дитина! — Вона притулила його голівку до своїх грудей і по хвилині додала: — Та що ж — в стайні все ж воно ліпше, як під голим небом на випасах. Там ночують діти і тих, що мають батьків і їх не спіткало таке лихо, як нас... Он Івасикові відзавтра доведеться дощ не дощ, а цілий тиждень під возом на степу ночувати.

А час утікав, дуже скоро летів у цій щирій родинній розмові. Мася вже розділив свій гостинець із сестричками та все, що мав у торбі. Сонце вже низько висіло над обрієм. Свині вичували на-

ближення вечора, дуже хвилювались, кувікали, видно хотіли пити. Врешті Перун подав команду... Маса ледве встиг попрощатися з мамою та сестричками і подався за свиньми.

— Не журись, Масю, ми в неділю знову прийдемо! — залунав голосок Марфусі.

VI

Настала вже ота літня пора, коли степ зажовтів. Зажовтів він покищо не тому, що збіжжя дозріло. Ні. Для того було ще рано. Жовтів, бо з малесеньких чорних зернят виплодилась, поросла й буйним, жовтим, пахучим цвітом зацвіла капосна свиріпа. Колосьї уже згадувалось, ще за життя Петра Степаненка, що з тих чорних зернят виходить смачна олія, але збіжжя вона глушить напропале.

Так оце саме в пору цвіту свиріпи, коли його пахощі аж п'янять людину, збуджують думки, мов хміль на другий день по добрій випивці, Маса сидів у затишку, за свиріп'яними кущами і своїм кийочком ляпав по сирій землі і мріяв, мріяв...

— От щоб оце так іду, дивлюсь, аж лежить щось таке закутане. Я хап! Озираюся, розгортаю темну хустину, а в ній гаман повний — повнісінький!.. Відкриваю, а воно гроші!.. Повно різних грошей — і золоті, і паперові та все такі новенькі! Я за пазуху... Ні, дуже віддулося. Я до торби його... Ні, не годиться — чого доброго Калюжний помітить та й скаже, як тоді: — „Ану, покажи, чому це в тебе так торба надулась. А-а, — скаже, — грошики!.. Коли це ти вмудрився їх украсти?..” — „Та ні, це я знайшов!..” — „Ага, так тож я загубив!” — Ні, найкраще заховати їх під копицею. Віджену свині, повечеряю, а потім до стаїні, а далі поза нею та й гайда!.. Заберу гамана і дай Бог ноги! Хоч уже буде й пізно, не злякаюся, прибіжу додому. Стук, стук до вікна. — „Мамо, відчиняйте, це я”... — „Що це ти, синку, втік чи прогнав?” — „Не журіться, мамо! Я вже більше чужих свиней пасти не буду.” — „А що вони, сину, виздыхали?!” — „Та ні, ось!..” — Та й кину на стіл гамана! „Купимо добрі коні, корову, ще й землі собі прикупимо!” — „А скільки ж воно має бути в тім гамані?” — „Ну, з п'ятсот карбованців... Е, ні, мамо! Хоч би так з тисяча...”

Якби оце був якийсь спосіб підслухувати чужі думки, то мо-

жна було б відгадати, що оцеї білявий хлопчина є сином колишнього чорнявого покійника, бувшого мрійника Петра Степаненка.

Отак Мася побагатів трохи думкою, зітхнув і далі ляпав ки́йком по землі. Невідомо з якої причини йому прийшла нова думка до голівки: „От як я виросту, то піду до монастиря в монахи. Піду, як отой Таран, Юрків дядько, яким наші тато все чомусь дорікали мамі . . . Не грішитиму, молитимусь Богу . . . — Ні, в монахи не піду. Якось же ото підслухав — чоловіки казали, що тепер і в монастирі від чорта не заховаєшся . . . Краще піти до лісу. От тільки чи є десь такі величезні нічий ліси, щоб люди туди зовсім не ходили? Якщо знайду такий ліс, заберуся аж до середини, збудую собі землянку та й буду в ній жити. Молитимусь, молитимусь! Ага, а їсти що? Ну, городик собі заведу, трохи чогось посію. Ні, треба, щоб ліс був підходящий і село десь недалеко, бо де ж його змолоти? . . . Хліб навчусь пекти. А може мені хтось теличку подарує. Я випасу її в лісі. Коли виросте, то продам і накуплю собі телят, коли вони виростуть, то попродаю та ще більше накуплю. Як зберу вже багато грошей, помолюсь та й додому: — „Нате, скажу, мамо! Купуйте все, що треба.”

Так у Масі і мрія про спасіння душі кінчилась тим самим, що й „знайдення грошей”. На землі живеш, по земному й думай . . . Він далі щиро ляпав по землі. „Ні, тато мені перед смертю сказали: „А ти, сину, вчися” . . . Про це я мушу пам’ятати. Може таки вивчусь на якогось пана, може стану писарем, як мій хрищений тато . . . Тільки він якийсь такий — носа має сизого, а очі все червоні, наче в кролика. Я чомусь аж боюся його!”

Песик Рябко поступово вбивався в свою собачу силу та набирився розуму. Тепер уже було ясно, що Рябко остаточно вважав Масю за свого божка. Він з кожним днем ставав все мудрішим помічником. Спочатку вони разом бігали завертати свиней, коли ті під проводом Перуна пускалися в шкodu. Згодом Мася, з місця не рушаючи, лише командував: — „Рябчику, гуйва! . . .” І він знав що то значить: біжи й завертай свиней. Спочатку Перун показував Рябчикові своє рило, та не довго. Одного разу Рябчик ухопив Перуна за „нагавицю” — укусив за заднє стегно. Поки Перун встиг повернути свою тяжку тушу, то вже було запізно — Рябчик відстрибнув і з якоїсь віддалі гавкав. А ось тепер, коли Мася ляпав по землі, Рябчик коло нього лежав, поклавши, як звичайно, на свої випростувані ніжки голову, не зводячи своїх очей

з Масі. Раптом він насторожив свої вуха, потят носом повітря, схопився і загавкав.

— Максиме, візьми свого собаку, щоб не вкусив! — десь з-за жита почувся голос Юрка Тарана.

— А-а, це ти, Юрку?.. Рябчику, не зачіпай, то синок моєї хрищеної мами! — Він відступив на бік і вже на віддалі зайняв поготівне становище.

— Здоров, Максиме!

— Здоров! А де ти тут узявся? — запитав Маса і продовжував ляпати.

— Прийшов. Що ж це ти робиш?

— Ось собі б'ю по землі та й б'ю. Бачиш — аж чорною плямою це місце стало.

— Чи нема тобі що робити?

— А так. Свині до шкоди не лізуть... Коли ж полізуть, то Рябчик заверне.

І сиділи хлопчики далі мовчки. Глянуть один на одного, посміхнуться та й мовчать. Назовні вони не мали ніякої подібності. Маса — на яких дев'ять місяців старшенький — яскраво був подібний на свою маму, а Юрко — на свою, а більше на свого, царство йому небесне, діда Штельмаха. Може воно з Божої ласки не було дано подібності цим хлопчикам, щоб не повстали якісь неприємності... Та й не про це йшла б мова, коли б їх оце хтось спостерігав. Хлоп'яків в'язало щось таке тонкопрядне — невидиме, внутрішнє, духове спільність, чи споріднення... Про свою близькість вони знали тільки те, що Юркова рідна мама є хрищеною мамою Масі. Про більшу спорідненість між ними лише часом зірветься із слизького язика сільської цокотухи. В дійсності правду знають тільки їхні мами... Про те вони нікому нічого не говорять — не вигідно... А цих хлопчиків звела якась невидима сила та й тримає в приймній напрузі. Глянуть вони один на одного, побачать десь у глибині зіниць один у другого свою подоби, посміхнуться і далі мовчать та несвідомо тішаться близькою присутністю. І тільки вже по якомусь часі Юрко запитав:

— А знаєш, Масю, чого я до тебе прийшов?

— Скажеш!

— Я чув, що в тебе є тут якийсь такий кнур...

— Який саме?

— Та такий, що на ньому можна покататися.

— Можна, та не кожному. — І знову почав ляпати по землі.

- А мені дозволиш покататися ?
- Чому саме тобі? — І далі: ляп, ляп . . .
- Ну, тому, Масю, ну хоч би тому, що моя рідна мама є твоєю хрищеною мамою !
- То що ?
- Вона й тебе любить.
- Хе ! . .
- Так, Масю! Вони мені казали, щоб я з нашим наймитом вів коні під Калюжнівське пасти та забіг до тебе.
- Пощо ?
- Аби довідатись, чи ти тут дуже бідуюєш.
- А чого ж мені бідувати? Свині мене слухають, а я сиджу собі та й ляпаю кийком по землі. — І він справді знову щиро взявся за те діло, а його оченята потонули в сльозах.
- Наші мама казали, що якби твоя мама дозволила, то ми забрали б тебе до нас.
- Нащо ?
- Грався б зі мною, разом би собі забавлялись. Ти був би так, як наш.
- І ваші свині пас би ?
- Та ні! Ми свиней на пашу не гонимо.
- А за щоб же ви дали мені вісімнадцять карбованців, як заплатить дядько Калюжний восени!
- А нащо тобі гроші ?
- Еге ж, щоб усе купити.
- Наші мама все-все тобі куплять, а ти тільки гуляй собі зо мною !
- Ні, Юрку, наші мама мене до вас не пустять. Вони чомусь твоєю рідну, а мою хрищену маму дуже-дуже не люблять.
- По цих словах обидва хлопчики чомусь зітхнули, хвилинку мовчали, аж потім Юрко запитав:
- Так даси покататися ?
- Дам. Тільки міньки-міньки: ти на моєму Перунові, а я на твоїх конях . . .
- Це можна. Тільки треба почекати, поки наш наймит добре засне. Поки не спить, не дозволить. Так знаєш що, Максиме ?
- А що ?
- Давай я раніше покатаюся на твоєму Пирогові . . .
- Ха-ха-ха ! . . Дурний ти, Юрку! Калюжного кнур зветься

Перун, Перун, а не пиріг... Колись був такий бог, що звався Перуном.

— Справді?!

— Атож!

— Щож тобі дати, щоб покататися на тому свинячому богові?

— Е, ти не розумієш!... Хіба ж цей кнур бог? То тільки колись, коли люди ще не вміли христитися, мали собі такого бога, що звався Перуном.

— Ага, то знаєш що?

— А що?

— Найми мені його за три копійки... Ось вони! — Юрко ви́йняв з кишень три копійки і поклав на долоні.

— Ану, покажи — може вони якісь мотузяні чи з паперу...

— Еге ж — ось бачиш, як ви́лискуються. Я вчора в піску їх ви́лощив. Так наймеш?...

— Давай!

Мася взяв ті три копійки й уважно розглянув. Справжні три копійки. І вже гукав: „Перуне, на-на-наа! Пацю, пацю!...”

За хвилинку Перун вже похрюкував коло Масі.

— У-у!... Який же він великий!

— Сідай, я підсажу! Підігни ногу. Хапайся за щетину. Аля, гайда, Перуне!...

Перун зразу пустився несамовито бігти, але ось почав стрибати, стрясати спиною та все гнівно хрюкав.

— Максиме, братіку, рятуй!... — заверещав не своїм голо-
сом вершник.

Ще мить, і Юрко вже опинився на землі. Несамовито кричав. Перун загородив у ногу свої смертоносні ікла. Він роз’явився, неначе здивачів. Коли б Мася спізнився на якусь хвилинку, Перун уже б шматував Юрка.

Мася з усієї сили луснув кийком кнура по рилі. Він сильно хрюкнув від болю, випустив із зубів Юркову ногу і крутився якусь хвилинку на місці, мов сжаний. Видно Мася добре влучив його по дуже болючому місці.

— За що він тебе вхопив?

— Та тут за ногу, — відповів Юрко, качаючись по землі та стогнучи з болю.

— Де саме?

— Десь за п’яту чи що... Ой болить! Ой болить!...

— Сідай — роззую.

— Ой, ой, не тягни дуже, болить.
— Я помалу...
— Оце так Перун. Свинячим богом називається, а зліший за собаку. Ой, як же болить.
— Юрку, який же ти щасливий!
— Чому?
— Він, видно, згарячу вхопив тебе не за те, що треба... Загородив свої ікла в підбор та в закаблук. Ось, дивись. Ану, покажи ногу.

Юрко стяг з ноги закривавлену онучку і тепер видно було, як з ранки аж виприскувала кров, ціла п'ята посиніла.

Мася витирав онучкою кров, але нічого не помагало — кров цебеніла. Тоді він почав з корінням рвати кульбабу, видавлював з неї молочко і так довго капав на ранку, аж поки молочко з кров'ю не витворило чорної заліпки і з ранки не перестала текти кров.

— Давай, я стягну і другого чобота та обома онучками закутаю цю ногу.

— А він тебе вже колинебудь так покусав?

— Та де!.. Перун і тебе не вкусив би, якби ми не були дурні.

— Чому дурні?

— Ти до мене: найми та найми за три копійки!.. Заморочив так голову, що я й забув тобі сказати, аби ти дав йому із своїх рук хліба. Після того міг би й танцювати на його грубій спині, то він не сказився б... Дуже болить?

— Трохи вже не так.

— Візьми твої три копійки.

— Е, ні, вони вже твої, бо ти ж таки був найняв Перуна.

— Еге, а ти скажеш татові й мамі, що я в тебе їх виманив та ще й Перуна напустив...

— Та, ні, я й не признаюся... А ти ще маєш хліб?

— Маю. Хочеш їсти?

— Не для мене, давай Перуна задобримо хлібом.

— Еге, тепер не задобримо. Я так цьвохнув його по рилі, що він ось досі мотає головою.

— То біжи, Максиме, поклич нашого наймита, щоб забрав мене. Та нехай приведе сюди оту плохеньку кобилу — посадиш мене на неї. Та не кажи йому, що мені сталося, бо як довідаються в селі, то я пропащий. І ти нікому не кажи. Вдруге дам тобі аж п'ять копійок!

— Агов!.. Юрку, Юрку!.. Де ти там? — Покотилося гукання по степу.

— Я тут, Пилипе!.. Веди сюди стару кобилу та посадиш мене на неї!.. В мене нога болить!

— А що тобі сталося? — запитав Пилип, прибігши покищо без кобили.

— Та нічого, вколовся...

— А може пес або кнур укусив?..

— Та ні, — відповів Юрко непевно й подумав: „Ох, і драгуватимуть мене хлопці на вулиці, коли довідаються, що мені сталося...”

У Перуна, мабуть, так боліло рило, що він не міг витримати на випасі часової норми: нервується, крутиться, зірвався не в пору і подався до ставка. За ним, як звичайно, і вся черідка кинулася.

Бідний Маса аж до вечора обгризав нігті... Все потерпав, що ось чого доброго прилетить сліпий Таран та й почне допитувати, що воно тут сталося його Юркові... І заспокоївся тільки тоді, коли забився в свій кутик у яслах та добре замотався в дергу.

VII

— Ні, ні, я цього не подарую, не подарую!.. Я не подивлюся, що він малий... Та який же він малий, коли майже на цілий рік старший за нашого Юрка!

Так вигукував Гнат Таран, коли добився від Юрка, що то його укусив кнур із тієї череди свиней, що пасе Степаненчишин Максим. Отакого розгніваного Гната, здається, ще ніхто ніколи не бачив. Тепер у нього текли слюзи не тільки із того місця, де колись було око, але й з його єдиного здорового, ясного та всевидючого ока.

— Та заспокійся, Гнате! — умовляла його Оксана.

— Як же його тут заспокоїтись, коли ось бачиш аж синя ціла п'ятка в хлопця! Ми вічно маємо якісь непорозуміння та всякі сварки з тим задрипаним Степаненківським кодлом. Колись ще з батьком отого твого хрищенника наш Андрій все бився, аж поки не подався подалі від гріха, аж у монахи. Петро після того і підчепив оту красуню Тодоську... Ні, ні, коли б я тоді був дома, то не покумалися б ми з цими злидарями. Можна прямо ска-

зати, що ти, Оксано, тим нашу Таранівську честь припорошила та ще й наклепи по селу брехнею ходили... А тепер ось нове маєш. Ну, чого, пощо ти до того свинопаса поліз? — приставав він уже до Юрка.

— Та ж перестань, Гнате! Навіть не даєш толком розпитати хлопця, як то воно сталося. Може ж Максим нічого й не винен.

— Невинен?! А-а, я знаю — тобі миліший хрищеник за рідного сина! Недаром намірилася забрати його до себе.

— І забрала б, коли б дурна мама дозволила. Я добре знаю, що він нічого не винен. І прошу тебе, мовчи! — гримнула Оксана та ще й притупнула ногою.

Здавалося, що й на цей раз Гнат скорився.

— Кажі, Юрасю, як же воно справді сталося?

— Максим, мамо, не винен. Я прийшов до нього. Ми собі поговорили. Потім я найняв у нього за три копійки кнура Перуна, щоб покататися на ньому. Тільки я і Максим обидва дурні...

— Чому дурні?

— Бо ж ми забули дати йому наперед хліба!..

— Максим мусів пам'ятати! Знову вибухнув Гнат. — То він навмисне зробив. Вези, вези скоріше Юрка до фельдшера, а я їду на Кумира (так звався жеребець) і подамся до нього. Нехай покаже мені того Перуна чи як його!.. З обох шкіри поздираю!.. — І подався з хати.

Поки Оксана саяк-так закутала Юркову ногу, Гнат уже вивів із стайні неначе оскаженілого жеребця.

— Потримай та підсади!.. Чого стоїш, розпустив нюні?... Ти не міг там на випасах хлопця доглядіти. Тобі тільки аби спати! — кричав Гнат на наймита.

— Ні, не поїдеш, Гнате! — рішуче знов вступилась Оксана. — Ти ще перелякаєш того бідного сироту!

— А-а, сирота!.. Тому й нещастя різні, що дуже багато на світі розвелось сиріт. Одна Степаненчиха має аж четверо... А я маю дарувати йому за мого єдиного сина?! Він, видно, навмисне напустив кнура на Юрка, щоб скалічив, бо його зазидки беруть, що наш не мусить чужих свиней пасти!

Оксана вхопилася за повіддя, наміряючися вирвати їх із Гнатових рук. Жеребець мотнув головою і відразу став диби, вимахуючи аж над головою передніми ногами. Оксана ледве встигла відхилитися, щоб не дістати підкованою ногою по голові. Аж це Гната ніби прохолодило.

— Обач, ще був би торохнув тебе, — промовив він. — Стій, сатано!.. — велів Гнат, шарпаючи за повід. — Сідай на нього, Пилипе, та добре його промили, щоб знав, як казитися. А ти, Одарко, — звернувся він до наймички, — виводь скоренько коні та запрягай до фургона. Треба його зараз же везти до фельдшера. Та одягни його в чистеньке! — вигукнув він у відчинені двері.

Гнат ледве встиг відчинити ворота, як у них кинувся Кумир з Пилипом на спині, заіржав і подався вдовж вулиці. І дивна якась спорідненість була в тих двох різнотваринних самців — Кумира і Перуна. Обидва вони були буйні та однаково заряджені гоним до невмирущости, як і відомі два степові лицарі — Швайка та Туз!..

— Чим оце так забруджено ранку? — запитав фельдшер. — Не відмивається ні спиртом, ні бензиною.

Юрко мовчав.

— Та скажи, сину, смолою заліплювали чи що?

— Ні, це не смола. Відмив би її бензиною.

— Та то Максим вирвав кульбабу та й капав молоко до ранки, аж поки кров не перестала йти.

— Оце вже гірше! З тим молочком могли до ранки потрапити титаніусові вируси.

— Що таке?! — запитав Гнат.

— Стівбіякові бацили...

— Що то таке? — поцікавилася Оксана.

— То таке лихо, на яке покищо немає порятунку в медицині.

— Ой, Боже мій!

— Почекайте, Оксано Юхимівно, лякатися ще нічого.

— Еге, нічого, — озвався Гнат. — Довів Юрка до такого та ще й закапав...

— Та мовчи, Гнате!

— Кажу вам нічого... Це ж сталося сьогодні?

— Так, — підтвердив Юрко.

— А терпіти вмієш?

— Будете різати?! Ой, ой!..

— Ну як хоч. Хлороформу в мене немає, щоб тебе приспати.

— Цілу ногу відріжете?

— Цілу, — пожартував фельдшер.

— Тоді я ходитиму на дерев'янці?

— Ха-ха-ха!.. Не бійся, я тільки трошечки різну, щоб з кров'ю витекло можливе зараження.

— Мамо, тату!..
— Що, сину?
— Нехай ріжуть?
— Як ти скажеш.
— То ріжте, пане фельдшере, тільки так, щоб не дуже боліло.
— Зовсім не болітиме, — говорив старий досвідчений фельдшер, непомітно тримаючи в руці ланцета. — Я знаю — ти дуже добрий хлопець. Розкажи, як воно сталося!

— Я прийшов до Максима... Ой, ой!..
— І вже!.. Я ж тобі казав, що не болітиме.
— Еге ж, не болітиме.

М'якосердий Гнат відвернувся, а Оксана, зціпивши зуби, тримала Юрка за раменця. То ж вона могла з посмішкою на вустах загородити кабанові колодачу в серце... І тільки рідна кров її дошкуляла.

— І не болить... То тобі тільки так здається, — потішав фельдшер, уже намагаючися зупинити кров, бо, здається, різнув більше, як треба було.

— А тепер ще трохи потерпи, бо буде пекти, — і почав накупувати до ранки йодину, аж поки не показалося те, що й від Максимового „лікування” — ранка почорніла. Фельдшер ще застосував тодішній найпевніший засіб — добре засипав ранку жовтеньким, дуже „пахучим” порошком — йодоформою. Наложив асептичної газу на ранку, вати і добре забандажував. Юрко подивився на те і зітхнув не то з горя, не то з пихovitости, що тепер він ось що має!..

Фельдшер був земським службовцем і з повітiвoгo земства одержував платню. Підробляв до того тим, хто дасть за порятунoк.

— Не мало буде? — запитала Оксана, даючи фельдшерові карбованця.

— На початок — дякую, а далі видно буде. Увечорі я зайду, — при цьому він уже думав не так про ранку, як про „невируші”, добре знані Оксанині ковбаси. — Треба буде зміряти температуру... П'ята хоч і посиніла, але я думаю, що то тільки тому, що кнур дуже стиснув ніжку у своїй пащі... Щастя, треба справді рахувати щастям, що той хижак не вхопив хлопця за якусь м'яку частину тіла. Не знаю, чи ми щось помогли б тоді.

— Я ж кажу, що його, сучого свинопаса, треба так провчити!.. — погрозово промовив Гнат.

— Знову починаєш своє! — гримнула Оксана й не так заспо-

кійливо, як натисково заглушувала Гнатів гнів. Усе в неї було спільне з Гнатом, а от у справі нападу на її хрищенника Оксана погодитися з ним не могла. Вона ненавиділа Тодоську, Максимову рідну маму, але знову тільки вона одна добре знала, що її синок Юрась є братом по татові її хрищенникові Масі... І тільки Оксана насправді добре знала і частенько до болю відчувала те, що її Юрась є також сиротою, як і хрищеник Мася.

Минуло декілька днів по тім нещаснім випадкові. Мася вже був певний, що все лихо забулось. Тепер він і сам не відважувався сідати на Перуна, хоч дружби з ним і не порирав. На випас, що тепер дуже звузився, бо більшу частину вже зорано „на пар”, Мася йшов разом з Перуном, частував хлібом, але не сідав на нього.

— Бачиш ти, дурню, вкусив тоді Юрка, а я за те тебе так хльоснув по рилі, що досі носиш синяка. Ото другий раз знатимеш, як хлопця кусати за ногу. Та нічого — Юркова ніжка загоїться, і тебе ніхто не каратиме.

Перун тільки похрюкував у відповідь, ніби добре розумів, що йому говориться.

В неділю, як звичайно, приходила мама, але на цей раз тільки з Марфусею. Розпитувала вона й про те, що воно тут сталося з Юрком, бо люди вже щось подейкують у селі, особливо на тому кутку, де вони мешкають. Мася все щиро розповів, а мама нічого собі з того не робила та ще й подумала: — „Не жалувала б, коли б ще не таке сталося. З гріхом придбала, то нехай би з жалем загубила...”

Понеділок показався не таким щасливим. Мася рано бачив, як Калюжний поїхав до Болотяного на базар.

— Ой, коли б він там не довідався, що тут у нього на випасі сталося! Тоді я пропавший, — шептав собі хлопець.

Він той випадок добре затаїв, бо навіть свій щирій опікунці Палажці нічого не сказав. Масі тепер особливо хотілось, щоб поскоріше минали дні і все забулося.

Уже й пообідали, а Калюжний все не повертається з базару. Звичайно він так довго ніколи в Болотяному не затримувався. Та коли Мася з допомогою Палажки відганяв від корит уже останніх свиней, влетіла до двору бричка. У Масі чомусь зразу тьохнуло... Здоровенний Калюжний, може від горілки, мав червоніше, як звичайно, обличчя. Він зліз із брички, не випускаючи батога з рук, зробив декілька кроків і гукнув:

— Ей, ти, Максиме, а йди по сюди!

У бідного хлопця душечка вскочила зразу аж у постольці...

— Чого? — відчуваючи недобре, ледве вимовив він.

— Іди, іди, я тобі гостинчика з базару привіз...

— Дядьку... дядьку, дайте вашим...

— А-а, так ти ще будеш мені казати, кому я маю давати! — і пустився до Масі.

Замість того, щоб дати ногам знати, хлопець з переляку за-
кляк на місці.

— Так кажи мені, сучий сину, як то ти катав на моєму кнуро-
ві Таранового хлопця? — та стьоб Масю батурою.

— Ой, дядьку, не бийте, я все скажу!..

Калюжний витріщив і без того свої великі очі й замахнувся знову, але не встиг уже спустити батога на чужу дитину, бо Палажка вхопила у свої руки Масю й захистила.

— Не дам, не дам його бити! — прямо несамовито заверещала вона. — Стьобайте мене, а його не смійте!..

— Пусти, бо й тебе так вистьобаю, що не можтимеш присісти!

— Попробуйте, тільки попробуйте, то зразу довідаєтеся, по чо му лікоть дьогтю в Болотяному продається!..

До цього „дивовижжя“ приглядалася уся челядь. Невідомо, чи оті три парубки залишилися б до кінця тільки свідками, чи врешті взяли б активну участь у дії, коли б не вмшалась господиня.

— Що тут сталося, Тихоне!?

— Та нічого особливого, — відповів він. — Ти гляди мені, бо я тебе навчу, як наймати мого Перуна на катання. Добре, що той хлопець показався дитиною порядного господаря. Будь він син якогось злидаря, то я мусів би платити та й платити за покалічену ногу.

— Заспокійся, Тихоне, чи варто тобі з-за якогось паршивого пискляти отак сердитися та своє здоров'я нищити. І що ж воно сталося?

— Ходім до хати, там розкажу.

Бідний Маса так перелякався та розплакався, що Палажка ніяк не могла його заспокоїти.

Люди бачили, що Гнат Таран зустрів Калюжного на базарі. Разом потім вони заїхали до Таранівського двору. Оксана гостила так, як то вона вміла, а Тихона Петровича Калюжного особливо, бож не абиякий багатій-дука!.. І як Оксана не затурку-

вала Гната, він все ж умидрився дорогому гостеві викласти, мов на лопаті... На доказ того ще й Юрка показав із забандажованою ногою.

VIII

Минало літо. На широкий степ налягала осінь. Спочатку тепла, сонячна, коли ще тільки починає озимина зеленіти, а оголені ниви, стерні й увесь степ, скільки очі бачать — все покритися тонкопрядним білим павутинням. Нічні приморозки ще не встигли видушити малих павучків-прядунів. На занедбаних баштанищах ще траплялися осамітнені кавуни, приховані під кураєвими кущами, динька й огірок ще де-не-де завалилися. На баштанищі Калюжного давно нічого не можна було знайти. Тільки пару разів пройшли безрогі тварини по ньому й нічого не залишили — все геть чисто підібрали, і тільки юшка з їхніх пащ потекла.

Та от-от скінчиться й бабине літо. Засмутиться небо й заплаче густими в'дливими холодними сльозами. Сумно й непривітно зробиться на степу.

Масі вже давненько стало відомо, що щасливі діти, які мають татусів, почали ходити до школи. Безтурботні вони, весело їм. Учаться чи ні, а на різні забави мають багато вільного часу. От він даремно часу не марнував би — учився б, щиро виконував би татів заповіт. Та брат Іван не йде та й не йде його змінити, а пообіцяв же.

— Коли ж ти, сину, підеш змінити Масю?

— Та я ж вам, мамо, казав, що не піду до того часу, поки Калюжний не перестане виганяти своїх свиней на поле. Я вже довідався, що те буде тоді, коли почнеться сльота. Я все готовий у нього робити, але тільки не коло свиней.

Для Калюжного заміна малого Максима старшим, дебелишим Іваном була б дуже вигідною, бож почалася оранка на зяб, а Максим на те був ще малопридатним хлопцем. Іван уже в силі був не тільки коні при оранці поганяти, але й за плугом ходити.

Коли до Покрови залишилося ще тільки з місяць, тоді Калюжний зробився надто добрим — розпорядився, щоб Мася спав уже в кухні на соломі та ще й дав рядину на підстилку.

— Щось довго не приходить твій брат, — казав він Масі.

— Ти ж гляди, хлопче, коли повернешся до Болотяного, то не ляпай там те, що я тоді згарячу замахнувся на тебе батогом...

— Ого, добре замахнулися!..

— Та то я тільки хотів трохи налякати.

— Ого, так налякали, що аж стьобнули.

— Забудь уже про те... Для наймита часом навіть на користь виходить, коли його хазяїн добре відстьобає... У мене ж такої звички немає. Непокірного наймита я тільки з свого двору проганяю та й усе. Ти ж удався хлопцем добрим, покірним. І не ти ж тоді погнав Перуна до Тараненка, а він сам до тебе прийшов. Хіба ж не правда?

— Та правда, дядьку.

— От бач! А ти в мене за літо підгодувався, виріс, зміцнів, то тепер тебе й не пізнають у Болотяному, коли повернешся. А от як ще побудеш одно-двоє літ у мене, то вигодуєшся та вибехкаєшся на такого парубка, що хоч куди!.. То як, Максиме, — повернешся на весну?

— Не знаю, дядьку. Як мати скажуть.

— Ну, я матір уговорю. А ти не втрачай надії — я прийму!

Тут навіть і для малого Масі було зрозумілим, чому Калюжний став таким добрим — нелегко знайти пастуха до свиней. Калюжний щодо наймитів дотримувався відомої застави: цілий рік чи строк поводься з наймитом круто, а під кінець так поведись, щоб наймит про всі кривди забув і знову найнявся. Маса про той наскок не забув, але не пожалівся навіть і рідній мамі. Затяв ту кривду в своїй дитячій душі може навіки, а може до якогось слушного часу.

А довгожданна пора таки настала. Однієї неділі під вечір прийшов Іван.

— Оце добре, що ти прийшов! — з незатасним задоволенням сказав Калюжний. Знаєш, твій братік дуже вже за мамою скучив.

— Та я, дядьку прийшов, бо мати казали мені, що я ніякого діла не матиму з вашими свиньми, а як спробуєте примусити — втечу!

— Та де, як тебе?..

— Іван.

— Іване, свиней ми вже на пашу не пускаємо. Старших закинули до сажу на годівлю, а дрібноту годуємо. Минула вже та пора, коли мої свині бродили по степу. От хоч спитай і Максима. Відколи ти вже не був з ними на полі?

— Та оце вже тиждень минув.

— О, бачиш!

— Побачимо, дядьку...

— Мені саме недостає ще одного доброго орача, як оце ти, Іване. А ти, Максиме, ще переночуй у нас. Рано їхатиму до Болотяного на базар, то завезу тебе додому, а заразом і гроші заплачу твоїй матері. Бач, до кінця строку ще далеко, а я вже плачу!

Вдосвіта перед від'їздом додому Маса ще випив потайки глечичок молока, як звичайно, прямо з-під корови, ще тепленького. Воно добре йшло йому на користь. За все оце молоко Маса дякував Палажці від щирого свого дитячого серця, наскільки вистачало в нього слів та хисту.

— Дуже, дуже спасибі вам, Палажко! Ви були для мене, як рідна мама. Якби не ви, то погано мені було б тут! А тоді... — і на його оченятах показалися сльози, — тоді, як би не ви, то... то може б хазяїн мене згарячу й убив...

— Та то вже ні, Максимцю, не такий він дурний, щоб за чужого хлопця занепастити своє розкішне життя. Постъобати міг би добре. Так дай Боже тобі, Максимцю, щастя й здоров'я, щоб ти виріс і став мудрим. Коли ще на весну сюди повернешся, то не знаю, чи мене тут застанеш. Одного разу я може таки не витримаю і щось таке їм устругну, що вони таки проженуть мене. І якби не мої руки, для них добрі на всі штуки, то вони давно б уже мене прогнали. Не раз мені ота панія казала: „Язик у тебе наче бритва, а рук не замінити"... Якщо ти повернешся, а мене тут не буде, то ти вже й сам знаєш, що й як... На світі не без добрих людей.

— Отак саме казали й наші мати про вас.

— Тітка Пріська, наша куховарка, буде тут, бо їй ніде подітися. Я попрошу, щоб вона вже доглядала тебе. А тепер прощай, Максимцю, бо вже чую голос люципера цього пекла!..

Палажка обняла Маса і щиро, безінтересовно, тільки з однієї природної людяности тричі поцілувала.

Маса, як звичайно, позбирав недоїдки, побіг до свинюшника і там гукнув:

— Перуне! Пацю-пацю!..

Перун швидко розіпхав своїх єдиноплеменників і пробився до відхилених дверей.

— Хрю, хрю! — озвався він привітливо.

— На! Бери ще раз від мене — сьогодні відійду...

— Хрю, хрю, хрю!.. — густіше, ще привітніше і ніби з жалем захрюкав Перун, ковтаючи шматки хліба.

— Рябчику, — гукнув Маса.

— Слав-у-у! — обізвався ззаду Рябчик.

— Оце поїж зразу, — сказав Максим витрушуючи з торби все, що в ній було.

— Наїжся добре, бо я вже поїду додому. — додав він і, ніби на прощання, погладив Рябчика.

З виїздом сталася коротка затримка. Коли Калюжний тільки виїхав із отого неогороженого двору, то побачив, що й Рябчик біжить за бричкою.

— Пішов геть! — вигукнув Калюжний, зупинивши коні. Рябчик став. Коли коні рушили, то й він рушив.

— А дивися, вчепився бісів собака! Ще чого доброго аж на базар побіжить за мною і там загубиться. Агов! Палажко чи хто там!

— А що там?

— Захопи там ланцюга з нашійником, зачепиш цього капосного собаку й припнеш, щоб він не бігав за мною!

Рябчик загарчав і довгенько не давався. Коли ж Палажка все таки наділа йому нашійника, він крутився, падав, славчав. Рябчика довелося просто волокти по землі.

Калюжний погнав коней. Маса мовчав і тільки зітхав, добре знаючи, що Рябчик пустився в дорогу не за своїм хазяїном, а за ним.

У понеділок Маса не міг побігти до школи. Треба ж було й постригти хлопця, і помити, і причепурити. Та ж не було ще в що одягтися. Тодоська використала понеділковий базарний день: купила убраннячко, чобітки, картузець, а бомазейкову верхню сорочку пошила власними руками.

У вівторок рано Тодоська сказала дома, що:

— Якийсь рябенький собачка коло двору лежить і відігнати не дається. А піди подивись, Масю, чи це не той песик, що тобі помагав свині пасти.

— Де, мамо?

— Та ж кажу, що коло двору лежить.

Маса тільки за ворота, а собака до нього.

— Рябчику! Прибіг!..

А Рябчик з опалу так кинувся до Масі, що аж личка досяг

і лизнув. Переповнений найвірнішою в світі собачою любов'ю, песик виробляв навкруги Масі різні викрутаси та вихилиси.

— Ходи, ходи, Рябчику, будеш у нас... Мамо, мамо, це він, мій Рябчик! Знайшов мене, буде тепер наш!

— А чим же ти його, сину, годуватимеш?

— Знайду, мамо, знайду! Нехай буде.

— Та нехай! Що ж робити, коли ви такі собі приятелі?

Так аж у середу, вже тоді, коли зранку побігли всі школярі до школи, повела Тодоська Масю до вчителя. Треба ж було впросити управителя школи, щоб прийняв. Коли вони були вже під дверима вчительської, учні відбували молитву. Управитель земської двокласової школи Федір Омелянович був людиною м'якої вдачі і без ніяких труднощів прийняв Максима до третьої класи. Він дав йому належні книжки і сказав:

— Відправляйся до третьої — ти знаєш, де вона.

Мася підійшов до дверей. Його сердечко чомусь голосно обізвалося, так ніби він оце вперше має переступити шкільний поріг. Тремтячими пальцями ледве чутно постукав до дверей. Ніхто не відізався. Тоді він відважніше постукав.

— Можна, — почувся знайомий йому голос учительки, дружини управителя, Серафими Олексіївни.

Мася несміливо просунувся в двері.

— Ха-ха-ха!... Ха-ха-ха!... — несподівано, наче по команді залунало на всю класу.

— Тихо! Чого це ви регочете? — вигукнула вчителька. А сміх, наче у відповідь, ще гучніше залунав.

— Чого ви смієтеся? — запитала вчителька.

— Бо цей хлопець заблудив! — почулося десь із задньої лави.

— Як заблудив? Та це ж Максим Степаненко!

— Так, Серафимо Олексіївно, але він ішов до свинюшника Калюжного, а попав сюди!...

— Ха-ха-ха!... — потрясло повітрям.

Від такої несподівано неприємної зустрічі Мася так розчервонівся, наче його кинуто в огонь.

— Замовчить! А не то я вас усіх залишу без обіду!

— Сідай, Степаненко, он там, коло Бондаренка.

— Я не хочу, щоб він коло мене сидів!

— Чому?

— Тому, що Максим — свинопас!

— Ха-ха-ха!...

— Ефші, ефші!.. — почали деякі наслідувати свиней.

— Хрю, хрю, хрю! Ха-ха-ха!..

— Чу-чу, чу-чу! Свиня в школу влізла!

Врешті й учительку опанував сміх. Тепер усі сміялися.

А Маса стояв на місці, мов присмоктаний до підлоги, і гірко плавав. Цей глум над ним його ж недавнього товариства далеко більше дошкуляв, як той сцьобар батурою Калюжного. Він тільки тепер повністю зрозумів, чому то Іван так уперто боронився від свинопаства. Опам'ятавшись трохи від того шуму, Маса намірився тікати зі школи, тікати й ніколи більше до неї не повертатися.

— Куди ти, Степаненко? — запитала учителька.

— До-до-дому! — ледве вимовив крізь плач хлопець.

— Постій!..

— Та хай іде, Серафимо Олексіївно, бо він скучив за свиньми Калюжного!

— Ха-ха-ха!..

— Тихо! — рішуче вигукнула вчителька. — Коли ще хоч один писне, то всіх поставлю на коліна! Хто погоджується сидіти поряд з Степаненком?

Мовчанка. Тільки ніби по надумі відізався Юрко Таран:

— Я! Максиме, йди сідай коло мене!

Він хоч був молодшим за Максима на кілька місяців, але до школи вони почали ходити разом.

— Ага, ще хочеш покататися на кнурові... Гляди, щоб і другу ногу не погриз, — вигукнув хтось з учнів.

І це викликало сміх, але вже здушений, до рукавів.

— Сідай коло Тарана!

— А ми не хочемо сидіти за одною партою із свинопасом! — запротестували Таранові сусіди, що сиділи поряд з ним.

— Як я маю поряд з ним сидіти, то краще й до школи не ходитиму! — уперся один.

— Замовкніть! Сідай, Степаненко!

А він і далі не рухався з місця.

Нехай вони собі вдвох і сидять, — сказав Бондаренко. — Я якось підслухав, як наші мама казали тітці, що вони якісь родичі...

— Сидіть тихо!

— Замовчимо, але поряд з свинопасом сидіти не будемо!

— То стійте!

— І стоятимемо!..

На якийсь момент запанувала напружена мовчанка. Вчителька мовчки, нервово ходила по класі, а потім зупинилася й заговорила:

— Погано, дуже погано! Так, дітки, робити не годиться. Максим Степаненко — сирота. Мати його збідніла. От хлопець і пішов на таку роботу, яку він у силі був виконати. Даремно хліба не їв і на одяг собі заробив. От подивіться на нього, який він тих наймах прийшов до школи чепуренький. Пам'ятайте, діти, що ніяка праця, коли вона чесна, не понижує людину. Ваш малий товариш чесно виконував все літо тяжку працю, а ви за те підіймаєте його на глум. Соромтеся! Щоб мені більше цього не було. Підійміть руки, хто погоджується сидіти за одною партою з Максимом?..

В цей вирішальний момент трапилася просто неймовірна подія. У відчиненому вікні показалася собача голова з висунутим язиком, як то буває у собак, коли їм гаряче. Собака нервово водив очима по класі, когось шукаючи. Раптом його зір спинився, і не встигла вчителька крикнути з переляку — „Ой!“, як собака мухою перелетів віконний отвір, опинився в класі й гайда до свого господаря Максима Степаненка.

— Рябчику!.. мій Рябчику!.. — міг тільки вимовити Маса. Рябчик лизнув руку Масі й сів рядом з ним, пильно дивлячись на свого господаря, наче хотів його спитати:

— А ну, скажи, хто тут тебе найбільше образив, я готовий до відплати?!

Така несподівана та незвичайна поява собаки в класі не лише приголомшила усіх, а й добре налякала та зденервувала вчительку.

— Що це за собака?! — опритомнівши від несподіванки, запитала вчителька.

— Це мій Рябчик!

— Це той собака, Серафимо Олексіївно, що помагав Максимові свині пасти!..

— Ха-ха-ха!.. — залунало знову.

Рябчик від гніву чи з радості аж заскавучав.

— Пішов вон звідси!.. Геть!.. Виведи твого собаку з класу!.. — гістично кричала Серафима Олексіївна. — Чого доброго за тобою ще й свині Калюжного прибіжать до школи!

— Кнур, кнур, Серафимо Олексіївно, може прибігти! Ха-ха-ха! — крикнув хтось з учнів.

— Перуном зветься!.. Максим на ньому, мов на коні, усе літо їздив!.. Ха-ха-ха!..

Мася торкнув рукою Рябчикову голову і подався з класи. В коридорі дзвінко залунало потрійне: „Гав, гав, гав!..“

IX

Бідній Тодосьці довелося ще раз відводити Масю до школи, прив'язавши перед тим під повіткою Рябчика. Вона всю дорогу умовляла та заспокоювала розхвилюваного сина, все повторюючи:

— Пам'ятай, синку, що з посміху люди бувають.

Крізь сльози розповідаючи мамі, як то все сталося, Мася додав:

— І тільки один Юрко Таран погодився, щоб я коло нього сидів.

— Оце так, добра б їм не було! — говорила мама, наче у відповідь на ті слова, але ніби й ні до кого. — Коли б того Юрка... Ні, якби його нечистивої мамі вража сила не повернула була до нашого села, то тато наш був би живий, і ми не зазнали б оцієї біди...

— Чому, мамо? — почав допитуватися Мася.

Зрозумівши, що сказала більше, як треба, Тодоська спробувала загладити.

— Та нічого... То мені тільки так зірвалося з язика... Про це ти тому Таранчукові нічого не говори й рядом з ним не сидай... Я вже сама попрошу вчительку, щоб вона посадила тебе на добре місце.

І не має на світі такого непорозуміння, щоб його не можна було залагодити. Завзяте та відкрите глузування над Максимом-свинопасом скоро почало вщухати. Одноманітність набридає дітям, і вони шукають нових подій та вигадок для своєї потіхи. Тільки час від часу хтось ще згадає навіть римовану приказку-жарт:

„Невеличкий Максим наш

Має нові чоботята, —

Він є добрий свинопас,

Пасе в літі поросята!..“

Спочатку такі глуми дуже дошкуляли Масі, але він не залишався в боргу: слабіших за себе він нагороджував стусанами, а сильнішим відплачував гострими та влучними словами. Мася спостерігав якісь ненормальності у противника і тим відплачував на глум. Часом він брав себе в руки і вдавав, що він не чує дражливої деклямації: „Максим-Мася, свинопася!..”, — хоч від гніву аж пекло у грудях. Всі ті напади та образи витворювали в Масі фізичне й духове завзяття й непереможне бажання відплати. Фізичну відплату він почав уживати часом навіть і до сильніших за себе: одному вдало ніжку підставити, другого несподівано турне, третього прямо по обличчю заїде... Але все то мало лише відплатний характер за їх кривди. Головне ж, про що старанно дбав Мася, була наука в школі. Він старався бути, коли вже не першим учнем, то далеко не відставати від перших. Добрий місяць минув, поки він підтягнувся до звичайного рівня, надолуживши прогаяне. Тепер Мася не марнував позашкільного часу. Він цілковито віддався шкільній науці, змагаючись за місце кращого учня в навчанні. Він ще з першого року в школі добре знав, що кращих учнів шанують учителі і шкільне товариство. В рахунках Мася скоро стояв між першими, а от у тій капосній мові треба було бути, певно, москалем, щоб не шкутильгати разом з усіма. Забити собі в голову і знати, що то воно таке „Попригуня Стрекоза”, була не така то вже легка справа.

В третій класі тільки Юрко Таран з московської мови зів перед, все мав п'ятки, а то, мабуть, тому, що до Таранів учався учитель з церковної парафіяльної школи.

Мася скоро переконався, що одинцем боротися проти напасти всіх дуже тяжко. В третій класі з самого початку його товаришем був усе один тільки Юрко Таран. Як-не-як вони ж брати у хресті... В літі їх ще дужче зблизив отой випадок з Перуном... Деся у вищих класах Мася мав ще двоюрідних братів і по батькові, і по матері. Всі вони дуже любили Масю і горою за нього стояли. Притягнути учнів до свого товариства ще й своєю торбинкою Мася не міг. Обідніла мамина рука, рідко коли могла вкласити синкові до торбини щось смачного, спокусливого та підкуплюючого. Зовсім інакше забезпечувався шкільний наплічнийох з перегородками у Юрка Тарана.

— Я тобі, сину, поклала більше, як ти потребуєш, — часто-нько казала Оксана, але так, щоб не чув Гнат. — Поділишся з Максимом.

І хоч Тодоська часто наказувала:

— Боже тебе борони брати щось з рук того витрішкуватого Таранюка! Краще потерпи, а на його ласощі не квапся... — Нічого не помагало. Не помагало й пригадування Гната Тарана:

— Гляди мені, Юрку, не сідай там рядом з отим свинопасом.

Діти не розуміли і не сприймали міжродинного зла, ненависти, таємного гніву. Вони принагідно всім ділилися — правдивіше Юрко ділився з Масею тими ласощами, що він мав при собі. Він був ними пересичений, і вони не мали для нього ніякої вартости. Частина ж того добра вже з Масиних рук ішла далі на задоволення отих різних сильніших за нього напасників. Десь уже перед Різдвом Мася висунувся на перше місце і в науці, і в товаристві. Він переганяв своїх товаришів хистом, завзяттям, упертістю та й силою, придбаною за літо коло свиней, а найперше завдячуючи Палажці, що крадькома його підгодовувала. Коли часом противна сторона пробувала нападати на Максимове товариство, він не лякався, а попереду всіх ішов у бій... В різдвяних битвах на ставковому льоду з тогобічниками Максим був отаманом.

— О, тікайте, бо он уже їде свинопас на кнурові. І гучне „Ха-ха-ха!“ розлягалось навкруги.

А це тільки піддавало гніву та відваги. Максим з кийком та каменюками в кишенях одчайдушно кидався на „ворогів“ і порирав своє товариство. Коли ж повертався додому і залишався на самоті, у його душі прокидався неспокій, що він ото погано робить, коли ходить на ставок воювати... Тоді Мася йшов до світлиці, в якій тепер, через нестатки, й на Різдво не палилось, там ставав на коліна й молився, молився, а потім сідав до книжок і до ранку й на двір не виходив. Другого ж дня повторювалося майже точнісінько те саме: приходило славне товариство й закликала на лід...

Рябчика довелося довгенько тримати на прив'язі, аж поки він не звик лишатися дома, коли Мася йде до школи. Мася ж сумлінно виконував обов'язок щодо Рябчика — годував свого найвірнішого приятеля, а це й було причиною того, що Мася останнім виходив зі школи. Він мусів позаглядати під усі парти в своїй класі, а коли торба ще не була повна, то і в інші, опорожнені вже класи забігав та вибирував усі недоїдки та недогризки хліба, як то робив ще в Калюжного. Часом траплялися порядні порції чорного хліба. Лишали їх діти бідних батьків, що соромилися тримати в руках чорний хліб перед тими, що пишалися білими паляни-

цями та різними пунделіками. Рябчикові ж ніколи не бракувало апетиту, хоч й на найчорніший хліб. Він усе поїдав і аж влискувався, цілком уже вбившись у свою собачу силу.

Мася любив, не доходячи до свого двору, прямувати левадами і ще здалека гукав:

— Рябчику, на-на!..

Звичайно, тоді вже для Рябчика не існувало ніяких перешкод. Він не біг, а прямо летів. Зупинився ж тільки тоді, коли лапи спиралися на Масині груди, а червоний язик лизав обличчя. Рябчик показував безмежну любов та відданість своєму малому господареві. А Мася дійсно був справедливим до свого вірного приятеля — старався, щоб він не голодував, щоб його ніхто не кривдив. Якщо якийсь шибеник намірявся кийком на Рябчика, тоді Мася попереджав:

— Ану, тільки спробуй зачепити! — Ми як складемо наші зуби докупи, то бідний тоді будеш!

Удовине господарство може з одного маху підупасти, але тяжко їй його знову піднести. Ось уже підходила весна, але в Тодосьчинім дворі мало що змінилося від минулого літа. Правда, з телички вже зробилася телиця. Всі коло неї ходили, мов коло засватаної дівки. Ціла Степаненчишина родина тішилася тією надією, що десь найдалі за рік телиця стане коровою й почне всіх годувати молоком... Свинка восени опоросилася семерчатами. Та те внесло малу поправу в господарство. П'ятеро поросят Тодоська мусіла продати по два карбованці, щоб заплатити за оранку. Льоху-матку підгодувала й теж продала та заплатила податок і дещо дітям купила. Недоростка-кабанця закололи перед Різдом. Треба ж було хоч трохи мати в хаті скоромини, щоб ще, чого доброго, не влізла до очей куряча сліпота... Частенько Тодоська з дітьми раду радила в хаті, але тими „радами“ ще ні одна вдова на світі господарства не поліпшила. Тодоська це й сама добре знала, а тому частенько казала:

— Може таки справді продати, як радять люди, одну десятину. Купимо корівку та конячата, матимемо чим чотири обробляти. І так уже набідувалися.

— Ні, мамо, ще побідуємо, а землі не продамо! — авторитетно заявляв молодий „хазяїн“ — Іван. — На продаж нашої землі я своєї згоди не даю! Підростемо та всі підемо на одно літо на строк. Заробимо, складемося і купимо лошатка, а батьківської землі з рук не випустимо!

— А ти що на це, Масю? — запитала мати.

— Краще таж, як каже Іван.

— І погодишся знову йти до Калюжного свині пасти?

— Ні, то вже, мамо, вибачте — не піду! За зиму хлопці трохи забули дражнити, то знову дати їм притичку?.. Ні, таки не піду!

— Воно, правда, сину, честь нашого роду — велике діло. А от вісімнадцять карбованців на вулиці не валяються, та й їсти ніхто даремно не дає.

— Е-е, що то за їжа — коли б не ота добра Палажка, то я не дуже у Калюжного наївся б. — На цей раз мало не зірвалося у нього з язика признання про той стьобун батогом, але те Мася таки затаїв.

— Це вже літо Максим буде дома, а я піду та десь у строк наймуся, — сказав Іван. — Мені більше заплатять, як йому Калюжний.

На цьому ніби й погодилися. Мама ж ще тільки додала:

— А чим ти, Масю, годуватимеш свого Рябка? Літом шматків у школі нема.

— Та ви, мамо, не журіться. Сам не їстиму, а Рябчика таки нагодую.

— Отож мені з нього вигода. Люди тримають собак на те, щоб двору стерегти, а в нас нічого глядіти. Ти ж тримаєш свого Рябчика тільки на те, щоб тобі руки лизав та об'їдав.

— Мене, мамо, він ще не об'їв, а руки лиже, бо любить мене. От що!

— Та роби собі, як хочеш. Ти вже не маленький. Кінчаєш третю класу. Жаль, що тато помер. То б він тішився, що ти добре вчишся.

По цих словах ціла родина зітхнула і довго сиділа мовчки. Думали ж всі про одно — про покійного батька.

Х

В ті часи, коли Мася був ще малим, на весні в селах дітей у школах довго не затримували. Навіть до першого травня не дотягали. Ось і тепер — десь уже по Проводах переведено іспити, і вчорашні школярі ставали, за малим винятком, на ціле літо пастиухами. Далі вже сами себе „освічували" на випасах різними засобами. Максим Степаненко, якби трохи ліпше „акав", а не

„окав“; міг би бути першим між першими при переході до четвертої класи. Та найбільший успіх він мав у співі і то не тільки в школі, але й на вулиці. Вже з ранньої весни парубки вечорами носили бувало його на руках ген на віддалені кутки села як виводія.

На цьогорічних повеликодніх вечорах парубки носилися з ним, мов з писаною торбою, як то завидючі хлопці казали. Масин голосок голосно лунав, покривав сильний хоровий парубочий спів, далеко й широко лунаючи над селом. Тільки нізачо Маса не хотів, щоб парубки брали його з собою на той бік ставка. Там він мав багато придбаних за зиму на льоду неприятелів. А вони були такі завзяті (це він добре знав), що могли на своєму кутку так на нього накинутися, що й парубки його не оборонять.

Спів, звичайно, добре діло, але лихो змалку заставило Маса пізнати, що соловейка ніякими байками не нагодуєш. Його ж тепер цікавила не якась там птиця небесна, що сама собі раду дає, а Рябчик. Навчання скінчилося, і здобич по-під партами припинилася. А Рябко їсти однаково хотів. Усі ж домашні рештки та помії мама віддавала свинці.

— А ти свого Рябчика годуй, чим хочеш, — казала вона. — Вчора ти потягнув з хати пів хлібини. Коли далі так робитимеш, то в нас не вистачить хліба до нового. Ти б краще його комусь подарував.

— О, то вже, мамо, вибачте! Відділяйте мені мою порцію, а я вже з Рябчиком тим буду ділитися.

— Ото ще що вигадай!

— Атож, мамо! Рябчик за мною полізе в огонь і в воду. Он, аж у школу вскочив за мною. А я маю його комусь подарувати, щоб не годувати? Ні, мамо, я постараюся так зробити, щоб він не голодував.

— Старайся, сину, тільки хліба з хати для нього не винось.

Тим часом Калюжний не забарився з'явитися своєю бричкою перед Степаненчишиним двором. Маса, як угледів його крізь вікно, аж похолов, а попід шкірою наче комашня поповзла. Як тільки Калюжний відчинив хвіртку й зайшов у двір, то на нього просто несамовито накинувся Рябчик.

— Що ти, дурний Рябче, сказився, не пізнаєш свого хазяїна? — сказав Калюжний, відмахуючися батогом.

А Рябчик нападав, наче на справжнього злодія, а не свого хазяїна. Гавкав та в'їдавсь, як ще ніколи не робив у своєму ко-

роткому собачому житті. Калюжний стьобав його батогом, а він на те не зважав, гавкав, гарчав і, видно, намагався влучити момент, щоб скочити на цього свого „ворога“. Могло б все кінчитися смертю бідного Рябчика, бо Калюжний мав при собі пістоля. Він уже блиснув у його руці саме тоді, коли Маса вискочив із хати, вхопив Рябчика за шию, заступив його і так урятував свого приятеля від близької наглої смерті.

— Держи його, а я пушу йому кулю в лоб! — люто вигукнув Калюжний, витріщивши почервонілі свої очі.

— Ой, ні, дядьку, ні!.. Не дам!.. Та дивись, Рябчику, це ж вони, хазяїн!..

Рябчик трохи заспокоївся в обіймах Масі і тільки ще від гніву жалібно заскавчував.

— Ач, яка собача гидота!

— Та він вас, дядьку, не пізнав. Давно не бачив та й забув, хто ви...

— Я йому, собачій душі, пригадаю!

— Ходіть до хати, Тихоне Петровичу, — запросила Тодоська. — Чи варто з-за дурного пса отак гніватися?

— Та Рябко, видно, не дурний собака. Тільки Максим, мабуть, напустив його на мене.

— Та де там! Навіть і згадки не було про вас...

Маса постарався замкнути Рябка до стайні, де він продовжував вити, і ввійшов до хати з наміром сказати Калюжному, що він більше до нього не піде свині пасти. В хаті якусь хвилину панувала мовчанка. Калюжний, що помітно ще за зиму потовстів, тепер сопів та видихував свій гнів на Рябчика, а потім почав:

— То як, Максиме, закінчив науку?

— Добре.

— От бачиш, я ж тобі казав, що гроші заробиш, добре прохарчуєшся в мене і в школі надолужиш.

— Та він у мене старанний хлопець.

— Через це я й приїхав знову забрати його до себе.

— А я, дядьку, більше до вас не піду!

— О, чому ж це так?

— Тому, що мене через ваші свині дратують свинопасом!

— І — і, яке лихо! Он мене називають свиноводом, а я з того не худну. А чого ж ти, Тодосько, мовчиш?

— Що ж мені казати? Коли впреться, то я вже не в силі його примусити.

— Так збирайся, Максиме, поїдемо. Час не стоїть, а пора гаряча...

— Нехай собі буде й гаряча, а я не поїду.

— Мабуть Іван навчив упертости? Додавлю тобі на строк ще карбованця — нехай буде дев'ятнадцять.

— То вже, Тихоне Петровичу, може дасте двадцять? — обізвалася Тодоська.

— Просиш двадцять? Але робота його того не варта. Воно ж тільки сиди коло свиней та жуй мій хліб. Хіба ж не правда, Максиме?

— Та правда, тільки я не хотів би вже ціле літо жувати ваш черствий хліб.

— О-о, бачу, в тебе добре язичок за зиму відріс — на одно слово відповідаєш десятком! Мені ніколи торгуватися — нехай уже буде й двадцять, тільки щоб Іван восени поскоріше прийшов тебе заступити.

— То вже не знаю, Тихоне Петровичу, бо Іван збирається йти найматися в строк десь аж під Одесу до німців. Чув, що там добре платять.

— Платять то платять, але ж і шкіру німці здирають з наших людей. А в мене наймити ціле літо тільки байдики б'ють. То ж ідемо, Максиме!

— Не хочу, дядьку!

— Диви, яке вперте зробилося! Добре — то хоч поверни мені мого собаку.

— Я Рябчика з цуценяти собі вигодував.

— Так, вигодував моє цуценя моїм добром, а потім собі його вкрав.

— Рябчик сам до мене прибіг.

— А тобі треба було його назад до мене привести, а так виходить, що ти вкрав.

— Мамо, хіба це правда?

— Коли вони говорять, то виходить неначе правда.

— Мій Рябко тепер на мене кидається. Ходи, Максиме, прив'яжеш його мені до брички. Якщо не послухаєш, то урядникові заявлю.

— Мамо, що ж мені буде?

— Не знаю, сину! Вони багаті, то все можуть зробити.

— Та ж Рябчик, дядьку, і на прив'язі за вами не піде — скорше задавиться.

— Нехай собі давиться. Він мій, виведу за село та й кину до рову!

— Мамо, отак мого Рябчика?

— То сідай, хлопче, на бричку, пусти його, і нехай біжить за нами. Маєш доброго готового помічника завертати тобі свині.

— А як ще прослужу у вас, дядьку, ціле літо, а потім знову побіжить за мною Рябчик, то подаруєте його мені назавжди?

— О, а як же — подарую! Тоді вже не матиму до нього ніякого права.

— Мамо, то йти?

— Як хоч, сину! Я тебе не силую. Відторік ми ж не забагатили... Дай Боже, щоб до Петрівки вистачило свого хліба, а тут ще й твій Рябчик... Правда, Тихін Петрович кажуть, що він їхній.

— То я, мамо, піду. Нехай уже дращуть мене — мені до цього не звикати.

— Отак би ти зразу казав, а то он скільки часу згаяли.

— А Палажка ще є у вас?

— Нагнав сучу дочку.

Мася зітхнув і мовчав.

— Взувай, сину, чоботята, восени купимо нові, а ці до зими однак будуть малі. Тепер, сину, зразу візьмеш собі подушечку та рядно.

— Та навіщо — в мене все матиме!

— Поки дасте, то хай має своє, — сказала Тодоська, подумавши при тім: „В тебе, скнарюки, дістане! Ми ще не забули на твої торішні обіцянки...”

Мася побіг до стайні й випустив Рябчика, шепнувши йому:

— Рябчику, за мною, а на хазяїна не нападай, бо ще застрілить бісова душа!..

Та напад тепер був би вже й недоцільним, бо хазяїн сидів у бричці, помахуючи на Рябчика батогом. Він погавкував вже якось злагідніше. Коли рушили, Рябчик побіг за бричкою, тримаючись з того боку, де сидів його приятель Мася. Часом перебігав на другий бік, а то тільки для того, щоб блимнути на лихого хазяїна — Калюжного та гавкнути йому прямо в вічі. Коли виїхали за село, добрі коні понеслись, мов змії. Бричка підстрибувала, скрипіла і тонула в зірваній куряві. Мася догадався, що хазяїн гонить коней, щоб покарати бідного Рябчика.

— Дядьку, та помаліше... Дивіться — Рябчик не може за нами встигнути... Он язика так висолопив, що ще загубить.

— Но-о!... Но-о!... — почувлося у відповідь Масі. — Но-о!.. Я провчу його, хай знає, як на мене кидатися! Нехай доганяє, аж поки не лусне!

— Дядьку, не треба, — просив Маса крізь сльози, — бо їй-богу я зіскочу з брички, коли він лусне, і тоді нізащо не піду до вас свині пасти.

— О-о!... То ти, хлопче, вже і з душком?! Нехай лускає. В мене собарні до дідька. Я тобі подарую інше цуценя. Тієї погані в мене повний двір.

Що то була правда — зразу виявилось, коли коні з усього розгону влетіли в необгороджене подвір'я. Малі й великі собаки зі всіх кінців кинулися чи то до брички, чи до бідного свого одноплеменика Рябчика, що врешті міг присісти й трохи відсапнути. Рябчик дуже добре знав собачу вдачу — не нападати на сидячого побратима. Варто йому тільки встати, як не зчується, коли опинеться в побратимських зубах. Деякі собаки пізнали Масаю скорше, як Рябчика. Першою пізнала свого сина стара сука. Вона нюхала, нюхала, а потім як не закрутить хвостом, як не заскавчить від радості і вже обняла свого блудного сінка й почала лизати. Рябко спочатку намірився боронитися, але з допомогою носа відновив пам'ять про свою добру маму. Скоро дійшло до свідомості всієї собарні, що це прибув свій брат, тож нічого його скубти, і вони помалу розлізлися та поховалися від нахабних мух по своїх закутках.

Хтось із наймитів, коли показалася бричка, вигукнув:

— О-о!... Хазяїн знову привіз малого Максима! А дивіться — Рябко з ним прибіг! А хлопця он уже як за зиму витягло вгору!

— Авжеж, — хтось додав, — хоч і не велике щастя чекає його в наймах, а воно росте.

Наймити й наймички мимохіть на хвилинку припинили свою роботу в дворі, щоб подивитися на цього малого, милого хлопця. Показалася, розуміється, і пані господиня. Оту опецькувату дитину, що торік при появі Масі тримала на руках, тепер держала за пухлу ручку. А її ще більше рознесло, та не відомо — чи тільки від ситості?..

— О-о, то ти вже, Максиме, он як виріс?! Тільки все якийсь наче панський, білявий. Та нічого — за літо коло свиней на степу знову почорнієш...

І все це вона говорила, як і торік, з якоюсь підсвідомою злістю до цього бідного хлопця чи з якоїсь загадкової заздрости до його звичайного вигляду. Можливо, що вона, пошившись в пани, хотіла б бачити свого свинопасика отаким, як кажуть, репаним брудним, з дурнуватим виглядом. А воно он — бідне, а вигляд має шляхотній, як її синки, яким жилося так, наче вони в молоці і меді плекані.

— А-а, ось і наш Максим знову повернувся до нас, — сказала куховарка. Ходи, пообідаєш та, мабуть, і до роботи.

Коли Маса клав свій пакунок на лаву, то з нього полетіли на долівку книжки.

— То ти що, хлопче, приїхав сюди вчитися?! — сказав жартома той самий закудовчений наймит, що й торік тут був. За зиму він ще більше встиг зарости та набрати на себе різного бруду.

— Та це не для науки, а тільки для читання, — відповів Маса, збираючи книжки. — О, а це мати положила й задачник Малініна і Буреніна.

— Не завадить, хлопче! Будеш за його допомогою хазяйські свині підраховувати, — випалив закудовчений.

— Та я, дядьку, й без задачника їх порахую.

— Е-е, ти в нас грамотний свинопас. Панським удався та в погані руки попавсь...

— Залиши, Олексю, хлопця! — заступилась куховарка.

З неприбраного ще столу видно було, що обід тут уже відбувся, і всі повиходили, поспішаючи вибратися з кухонної духоти.

— На, хлопче, скоріше обідай, бо, чого доброго, гукне виганяти, то ти так і підеш голодний.

Вона налила йому до миски борщу, вже майже холодного й перебовтаного. Але тим Маса не журився, бо можна було приспішено сьорбати, не попівши язика.

— А оце тобі, Максиме, й шматочок м'яса від мене. Для всіх його не вистачило. Я приховала його для себе та оце й віддаю тобі.

— Дякую, тіточко! А де Палажка?

— Ого, Палажка вже своє гніздечко звил! Дослужила тут року, одержала свої гроші, заплювала наші панії очі на прощання та й пішла собі. Відходячи, дуже мене просила, синку, заопікуватися тобою, коли ти на весні сюди повернешся. На язик вона була дівка, мов бритва, а проте добра й справедлива.

— Дуже добра! — ледве промовив Маса крізь сльози. — Наче рідною мамою мені була.

— Отож то воно, Максимцю, кажуть же, що на світі не без добрих людей. Та ти вже не журися. Нема Палажки, то я не дам тебе кривдити. Своїми дітьми опікуватися не довелося, мабуть, Богові негодно було, то я вже це літо тобі допомагатиму.

— Спасибі, тіточко! А ви знаєте, що отой Рябчик у мене зимував? Тепер он лежить коло порога, чекає на мене. Він голодний...

— Заклич його до сіней, — тихо сказала Одарка. — Я винесу йому цеберко з помиями, нехай наїється досхочу. Що залишиться, то нехай уже собарня доїдає.

— А шматки позбирати можна?

— Та збирай, сину, як і торік...

— А Перун ще живий?

— Живий кнуряка!

Рябчик, справді, так нахлепався, ніби барильце проковтнув, ледве виліз із сіней.

Маса кинув очима на свиней і без підрахунку помітив, що в цім році їх ще більше. Недаром то Калюжний набавив два карбованці.

— Перуне, гукнув Маса. — На-на!..

— Хрю-хрю! — обзивався кнур і взяв напрямок до Масі, але якось не так жваво, як то він робив торік. — Хрю-хрю! — привітно озивався Перун, певно пізнавши свого приятеля, по-своєму засміявся, показуючи грізні пожевклі ікла.

Черідка побільшилася, але багато знаних Масі кабанців і льшок не було тепер уже в гурті. Певно не було їх взагалі між живими.

Скоро Маса помітив, що Перун підупав на силі. Далеко жвавішим тепер був тут молоденький кнурик, якому дано було назву, мабуть згідно з його виглядом — Брудас. Він, запінившись, усе мотався поміж льохами, а Перун усе вилежувався проти сонця, наче вийшов на пенсію...

Тихон Петрович Калюжний високих наук, звичайно, не вивчав. Скінчив тільки двокласову школу, але в господарстві добре знав, що до чого — з чого може бути зиск, а з чого ні. Він бачив, що Перун тепер тільки даремно їжу переводить. Та знав Калюжний і те, що зі старого кнура сала не то, що не вгризеш, але й не всмажиш — воно тільки шкварчатиме на сковороді та бризкатиме

ме, а користи з того ніякої. М'ясо можна без кінця варити, і все ж воно не пом'якшає. Тільки шкура могла б пригодитися на добре решето або на постолі наймитам. Це власне й рятувало Перуна від колодача, бо яким уже не був скнарою Тихон Петрович, але вважав, що Перун за свій вік дав йому чимало приплоду, то нехай поживе ще якийсь рік до своєї нормальної свинячої смерті. Тоді вже добрий господар велить, може саме отому закудовчену наймитові, здерти з Перуна шкуру, а з твердим його м'ясом якось собарня впорається.

XI

Літо випало дуже дощове. Отак зранку вигляне заспане сонце, та й затемнять його хмари, мов сльози ясне око. Подихне вітерець — чи то південний, чи то західний — та прижене десь із-за обрїю хмари, а з них так і полетяться, не то, що дощ, а цілі хвилі води. Спадають вони на землю, хутко збираються в потічки, в потоки, а далі й землі не видно — наче море з неба на неї впало. Люд хрищений спочатку радів.

— Коли вже в цім році не буде врожаю, то в сухе літо його не чекай, — казали люди.

Та скоро почали й потерпати, бачучи на власні очі, що не тільки від посухи не буває на степу добра, але й безперестанні зливи не несуть щастя.

— Трудно, щоб Бог нам догодив, — казали розсудливі люди. — Нема дощу — нарікають, багато дощу — замість молитви — гнів до Бога підносять.

Взагалі дощ влітку — звичайно не велика біда для тих, що мають можливість на нього дивитися крізь вікна, та ще й з теплої хати, а от для пастухів, то це вже справді лихо.

У Калюжного, як і в кожного доброго господаря, дощ чи не дощ — худоба мусить бути на випасі, бо що ж з нею у дворі робити, лише даром годувати? Для худоби в дощові дні влітку добре — паша все свіженька, а мухи не докучають скотині.

А от нашому бідному Масі дощі в'їлися чи вмокли до живої печіночки. Тож не жарти — день-у-день мокни, а висушитися допуття ніде. Тільки іноді він підсушиться в кухні на печі, а то саме тоді, коли там не вилежувався закудовчений дядько Олекса. Звичайно ж доводилося усе сушити на собі та під собою в яс-

лах. Жаль було Масі й свого Рябчика. Він тепер лежав коло нього в яслах, у ногах. Їх обох починали в однаковій мірі заїдати кляті блохи. Та Мася скоро прогнав їх.

Він підстеляв під себе й Рябчика полинь, а блохи від його пахоців утікали, може аж до господаревих хоромів, як чорти від ладану. Коли ж Мася сушився в кухні на печі, то тоді Рябчик, дощ-не-дощ, болото-не болото, вкладався під дверима кухні. Це Масю дуже непокоїло, і він мусів ради Рябчика йти до стайні, де вони вже разом досушувалися. Зате на випасі Мася не мав трудів із свиньми. Рябчик їх завертав та відганяв від шкоди. Одного разу Перун, забувши минуле, все таки намірявся попробувати свої старі ікла на Рябчикові, та помилився. Для цього він показався ще неповороткішим, як торік був. Поки Перун оглянувся, Рябчик так його гризнув за задню литку, що він тільки кувікнув.

— Ото не зачіпай, Перуне, мого Рябчика, бо він чого доброго, здере з тебе твої старі ногавиці! . . — сказав Мася, помітивши ту сутичку.

Після того Перун більше не наставляв свого рила проти Рябчикових зубів, а зразу повертався від шкоди, коли той велів йому своїм гавканням.

Назагал мокре літо проминуло для Масі зовсім нецікаво. Ніщо вже тут не справляло для нього будьякої приємності. Бракувало тепер в цім незагородженім подвір'ї й доброї Палажки, що торік підгодувала Масю, боронила, а часом і приголублювала, мов рідна мати. І сумнувало якось було. Оті книжки, що йому вклала мати до торби, встигли розкиснути непрочитаними. Рахункової він і не думав носити з собою на поле. Вона все лежала у нього під подушкою в яслах. Врешті десь перед жнивими встановилася добра погода. Нудьга ж від того тільки збільшилася. Рябчик, мов при вівчарі вівчарка, сумлінно виконував Максимові обов'язки — слідкував за свиньми та не пускав у шкоду, а він знечев'я все ляпав кийком по землі, все щось передумував, наспівував багато разів переспівані пісні, яких він навчився від мами та від парубків на вулиці. Врешті пригадав він і про свою рахункову книжку, та й став брати її з собою. Ні паперу, ні олівця він не мав, а дістати тут було неможливо. Раз попросив того добра у синків Калюжного, а вони за те тільки його висміяли.

— Твоє діло наші свині пасти, а не на папері писати! — глузливо відповів старший синок Калюжного, намагаючися при тім говорити ще й „по-панському . . .” Масі більше нічого не залиши-

лося, як тільки розв'язувати арифметичні задачі подумки, неписано. Спочатку це йшло тяжко, а потім цілком несподівано прийшло йому до голови добирати до кожної задачі якийсь мотив і виспівувати, мов пісню. Так воно наче якось легше пішло. Рябчик усе позирав, висолопивши язика, щоб свині не лізли в шкоду, а Мася виспівував собі арифметичні задачі.

У возовицю вже так сонце пекло та розпікало, що і в старого Перуна кістки разом з цілою тушею добре випарилися. Поле ж свинячого попасу тепер значно поширилося. І на стернях у Калюжного не пропадав ані один колосочок, ні одно зернятко — свині все визбирували та поправлялися. Одного разу, коли негодні свині позаривалися в землю й дрімали, загавкав Рябчик. Мася оглянувся й побачив, що до нього наближається Юрко.

— Рябчику, не гавкай і не зачіпай: це до мене йде мій приятель Юрко.

— А не вкусить? — запитав звіддала Юрко, тримаючи в руках якийсь пакуночок.

— Іди, не бійсь!

Рябчик справді ліг собі збоку, поклавши свою зубату морду на витягнуті лапи.

— А він тебе слухає!

— Ще й як! А як оце ти до мене попав?

— Та ж тут недалеко наші копн. Я ще в жнива, коли ми косили озиму пшеницю, хотів до тебе прийти, але тато не пустили.

— Чого?

— Та хто їх знає. Вони все чогось за тебе з мамою сваряться.

У відповідь Мася тільки зітхнув і аж потім запитав:

— А що ж я твоєму татові злого зробив?

— Та нічого. Вони все дорікають мамі за те, що вони погодилися стати твоєю хрищеною мамою: „Ось бачиш, — кажуть, — до чого наш славний Таранівський рід докотився — моя дружина має хрищенника свинопаса...”

По цих словах обидва хлопчики зітхнули і замовкли.

— А що ж мама на те? — аж потім запитався Мася.

— Мама один раз при мені мало тата по обличчю не ляпнули і сказали: „Якби ти не походив із Таранівського скупердячого роду, то мій бідний хрищеник Максим свиней би в Калюжного не пас. У нас вистачило б добра і для нашого Юрка і для мого хрищенника Максима. Нехай би собі хлопці разом росли.” А тато: „От нам цього ще бракувало! Ти мабуть думаєш, що ота

голоп'ята Степаниха так би тобі його подарувала. Вона ще по тих христинах чомусь як сказала, так такою й досі залишається. Забігав же я ото одного разу кликати її до машини, коли сутужно було на людей, так вона," — твоя, Максиме, мама, — „мало не сказала від злости й погнала мене з двору," — переповів Юрко й замовк.

— Гляди, щоб тепер тобі не дісталось, що ти прийшов до мене.

— Та тато не знатимуть... Я сюди прийхав з наймитом та наймичкою. Вони набрали снопів та й поїхали. — А я сказав їм: „Піду на баштан," а замість того прийшов до тебе... А отой кнуряка ще живий?

— Он зарився в землю та хрюкає. Хочеш ще на ньому показатися? Ха-ха-ха!..

— Ха-ха-ха!.. Ні, Максиме, дякую — ноги жаль...

— Ану стягни чобота та покажи, чи є знак?

Юрко роззувся.

— Ось бачиш оці біленькі шрамчики на п'яті. То Перун якраз туди був загородив свої зуби.

— Ха-ха-ха!.. — Ха-ха-ха!.. — сміялися обидва.

— Тепер нам сміх, а тоді я довго потерпав. За те мене Калюжний навіть батурою відстьобав. Та нічого. Палажка за мене заступилася. А от твого батька довго боявся. От, думаю, як прилетить сюди верхи та так мене поб'є, що й ну!..

— Тато, справді, були дуже злі на тебе, але мама їх укоськали. Та вже про те забудьмо. Хочеш, Максиме, їсти?

— Та не дуже... Я обідав і ось маю, — він показав на торбинку.

— Ану покажи, що маєш.

Мася витяг із торби шматок чорного, як земля, хліба та шматочок прижовклого сала.

— То оце таке вони дають тобі їсти?

— Як бачиш. Я не раз чув від людей, що чим багатший чоловік, тим скупіший. Калюжний також пнеться у великі пани, а тому отак і годує своїх наймитів.

— Дай мені, Максиме, твій хліб.

— Навіщо?

— Та я з того шматочок понесу додому й покажу мамі, а решту кину твоєму Рябчикові, щоб привикав до мене й не гавкав.

— Як хочеш, то на.

Юрко вкусив того хліба, пожував і скривився.

— Та який же він кислий! Ось давай поїмо мої пиріжки з печінкою. Мама дали їх мені свіженькими. Казали, щоб і тебе погостив.

Він розкутав той пакунок, що мав з собою. І вони собі щиро, може з підсвідомим почуттям рідних братів, разом відбули скромненьку трапезу.

— А що це в тебе за книжка?

— Та це — задачник Малініна і Буреніна.

— Навіщо ж ти його носиш з собою?

— Значев'я рішаю задачі.

— Отак, сам?!

— Сам. Добрався вже аж до десяткових дробів, а в школі нам ще й простих не показували.

— І щось у тебе виходить?

— Ось на, — Мася подав Юркові підручник, — скажи мені якийнебудь номер задачі.

Юрко дивився, дивився, перегортав добре вже засмальцований підручник і промовив:

— 325!

— Мася хвилинку подумав і проспівав цілу задачу.

— Ха-ха-ха!.. — Юрко так розсміявся, що аж по землі покотився. — То ти що — всі задачі співом рішаєш?!

— Як чуєш. Ану давай ще!

— 452!

Мася і ту проспівав, але вже іншим мотивом.

— 565!

Мася проспівав ще інакше.

— То оце ти їх отак всі повирішував?!

— Як чуєш.

— І хотілося тобі?

— Від нудоти все, Юрку, отут коло свиней робити можна.

— Я про це розкажу мамі. Ото будуть сміятися!

— А в школі виспіваєш учителеві хоч одну задачу?

— Чому б ні?

— Ото буде сміху!.. Ха-ха-ха!..

Так оці два братчики просиділи, щиро прогуторили, під кінець ще й заспівали та й не зчулися, коли вже чимало часу втекло. Юрко ненароком угледів здалеку, як помалу їхали двома возами їхні наймити по снопи.

— Ідуть. Мушу йти. Попрошу їх, щоб не казали татові про те, що я був у тебе.

— Мені з тобою так добре... Коли ще прийдеш, Юрку?

— Як тільки вдасться. Ти знаєш же, що я рідного брата не маю. З тобою ж мені добре, наче з рідним, хоч моя мама тільки хрищеною тобі доводиться.

Отак минали дні за днями на степу під дощами, вітрами, під сонцем. Так настали вже й холодні ранки, а далі й осінні дні. А Маса добре вже собі розумів, що в житті все проходить, все минає. Дні коротшають, а з кожним днем все ближче й ближче до Покрови, до того блаженного дня, коли приїде кінець його строковій службі. Брат його Іван таки подався на заробітки і цієї осені не міг Масю заступити. Та Маса таки дочекався — сьогодні він „доспіває” останній день. Ось настав і найщасливіший день, день Пресвятої Покрови. Маса намірявся ще з вечора сказати Калюжному, щоб виплатив йому зароблені гроші, і він піде собі додому. Не вистачало на те відваги, а Калюжний не тільки сам про те не пригадував, але ще чомусь при зустрічі злісно бликав на нього очима, ніби чимсь був дуже незадоволений. Це якось непокоїло Масю, хвилювало та викликало якесь недобре почуття.

— Дядьку, то вже сьогодні Покрова, — ледве вимовив Маса, здивавши ранком Калюжного.

— То що, як Покрова?

— Та ж гроші мені дайте, і я піду додому.

— Почекай, хлопче, ніколи мені з тобою зараз говорити.

Калюжний справді був дуже заклопотаний, бо до нього вже зранку почали з'їздитися якісь пани та підпанки. Це показувало, що в Тихона Петровича Калюжного в цей святий день відбуватиметься неабиякий бал. Достатків, звичайно, для балювання не бракувало. Осіннє сонце підбилося під обідню пору. В не дуже фешенебельних хоромах Калюжного ставало дедалі гучніше й веселіше. Хтось там уже рипав на гармонії. Дзвенів веселий жіночий сміх. Вибігали і вбігали до будинку добре одягнені та відгодовані діти. Маса все чекав, а „славний” хазяїн, багач на цілу околицю, грошей не виносив і не казав Масі: „Иди собі додому.” Бідний хлопець починав уже ламати рученята і плакати, ходячи по дворі, а від нього ні на один крок не відставав Рябчик.

Заходив, може вже вдсяте, до кухні, то брав свій клуночок, то знову його клав на лаву. Врешті слізно просив куховарку, щоб вона пішла з ним до хазяїна.

— Чого ти від мене хочеш? — гримнув розчервонілий Калюжний, стоячи на ганку.

— Дайте, мені дядьку гроші, я піду додому. Сьогодні ж Покрова.

— Тож бо й є, що Покрова! А в цей святий день я не працюю. Та врешті я ось для тебе маю, — при цьому дістав із кишені папір.

— Вмієш читати?

— Трохи вмію.

— Ну, та я сам тобі прочитаю, а ти тільки потім підпишеш: „Я, Максим Степаненко, рік маю дванадцятий, родом із села Болотяного, зобов'язуюся на слідуючий рік, після Провід, найнятися на строк до Покрови до Тихона Петровича Калюжного. Помимо належних по вислугі грошей, він дарує мені назавше свого вченого собаку Рябка.“ — Зрозумів?

— Так, дядьку, зрозумів.

— То ось іди сюди та підпиши... Тоді підеш собі додому і забереш із собою Рябка. Мамі скажеш, що я буду в понеділок на базарі і тоді дам їй належні тобі гроші. Зрозумів?

— Так.

— То йди, підпиши!

— Ні, дядьку, не підпишу!

— Чому?

— Бо вже більше не хочу свиней пасти. А ви казали, коли наймали, що Рябчик буде мій.

— Казав, та не доказав! — при цьому він нахилився, підняв і кинув з ганку мотузку. — Візьми мого Рябка під повітку, прив'яжеш його там, а потім іди собі додому.

— Та як же це, дядьку, так? Мого Рябчика і сам маю прив'язувати?

— Не твого, а мого! Ти мусиш його прив'язати, бо нікому іншому він не дасться. Іди! Веди його, нехай не гавкає на мене, собача душа, бо вб'ю!..

Мася стояв нерухомо та витирав рукавцем сльози.

В цей час за широкою спиною Калюжного уже показувалися розчервонілі від горілки обличчя гостей. Вони голосно розмовляли, сміялися. Наперед висунулася пані Калюжна Анастасія Сидорівна.

— Алеж яке воно в'їдливе! — почала вона. — До нас на ху-

тір з весни приходить худе, бліде, а восени додому повертається випасене та червоне, мов буряк.

Ці „вдалі” слова аж занадто тепер огрядної Анастасії Сидорівни викликали загальний сміх. А Мася стояв нерухомо на місці та вмивавсь слізьми, тримаючи в руці клуночок.

— А що ото ти при собі маєш — запитала Калюжна. — Чи не потяг щось нашого ?

— Це . . . це моє ряденце, подушечка, рушничок та задачник Малініна і Буреніна, що мама мені дали, як я їхав до вас . . . Як не вірите, то й подивіться.

— Ет, не мали б що робити та твої смороди розглядати. Іди — прив'яжи! — ще раз рішуче велів Калюжний. — Нехай тут не гавкає.

Мася мусів зійти з-під глузливих очей та виконати те, що хазяїн велить. Прив'язуючи Рябчика, Мася вирішив схитрувати:

— Я тебе, Рябчику, так прив'яжу, щоб ти міг висмикнути із петлі голову і гайда за мною, як я тільки вийду за двір. Доженеш мене, та й будемо разом утікати !

Хвилини за десять по цій розмові Мася і Рябчик щосили бігли степом.

Час-від-часу Мася оглядався, чи не женеться хтось. Нікого не було видно. Може Калюжний так запив з гостями, що й не згадає за нього. Від довгенького бігу у Масі вже й дух почало перехоплювати. Рябчик не зводив очей зі свого приятеля, рвався вперед і якось непокоївся. Можливо він краще за Масю відчував наближення небезпеки. Та довго на біду не довелося й чекати. Он показався огрядний вершник на жеребці. Послав наймита чи сам летить? Не розбереш.

— Сам, сам ! . . — уже шептав Мася, кусаючи до крові свої губи, та так утікав, що аж дух замирало, ніжки підкошувалися, в очах жовтіло.

— Рябчику, тікай, тікай сам, ти, ти прудкіший! — ледве видавив із себе Мася.

Але Рябчик не відходив від свого приятеля — бо нема кращого, як вірність до загину, до смерті.

— Ой, лишенько! Нене! — вирвалося з грудей Масі.

Вершник уже до них підлітає. В руці двоцівкова дробівка. Мася падає на колінця, спинає рученята, наміряється затулитися: „Дядьку, дядечку, не вбивайте нас ! . . Ми ж вам щиро ціле літо свині пасли ! . .”

Рябчик, мов млинок, кружляє навкруги жеребця, гавкає, гачить, підстрибує, хватає за ноги. Жеребець казиться від ситі, а може й переляку, стрибає, стає гопки, прискає, з рота летить піна, змішана з кров'ю. Жеребець зривається і зі своєї волі кудись несе́ться. Калюжний, розпалений гнівом і горілкою, шарпає за повіддя, завертає жеребця, наміряється на Рябка, але він так скоро кружляє, що йому не вдається затоптати собаку.

Мася зі всієї сили вигукує:

— Мамо, мамо! Рятуйте!.. Рябчику, Рябчику, тікай, тікай, бо вони наміряються тебе застрелити!

Невідомо, чи Рябчик зрозумів ті слова й послухав Масю, чи його погнав інстинкт самозбереження, але він втікав. По хвилині наче таки відірвався від очманілого вершника і от-от утече, врятується. Ще мить було їх видно, а далі наче в землю впірнули — вскочили в балку. За хвилину виринули й понеслися степовою рівниною. Рябчик тепер здавався білочорною крапкою, а вершник з жеребцем зробилися ще більшими. Мов якийсь степовий пострах, наче якась погибіль виринула з чорної плодючої землі і летить, несе́ться за бідною малою твариною. Та ось від чорного вершника бризнуло огнем, наче хтось плюнув у степовий простір. Згодом донеслося два звуки — вибух із рушниці та жалісне скавуніння Рябчика. Одночасно було видно, як він підстрибнув вгору, а чорна постать ще раз плюнула вогнем. Рябчик упав на землю. Та й покотилася від тих двох пострілів по голому осінньому степу якась кострубата, пригнічуюча, зловіща луна. У тім зловіщім рокоті вчувався голос якоїсь невидимої сили: „Ой, не буде на цій землі добра, де великі заможні зловолодарі не шанують ні малої людини, ні її вірної тварини!..”

— Ой, Боже мій, Боже! Він мого Рябчика застрелив! — вирвалося з Масиних грудей повне жаху голосіння, наче той вершник поцілив в людське, найближче й найрідніше Масі, серце.

Чорна постать — переможець над бідною тваринкою — неслася вже назад.

— Може й мене застрелить? — вирвалося з грудей Масі. Він упав у глибоку борозну і, мов польова мишка, притаївся. Калюжний, наче вихор, пронісся на своєму найкращому та найбуйнішому жеребці недалеко Масі. Якимось чадом війнуло від вершника на хлопця. Невідомо — чи він не помітив Масі, чи не мав уже потреби помічати. Калюжний змієм полетів на свій хутір.

Там він із захопленням розповідатиме гостям про свій „лицарський” вчинок.

Мася все ще лежав у борозні, завмерлий, припалий груденятами до чорної землі. Його серденько так стукало, наче вся чорна земля дрижала, струшувалася під невидимими величезними молотами.

Врешті Мася опам'ятався. Вистрибнув із борозни, мов зайчик, і подався до свого Рябчика, що віддалік лежав тепер нерухомою грудочкою.

— А може він живий? Може хазяїн його тільки поранив? — шептав собі Мася, наближаючися до тієї білочорної грудочки на чорній землі.

— Рябчику мій, то ти таки неживий?! — в розпачі й жалю вигукнув Мася.

А Рябчик справді лежав неживий. Він трохи вискалив зуби, між якими застряг прикушений язик. З опалу Масі здалося, що він наче живий сміється. Оченята не встигли закритися і „дивилися.” Тільки такі якісь засмучені, в тумані. Ось видно й спідки струджених, стоптаних лапок. На одній криваві плямки. З тім'я у нього текла і вже застигла кров. Другий постріл дістався до його грудей. Це, мабуть, сталося тоді, коли він від першого пострілу підстрибнув догори, повернувся до Калюжного, а він і всадив йому...

— Рябчику мій, Рябчику! — голосив Мася, впавши коло нього на колінця. — За що ж оце він тебе бідного вбив? Ти ж ціле літо завертав свиней, щоб вони не робили твоєму господарстві шкоди. А він от узяв та й убив. Убив за те мого бідного Рябчика, що мене любив і слухав. Робив же це ти тому, що я тебе ніколи не кривдив, ділився з тобою, як з моїм вірним приятелем, останнім шматком хліба. Ой, Боже мій! Що ж мені тепер без тебе робити?

Мася схилився над ним і гірко плакав. Оце втретє у своєму коротенькому ще житті він гірким плачем полегшує свою душечку. Вперше Мася так плакав разом з усіма, коли ховали тата, якого ніхто, нічим не заступить; вдруге плакав, коли в них здохла корова й не було чим її заступити, мусіли недоїдати, бо не стало молока; трохи поплакав разом зі всіма й за лошничкою; а от тепер доводиться плакати самому серед голого осіннього степу. Втрата Рябчика — це тільки його власна втрата. Навряд чи хто з його родини захотів би через цю втрату разом з ним плакати. Його, мабуть, ще й висміяли б, що оце він так плаче за

собакою. Та сльози не течуть із якихось невичерпних джерел. Очі виплачуться, проминуться сльозами, полегшать душу та й висохнуть. Маса перестав плакати, ще раз глибоко зітхнув, хвилинку посидів мовчки, дивлячися на Рябчика, і рішив тут же його й поховати. Довгенько пошукував якогось струменту, щоб за його допомогою вигребти в борозні ямку. Врешті набрів на кілок, до якого вліті припиналося тварину. Довгенько трудився, поки витяг із землі досить довгий і добре на кінці загострений кілок. Ним він скопував, а потім рученятами вигрібав землю. Довго працював Маса, поки викопав у колінце завглибшки яму. Потім положив до неї похололого Рябчика, попідгинав йому стружені лапки, пролив знову сльози й загорнув, вивершивши могилку. З осінньої свіжої, нажовто зацвілої свиріпи та доцвітаючого синцю склав букетик й встромив його в могилку.

— Вічна тобі пам'ять, мій дорогий приятелю Рябчику! А тобі, — Маса дивився на схід і стискав свій п'ястучок, — тобі, Калюжний, я цього до смерти не забуду й не прощу!

По осінньому степу розливалось ще вечірнє прихололе проміння. Сонце вже почало спадати за обрій. І тихо було в степу, тихо, мов у величезній усипальниці. У степу скоро все засне, а його широкі простори обгорнуть могутні крила чорної, як і сама земля, ночі.

Вже стемніло, коли Маса повертався додому, несучи в собі велику жалобу, палаючий гнів, що вщерть налив його, все ще дитячу, душу. А могло ж бути інакше — по закінченню наймитського строку він міг принести мамі, своїм сестричкам і братові радість.

XII

— Чого ж це ти, сину, так плачеш? Заспокойся, — голублячи Масю, питала мама. — Набив тебе хтось, чи гроші по дорозі відняв?

— Ой, ні, мамо, ні!..

— Ну то що ж?

— Калюжний застрелив мого Рябчика!

— Оце бо велика шкода, маєш за чим отак побиватися та плакати.

А Маса ще тужніше заривав.

— Я бачу, що й ви, мамо, такі...

— Які, сину?

— І вам не жаль мого Рябчика. Я вигодував його. Він дуже мене любив. Свині помагав пасти.

— Та вже не плач, Масю! Дістанемо десь цуценя — невелика річ — та й знову вигодуєш собі. А гроші він дав тобі?

— Ні, казав, що в понеділок на базарі вам дасть.

— То й добре. Я візьму гроші, а його при людях так вилаю за твого Рябчика, що йому аж очі від сорому вилазитимуть.

— Агов!.. Тітко Тодосько! — почулося з вулиці.

— Хто це там гукає?

— Це голос одного з наймитів Калюжного.

Тодоська побігла надвір.

— Хто тут?

— Та це я — посильний від Калюжного.

— А що скажете?

— Та привіз вам гроші від хазяїна.

— Прошу до хати!

— Ніколи. Хазяїн, може сп'яна, велів мені так їхати, щоб одна нога була на хуторі, а друга в Болотяному.

— Чого ж так спішно?

— Калюжний мабуть боявся, щоб я у вас не заночував, а хтось тим часом не потяг ось цього його коня... Він усе каже, що в Болотяному повно конокрадів.

— А його ж ще не обікрали?

— Ні, такий не дасться!

— Перекажіть йому, що в Болотяному ніхто ще конокрадів не лічив, а от церковним злодієм був тільки один його батько Петро Калюжний...

— Отак і сказати?

— Так прямо й скажіть. І ще запитайте, за що він мого хлопця скривдив — забив того собачку...

— То й не знаю, як йому таке сказати. Вони там саме так балують, що аж земля під ними трясеться. Так ось візьміть. Тут у коверті гроші і якась записка.

— Надумавсь послати. Мабуть догадався, що я могла б на базарі прилюдно його вилаяти, — додала Тодоська, беручи від вершника коверту.

Посланець круто повернув коня й погнав вздовж вулиці. Тодоська повернулася до хати.

— Що він хотів? — запитав Маса, що вже приліг на лаві.

— Ось гроші Калюжний прислав. — Вона відкрила коверту і витягла з неї червону десятку, блакитнувату п'ятку та зелену троячку.

— О, то чого ж це тільки вісімнадцять? Договорилися ж за двадцять! На, сину, прочитай, що він тут пише.

Мася взяв цидулку і помалу почав із неї вичитувати: „Хоч договорювалися за двадцять — посилаю тільки вісімнадцять. Два карбованці відвертаю за ту шкоду, що свині мені наробили через Максимів недогляд. Шкоди за літо нароблено може й на десять, а я відраховую за те тільки два карбованці. Т. П. Калюжний.”

— Мамо, не вірте, це він бреше! Жадного разу в шкоду свині за ціле літо не вскакували. Та й мій Рябчик до того не допустив би. — І Мася знову заплакав.

— Ні, я цього не подарую! Завтра ж піду до твого, сину, хрищеного батька. Нехай він нас розсудить. Ти бачиш, який багатій — на дитинячі два карбованці поквапився. Це він того й послав через наймита, щоб мені на очі не показуватися. Та я тебе таки знайду, від мене не втечеш!

Другого дня Тодоська ще раненько побігла до волости, щоб усе розказати й порадитися із своїм премудрим кумом — писарем. Вона довгенько все обходила його за непотрібністю, а ось тепер знову доводиться заглядати в заховані під окуляри очі кума Михайла Івановича. Що найперше кидається у нього ввічі, так це все той самий, але ще більше посизілий ніс, набрякле обличчя та добре посивіла голова.

— Що скажете, дорога кумасю? Довго ми не бачились, — поспішив він заговорити, як тільки Тодоська переступила поріг до його канцелярії.

— Та отаке, куме Михайле Івановичу, біда пригнала...

— То вже відомо, що до мене тільки тоді, коли біда. Кажіть, кажіть, кумо, — що то за біда у вас.

— Калюжний скривдив мого сінка, а вашого хрищеника Масю.

— А що ж воно там таке сталося?

Тодоська постаралася може аж занадто докладно розповісти, що сталося. Кум ніби уважно та співчутливо слухав, мугикав, а далі почав:

— Та воно таке діло, кумо, що тут так спроста нічого не можна допомогти. Нічого й говорити, що я мого хрищеника Максима дуже люблю. Якщо він не стане вірвистелем, то з нього будуть

люди. Він хоч і пас оце вже двоє літ свині в Тихона Петровича, то все ж таке в якесь безглуздя не впав, коли не рахувати того, що він допустив до того, щоб кнур покусав Юрка, сина нашої спільної кумасі Оксани . . . — При цих словах Тодоська здригнулася, а кум, наче того не помічаючи, продовжував: — Не знаю, який буде толоч з інших моїх хрищеників, а от з Максима видно вийдуть таки якісь люди... Я з пару разів і в це літо випивав по чарці з Тихоном Петровичем, закидав добре слово й про Максима. Аякже, Тихон Петрович хвалив мого хрищеника, цебто вашого рідного сина. Казав, що хлопчина проворний, от тільки любить кататися на кнурові та все напускає проти хазяїна його ж таки Рябка . . . Під кінець воно отак таки й мусіло статися, як ви, кумо, оце казали. Щоб Тихон Петрович так собі не доплатив два карбованці, то мені не віриться. Врешті, коли з ним зустрінуся, то в цій справі поговорю . . . — При цьому подумав, що є причина до того, щоб Калюжний заплатив за докладну випивку. — Хоч зі всього перебігу цієї події, — продовжував він, — наперед, кумо, можу сказати, що діло залишиться без наслідків . . . Собака був власністю Калюжного, і він з Рябком міг зробити, що завгодно. Що торкається шкоди, кумасю, то її треба винагородити, раз вона була зроблена свиньми, навіть і при умові, що свинопасом при тім був ніхто інший, а тільки ваш син, а мій хрищеник. Воно виходить обобічна невігода, але ніякого іншого вислідку при всіх моїх можливостях я дати не можу!

— Вибачте мені, дорогий куме, що я оце вас потурбувала, а ви наговорили мені три . . .

— А-а, прошу, прошу, — поспішив кум, перервавши Тодоську. — Я завжди, кумо, до ваших послуг! . . . Готовий, чим лише зможу, вам допомогти!

— Та оце бачу . . . І я хотіла сказати, а ви перебили . . .

— Що сказати?

— Для нас, куме, така поміч від вас . . . Нам можна дістати від вас стільки ж користи, як з цапа молока!

— Що-о!?

— Лиха ви нам, Михайле Івановичу, наробили багато.

— Як це, кумо?

— А отак — коли б лиха година була не понесла мого' покійного Петра кликати вас у куми, то, може, він і досі був би живий, а ми не бідували б.

— Не розумію! Звісно, він кликав мене за кума, а не я його.

— Тож бо й є. Він покликав вас, а ви з того скористали та й потягли до нас за куму оту гладку кабанницю, а потім воно й пішло...

— Що пішло?

— Оте, що ви, куме, загнали мого чоловіка в могилу.

— Я — в могилу?!

— Атож!.. Коли б вона не пішла до нас у куми, то мій Петро може й довіку не мав би до неї приступу і був би живий.

— Що ж то його Оксана Юхимівна вбила чи що?

— Не одна вона, а й ви!..

— Ну, знаєте, дорога кумасю, за такі слова я до холодної вас!

— Тільки попробуйте, то я такого галасу нароблю, що все село збіжиться. Краще спокійненько дослухайте те, що кажу вам, та я й піду собі геть. Чи ви пригадуєте собі, куме, коли мій Петро прийшов до вас у Голодний Рік записуватися на позику?

— Ні, не пригадую...

— Ну, то слухайте тепер. Замість того, щоб його і дітей, в тому й вашого хрищеника Максима, записати на позику, ви образили його. Він прибіг додому, мов очманілий, кинувся до бійки, все в хаті потовк, зопалу подався в негоду дрохви ловити, простудився тоді і вже ніколи після того не приходив до доброго здоров'я й помер. Чи ви, Михайле Івановичу, про цей свій гріх думали?

— Ні, не думав! — заверещав писар. — Я не посилав його дрохви ловити і геть мені з твоїми докорами з-перед моїх очей!

— Піду, сизоносий куме, бо я вже все сказала! Ага, ще одно — кабанниця переказувала, щоб ви зволили зайти до неї ввечері на чарку горілки та кільце ковбаски!

— Що-о?!

— Оце, що чуєте. — відповіла Тодоська, вже повернувшись лицем до дверей, грюкнула волосними дверима й пішла. Десь почувся стриманий сміх.

— Чорт мені надав з такою халерою покуматися, — прошепотів писар.

Тодоська, видно, остаточно вивела його з рівноваги. Щоб заспокоїтися, він мусів залишити урядування й вискочити до старенької вже тепер Хасі на чарку горілки та шматок фаршированої риби.

Наш Маса мужньо пережив своє чергове горе. Про Рябчика тепер ніколи було довго журитися, бо треба ж наздогнати та на-

долужити у школі пропущений час. Тільки з арифметики він був одним із перших. А Юрко Таран добре постарався рознести новину в школі, що Максим Степаненко може проспівати повне рішення кожної задачі з підручника Малініна і Буреніна. З отим проклятим свинопасом у цьому році славне шкільне товариство до Масі вже не в'їдалося. Навпаки, деяких навіть зазидки брали, що Максим отак за літо від нічого робити коло свиней проспівав цілий підручник. І хлопці, ба навіть дівчатка дуже його просили, щоб він показав, як то співом рішається задачі. Маса напочатку з пару разів радо показав, а потім уперся та й годі. Котромусь потім прийшло до голови назвати підручник Малініна і Буреніна збірником Максимових пісень, а інші додали — і сліз...

У малого Максима, як і в цілої родини Степаненків, тепер почало живіше битися серце. Іван за частину зароблених грошей (десь аж у німців) купив собі лошатко, коли повертався із строку додому. Теличка, ота знана сирітка, от-от уже мала стати сама корівкою — мамою. З нею і з отою лошичкою всі Степаненки тепер поводитися, мов з писаними торбами. На горищі десь на бантині було білою глиною позначено, коли саме телиця має отелитися. На диво й щастя цілої родини це сталося навіть раніше, як того сподівалися. За тиждень перед масницею заходило в їхній хаті невеличке, але бацувате телятко. Тримали його в хаті, бо воно могло б замерзнути в стайні. Кожне тепер старалося погодувати молоду корівку. То ж вона по отих піснях роках принесла родині скоромненьку поживу. І як же не шанувати її? Правда, корівочка була ще тільки первісткою, молока багато не мала, але вже самі його пахощі в хаті підживлювали родину. Два тижні перед Великим Постом всі підживлялися молочком, стараючися не скаривити й телятка — бичка головатого. На заговині вони мали вже вдоволь вареників зі свіжим сиром.

Іван цілими днями висиджує в тій стайні, де ще недавно віяло пустою, сирістю та злиднями. А тепер у стайні відновився кінський дух, мішаючись з коров'ячим. Лоша хоч було ще й не дуже показним, але скоро росло, а теличка стала вже маленькою корівкою. Поволі тут почало пахнути господарством. У родині Степаненчихи всі почувалися якимись іншими, не отими прабідними сиротами, а вже такими, що мають корівку й конячку, хліб і до хліба.

— Добре, що ми не були такі дурні та не розтринькали паші, — казав Іван. — Ще торік намагалися в нас виманити оте сін-

це, що їсти не просило в клуні. Ми не дались. Я казав, коли в нас окрім телички нема іншої худоби, то я згоря хоч сіна в клуні по-нюхаю, то все мені легше буде на душі... Слава Богу, витримали. От тепер і є кого сінцем годувати. Весною цю лошичку продам та куплю собі двоє меншеньких. Пара все ж не те, що одно.

— В строк найматися до чужих людей, я не пущу вас, діти, — казала Тодоська. — Хіба так десь на поденні роботи. До череди корови виганяти не будемо, щоб знову, не дай Бог, чогось не сталось. Мася вже і сам випасатиме.

— А я доглядатиму лошат, — додав Іван.

Вже з ранньої весни люди на цьому кутку поговорювали та обговорювали, що не вигідно худобу випасати великими чередями. Краще, мовляв, малими гуртами, черідками. З тих балачок і вийшло таке рішення, що на це літо треба найняти за чередника Степаненчишиного Максима. Хлопець він моторний та й досвід має — двоє літ витримав у Калюжного коло свиней, а то, кажуть, нежарт... Охочих взяти Масю за пастуха знайшлося чимало. Нархували якихось із тридцять голів рогатої худоби. Встановили й ціну — карбованця за штуку, бо й по других кутках така була ціна. Ого, це вже пішли наші вгору!... В Калюжного вісімнадцять за строк, а тут зразу тридцять за літо. Правда, тут на своїх харчах.

— Та ж воно, мамо, не обов'язково набирати тільки тридцять штук — коли знайдеться, то можна догнати й до півсотні. Аджеж однаково, чи пасти тридцять, чи п'ятдесят. А як маю бігати лише за одною своєю корівкою, то вигідніше вже за цілим гуртом. І свою при тім випасеш і заробиш.

— А так, синку. І заробиш, і я матиму тебе перед своїми очима. Калюжний не знущатиметься.

Так уже на самого Юрія, як тільки закінчилося навчання в школі, Мася, чи тепер Максим, (він уже сам соромився, щоб його кликали Масею) вийшов з худобою на свіжу пашу. На випасах чи, як казали в Болотянному, на толоці, на безмежному степовому просторі Максим випрямив свою молоденьку постать, вдихнув у груди степового повітря й почувався вільним, ні від якого там Калюжного незалежним. Бути чередником худоби, це вже не свинопство, не пониження, а навіть пошана. Кожний господар готов і попросити гарненько, аби тільки його худобу, особливо корову, добре випасав, щоб вона давала багато молока. І Максим

зразу людям показав, що він хлопець дбайливий. Підлеглу йому худобу не тирлував і не ганяв по-дурному, як то інші робили, а йде з дому й додому все попаски, поволі, тоді худоба не витривається, боки її не западаються, а повертається додому барильчата. І коло Вахмистрового ставка він зумів для своєї худоби зайняти найкраще місце — саме з того кінця, де до ставка тече свіжа річна водиця.

От один Гнат Таран довгенько не піддавався, не пускав своєї худоби до Максимового гурту. Крутив на всі боки — то наймичку, то наймита посилав пасти, хоч і бачив тим одним своїм господарським оком, що це дуже для нього не вигідне діло. Посиляв і Юрка з худобою на толоку, а йому того й треба було. Він свою худобу заганяв до Максимового гурту, а сам цілими днями бавився з ним і помагав йому завертати худобу.

Про це скоро довідався Юрків батько і сказав:

— От цього ще не хватало, щоб мій Юрко та став помічником отому свинопасові!

— А я давно кажу, — зауважила на це Оксана, — що нашу худобу треба прилучити до Максимового гурту.

— Та роби вже, що хочеш. Тільки нехай мій син не помагає пасти худобу твоєму хрищеникові! — сердито сказав Гнат, але погодився.

— Ех, ти — невидючий!.. — подумала, але нічого не відповіла Гнатові Оксана. — А мати свого власного сина ти справді виявився нездатним.

Для Максима рішення Таранів було дуже вигідне. То ж бо його гурт зразу збільшувався на якусь дюжину. Окрім того повстала надія й на смачні пунделики хрищеної... І рідна мама наче з тим примирилася — принаймні назовні не показувала свого незадоволення.

Для Максима, як і для інших пастухів, по Зелених Святих випасовий простір розширювався ген аж на Кудкудачину могилу і ще й далі. Трави було скошено і сухе сіно звезено, а худобу пущено на свіжу отаву. Найбільше подобалося Максимові те, що відкривалася можливість відсиджуватися на тій високій могилі. Насправді ж це була не одна могила, а дві — одна до другої притулені, мов рідні сестри. Старша — висока, а молодша — нижча. Свідомо чи підсвідомо, Максим пізнавав і сприймав усю велич степу. Стане, бувало, на вершку старшої сестри-могили, обіпреться на кийочок і поводить своїми очима навкруги. Максим відчуває

красу широкого степу всією душею. Тільки з цієї могили можна бачити широкий простір та всю велич степу, а вона аж стрясас ним. В один бік гляне — степ, у другий — той самий зелений степ та й степ! Десь на південнім заході щось тільки мріє, наче блакитно-темнувата пляма. То Шебекин ліс затягнувся легеньким туманом. Він далеко за Болотяним, що розляглося у широкий долині, в якій видно тільки одну обкрадену Калюжним дзвіницю... Максим зітхнув, бо пригадав свого бідного Рябчика. Той вірний та розумний песик і коло череди йому пригодився б. В ясні дні з могили видно було найдалі на південний схід. Люди казали, що від цієї могили до одної залізничної станції є яких вісімдесят верст. А он її видно, як і ліс, у блакитному тумані. Вона, наче величезна копиця, стоїть серед степу. Коло неї часом задимить, наче якийсь величезний куряка дим з цигарки пускає. А то ж, мабуть, паротяг викидає дим.

Безмежний степовий простір виповнено галасом. О, ні! Вслухоуєшся й розпізнаєш, що то не безладний галас, а тонкопрядний спів жайворонків. Той спів усе криє, все заглушує, над усіма іншими звуками в степу панує. Та й не дивно. Коли одні десь аж у піднебесній блакиті допрядують свої пісні, а кілька інших грудкою падають на зелену землю для відпочинку, на їхнє місце зриваються десятки відпочилих співунів, щоб підхопити той спів, не дати йому перерватися. По хвилині вони вже десь високо, їх не видно, і тільки їхні тонкозвучні, гучнокрилі пісні ллються з піднебесся і стеляться по землі.

— І хто то їх вигидає, хто навчив їх так гарно співати? — ставив ні до кого такі питання Максим. І подалися його думки десь в інший кінець, з-під неба на землю та й зупинилися на підлеглих йому тваринах. Тепер тільки він помітив, що вони, як одна, вилягли вниз коло могили — відпочивали, ремигали та дрімали. Максим сів на могилі. Він ще й ще втягав у себе свіже, запашне степове повітря, яке щерть виповнювало його груди. На вершечку могили чутніше вітерець повівав, жайворонів спів і степовий спокій наганяли мрійливість і хилили до сну. Він приліг і не зчувсь, коли й заснув. По його вдоволеному, усміхненому обличчю, видно було, що він снить. І справді — Максимові сниться, що він стоїть на Кудкудачиній могилі. Ось вона почала надуватися, розширюватися та рости вгору. Могила робиться такою високою, якою була колись, коли ще плугатарі з плугами на неї не лазили, не розорювали її та не відділяли від неї так бе-

зжалісно меншої могили — сестриці. Ось вже обидві могили щільно стулилися до купи, вкрилися буйною тирсою. Вона розпустила свої срібні пасма, вітерець по них злегка вдаряє, а вони виграють, мов тонесенькі сріблоструни. І здається Максимові, що тепер з могили видно ще далі, ще ширше — десь аж до чорного лісу, аж до Холодного Яру, про який він так багато наслухався колись на баштані коло куреня від діда Олекси. Щось дід тоді розповідав і про якихось козаків, про гайдамаків, про орди, народи дикі, які ніби й понасипали по степу оці могили. І залишаться ті могили пам'ятниками далекої минувшини, поки їх не порозорюють селяни. І ввижалося Максимові, що якісь різні народи зійшлися, злилися до купи та й посуваються все ближче та ближче до могили. Та ось наче з-під землі виринають точнісінько такі козаки, яких він десь бачив намальованими. Про таких козаків оповідав йому й дід Олекса. Зчинився бій. Бряжчить холодна зброя. Лунають постріли. А дикі народи луки натягають. Всі змішалися до купи. Одні одних беруть на списи, січуться мечами, зубами загризаються, зі всіх кінців дряпаються на могилу. От-от і його, Максима, розчавлять. Він намагається кричати і не може. Пробує втікти, але не має сили від землі відірватися. От-от йому смерть. „Ху! — виринається із його грудей. — Оце так сон!.. І що то з людиною могло статися, коли б вона та не могла провинитися від такого сну? Чи таки справді затоптали б?" Під промінням ясного сонця в міцному сні Максим аж змокрів.

XIII

В Болотянному, як, мабуть, і в усіх селах України, не встигли вдосталь наговоритися про англо-бурську війну в якійсь там далекій Африці, як уже кажуть, що десь на Сході Китай іде війною на нашого „білого” царя... Рашевці на базарах ще не встигли випродати дуже цікавих картин, на яких намальовані битви бурів з англійцями (симпатії всіх людей були по боці бурів), як ось появилися нові, ще цікавіші картини. Найцікавішою була та картина, на якій намальовано величезного китайця з довжелезною косою, за яку вчепився руський, англієць, француз, німець і ще хтось там, а переляканий китаєць утікає, тягнучи всіх за собою. Найбільше ж цікавило людей те, чи справді є отакі величезні на світі китайці, чи це тільки маляр „білого” царя так собі вигадав

та й намалював, щоб невірного китайця споганити? Часом під тими картинами на базарі відбувалися навіть сварки — верх брала така думка, що таки є отакі китайці, бо якже інакше можна такого здоровила намалювати?

Максима цікавила бурська війна, а оце й китайська, що ще звалася „боксерською”. Йому дуже б хотілося самому туди дістатися і своїми очима побачити всю велич війни. Добре придивитися, як оті бурські жовтодзьобники так дзьобають англійців? Ну, і... найголовніше — підчепити там десь побільше грошей, повернутися до Болотяного та й багатій: скупувуй собі за принесені з війни гроші земельку та й ставай ще зсамолоду чесно, а не так, як Калюжний, господарем на всю губу!.. Так мріяв Мася, ні, вже не Мася, а Максим! Тепер він навіть сердився, коли його звали Масею. Йому здавалося, що це тільки понижує його гідність, наче його дражнять і все пригадують гіркі часи свинопаства. Максимова мрійливість, багатіння думками, здається, лишилась йому від покійного батька. Хоч хто з нас в роки юнацтва не був мрійником? То, мабуть, властивість всього здорового юнацтва. Саме мрійливістю Максим виповнював ту порожнечу, якої за браком достатків не міг чим кращим виповнити. Та мрійливість часом загаяла Максима аж ген туди, де різні пани вчепили китайця за косу, а він, охоплений жахом, таскає їх кудись. Однак рік за роком його юнацька мрійливість відходила в небуття, розвіалася, а її місце зайняли життєві думки і діла. Максим не раз чув від матері:

— Ми, сину, бідні. Ми ніяк не можемо стягтися навіть на яких п'ятнадцять карбованців, щоб по закінченні цієї двокласової школи послати тебе десь до вищої науки. Кидай земську школу та пробуй — може приймуть до нашої семінарії, що он бач яку — аж на два поверхи із цегли — збудували!

— Та я, мамо, також так думаю. Попробую, може й видежду екзамена...

Насправді ж то духовна консисторія спромоглася побудувати зовсім не семінарію, а тільки „Двухклассное церковное училище”. То вже люди самі вліпили тому „Училищу” назву „Семінарія”, бо людям дуже хотілося, щоб воно так було. Приймали до цієї школи тільки хлопців, що покінчили не менше, як парафіяльну школу і витримали вступні конкурсні іспити. Отож і Максим попробував. Йому пощастило. При прийнятті особливу увагу звертали на голос, слух та спів. Бог у цьому Максима не тільки

не скривдив, а навіть дуже добре обрадував. Та воно й не диво — батько й мати були ж не абиякі співаки.

— Ну, слава Богу, що прийняли, — казала Тодоська. — Тепер ти, сину, таки виконаєш батьків заповіт — науку докінчиш і станеш учителем! Не горюватимеш отак, як оце ми тепер горюємо. Коли ж та наука не вийме з тебе душі, як то трапляється з іншими, то, може, і матері на старість допоможеш.

— О, то вже, мамо, не журіться — не забуду! Хоч треба правду сказати, в цій нашій „Семінарії“ далеко з наукою не підеш. Програма невисока: той самий Малінін і Буренін, що я можу зараз хоч і цілий проспівати, елементарна геометрія, трохи фізики, короткий курс історії нашої славної Руської імперії, геометрії, мов кіт наплакав, трохи педагогіки, шматочок дидактики, а головне — „Русский язык“, закон Божий, катехизис, псалтир, часословець — ну й спів та диригентура.

— Ого-го, скільки то ти, сину, того наговорив! Коли все оте повкладаєш у свою голову, то неминуче станеш паном!..

— Паном не паном, мамо, а дячком чи церковно-парафіяльним учителем зможу бути!

— То й то добре! Он хоч і наш дяк Миколай: нащо вже шепелявий, а не сіє й не жне — тільки знай готові калачі та книші лічить!

— Ну, звісно, книшолоп!.. Ха-ха-ха-!.. Борони Боже мене від такої роботи.

Що-що, а голос у Максима добре вироблявся. Його тенор під диригентурою досвідченого вчителя набирав культури.

Тепер Максимів спів було чути не тільки на вулиці, але й у церкві на крилосі. Учні цієї, як вони казали, недопеченої семінарії хотіли чи не хотіли, але в усі часи богослужби мусіли в попарному вишику під командою приходити до старої болотянської церкви Святої Покрови. Часом самі, а часом наперемінки з постійним дуже добрим церковним хором співали. При школі було організовано дуту оркестру, а на скрипці та інших струнних струментах учили тільки дуже охочих та справді здібних. По випробуванні Максимові встромили, як він казав, до зубів кларнета, чи, по-тутешньому, „панську сопілку“.

— Дми в неї, Максиме, і смочки, мов цицю, щоб їсти не хотілося! — жартували товариші.

До бринькання на гітарі Максим сам упросився. Тоді саме між болотянською інтелігенцією цей струмент був дуже в моді.

Що не кажіть — панський струмент! Отак нема, нема та й вирветься крізь відчинене вікно спів під маніжні звуки гітари: „Взяв би я бандуру, сів би та й загравав...”

Звичайно, Максимові не легко було стягнутися на ті чотири чи п'ять карбованців, щоб придбати собі той гучнострунний струмент. І як мама не доказувала йому, що ні з чого потягти тих п'ять карбованців, а він таки вперся:

— Можна, можна потягти! Я готов босий до школи ходити, а гітару таки куплю!

Правда, босий він до школи не ходив, а на гітару таки стягся, хоч ноги й починали проситись, щоб їм під весну купили черевики. Коли Максим мав уже гітару, у їхній світлиці, в отій самій, де колись так гучно справляли його христини, ожило. До нього почали приходити товариші, не оті звичайні собі вуличні парубки, а інтелігенти — оті, що разом з ним, або і по інших школах, училися, у яких навіть курточки були поприкрашувані золотими гудзиками. Була тепер притичина й для соромливих дівчаток до Максима забігати, щоб гітару послухати... Приходили вони ніби до його старшої сестри Марійки, а насправді до нього, і то не тільки для того, щоб послухати, як він співає і грає на гітарі, а щоб заглянути і в його ясні оченята... Он хоч би й Таня Півнівна, що тільки на один рік пізніше за Максима почала ходити до школи. Минуло тільки пару років, а вона он як вигналася. Тепер уже рябенька блюзочка до пуття не пристає до груденят — все віддимається... Коли дивиться і слухає Максима, то вже ненароком вміє й зітхнути.

А Максимові от ще здається один рік залишається повчитися, і пробуй тоді вже ставати не на свинопаські, а інтелігентські свої ноги!

Та не завжди так виходить, як думають, як бажається. Ось і тепер з неба чергове лихо на степову землю дивилось. Весна минає, а сонце день-у-день пражить землю. На небі — ні хмаринки, дощу — ні краплинки. Якось пішла на селі чутка, що десь у Злиниці пан Соловйов набирає людей до своїх економій, що десь він їх має аж на Харківщині.

— Піду й я, мамо, записуватися, — казав Максим.

— А наука як?

— Щож робити, мамо! Восени повернуся та й продовжуватиму...

— Ну, як хоч, сину, я тебе не примушую. Тепер ми вже, дя-

кувати Богові, маємо і коненята, і корівку, хліб і до хліба, але посуха може знову нас розорити.

— Отож, мамо, і я так думаю. Дивлюсь кожний день на ясне сонце та й міркую: дожене нас ця посуха до того, що ні за що буде восени чоботи купити та й сиди, Максиме, дома.

Зібрався чималий гурт охочих — понад тридцять чоловіків та парубків і дві дівки. До цього гурту пристав Максим і його одноліток Гнат, також сирота, тільки безматченко. Гнат показувався куди дебелишим за Максима — все панкуватого на вигляд. Цей гурт вийшов із дому ще десь уночі з такою думкою, щоб рано вже бути в Злинці. Всі мали хоч таке-сяке взуття на ногах, а Максим та Гнат босі — звісно, сироти. Показалося, що мандрівники так завзято та швидко йшли, що опинилися під брамою Соловійовського двору, коли вона була ще замкнена. На стукіт хтось обізвався московською мовою. Воно й не диво, бо велике село Злинка складалося наполовину з москалів, а наполовину з тутешніх людей.

— А наш батюшка, Федор Максимович, еще спит!

— Нічого, ми почекаємо, — відповів найстарший з мандрівників Лигор Патютка.

Дорога так усіх втомила, що вони сіли чи й поприлягали собі на зеленому спориші просторого двору. Коли сонце підбилося вже ген високо, підстрижений під „скобку” москалик повідчиняв спочатку віконниці одноповерхової кам'яниці, а потім відчинилося вікно зосередини, і в нього висунулася, немило кажучи, морда. Ця кругла, поморщена, без жадної чоловічої зарослі морда з посивілою на голові чуприною й належала самому „батюшці” Федорові Максимовичу. На цілу околицю було відомо, що це був багатий москаль-скопєць, а тому й на обличчі, мов у баби, не було зарослі, а голос він мав жіночий.

— Что вам угодно? — запитав він болотянців.

— Ми чули, що ви, пане, наймаєте людей у строк на виїзд до ваших якономій, — сказав за всіх Лигор.

— Вам, ребята, кто-то сказал неправду, — відповів він. — Никого я в строк здесь не нанимаю. В Харьковской губернии, где мои имения, есть достаточно рабочих.

Настала досить напружена мовчанка. Пан якусь хвилинку дивився на людей. Він розглядав їх, як живий товар. А вони й справді, за винятком отих двох сиріт, були всі здорові, молоді, дебели, а деякі так просто велетні. Пан почав розпитувати, хто які

знає рукомисли. Показалося, що не бракувало між ними і теслярів, і столярів, і бондарів, і коваля, і машиніста.

— Почекайте хвилинку, — сказав пан московською мовою і витяг з вікна, мов образ із рями, свою „скопчину”. Довгенько не показувався. Можливо, з кимсь радився, чи десь із свого кабінету говорив з кимсь по телефону. Мандрівники стояли мовчки, мнучи в руках картузи, і тільки зрідка перешіптувалися. Кожний відчував, що саме в цей час рішалася їхня доля — найме чи не найме. Що кого в усім цім цікавило, а Максима в першу чергу те, що можна буде, не маючи грошей, десь далеко-далеко заїхати і побачити великий шмат незнамого світу! А йому хотілося дістатися десь ген аж до Харкова...! Та ось і дочекалися — знову показався у віконній рямі скопецький образ.

— Ну добре! Наймаю вас. А на який би ви строк хотіли, і скільки маю платити?

— Це вже як ви, пане, скажете, — відповів за всіх Лигор.

— Я можу вас найняти тільки до Пилипового Пущення. Плачу для чоловіків по п'ятдесят карбованців, а дівчатам тридцять п'ять. Моя перевозка на місце праці, а назад маєте повертатися на свій рахунок. Згода?

— Згода! — відповіли всі разом.

— А ти, хлопче, чого хочеш? — звернувся він до Максима.

— Та також у строк, пане, найнятися.

— Куди ж ти годишся, ти ще малий.

— Та якась, пане, в якономії робота й для мене знайдеться.

— А що ж ти вмієш робити?

— Він, пане, в Калюжного двоє літ свині пас! — котрийсь, мабуть, для жарту випалив з гурту.

Максим спаленів і оглянувся.

— Ну, коли свині пас, то з тебе будуть люди, — сказав пан.

— У нас тут є таких два! — хтось уставив. — Вони сироти, прийміть їх пане!

— Ага, два! Той дебелиший, цей якийсь дуже блідий. Як тебе звати?

— Максим, пане.

— А-а, Максим!... Мій батько також звався Максимом. З вас робітники будуть ніякі, але я візьму в гурті. А заплатити вам можу тільки по тридцять карбованців на строк. Це виходить майже п'ять карбованців на місяць, а ви й цього не варті та ще й перевозка. Погоджуєтеся?

— Так, пане, погоджуємося, — відповіли хлопці. Вони й зарадарма пішли б у строк, аби тільки на панів рахунок покаталися по широкому світі.

Наскоро умовилися, якого дня мають прибути сюди з своїми речами на від'їзд. Назад, поки вийшли на широкий шлях, проходили через просторий Злинський майдан. Тут стояли довгі, тепер порожні та замкнуті, будови під бляхою. То були приміщення колишніх крамниць та комор оцих москалів Соловйових. Тепер вони стояли пустками. Говорилось в народі, що замкнули їх брати Соловйови після того, коли старший, оцей же таки скопєць Федір Максимович, одного разу опівночі на греблі продав чортам душу за мішок золота . . . Після того вдалого запродавдя вони перестали торгувати різними крамами. Купили собі дві економії на Харківщині. Мали велику кам'яницю в Єлисаветграді та ніби декілька будинків у Харкові. Доказом того, що Федір Максимович продав чортам душу, казали люди, і був отой не чоловічий, а якийсь відьомський вигляд . . .

Молодший його брат, Терентій Максимович, що був жонатий і мав двоє дітей, тільки з братовою торгівлі скористав, залишаючи покищо незв'язаною з чортами свою душу.

XIV

У кого як, а в Максима не дуже то складне було готування в цю першу в його житті довгу й далеку подорож. Подорож у невідомі краї, між чужі люди, на якусь, може й дуже тяжку, роботу. Мати вклала йому до торби шматок хліба, дрібок соли, чвертку сала, дві цибулини, і до тієї ж таки торби всунула пару білизни з домашнього грубого полотна, в жменю дала, мабуть останні, двадцять копійок, на плечі свитину, на голову картузика, а на ноги — нічого. За ті гроші, що можна було придбати на літо добрі черевики, Максим купив собі гітару. Тепер він мусів з нею розлучитися. Дуже просив маму, щоб вона замкнула її до скрині і нікому до рук не давала. Чобітки за зиму перетворилися у такі шкарбанці, що краще босому, бо на живих ногах шкіра нелатана і не протреться, поки людина жива. Скільки не бігай, скільки не човгай ногами, а жива підошва шкіра від того ще грубшає, часом аж репається, а купи тримається . . .

З того великого, наполовину кацапського, села Злинки запро-

данець чортові своєї душі велів відвезти цих наймитів до Єлисаветграду на двох гарбах. Від того дня й почалася їхня строкова служба, і пан, як належалося, узяв їх на своє харчове утримання — видав їм два мішки чорного хліба та трохи старого сала, — води ж по дорозі все десь могли собі напиться. Їхали зі Злинки до Єлисаветграду, отих шістдесят верст, хоч і не дуже ситно, але весело. Гарби були набиті сіном. Сиділося м'яко. Можна було й куняти. Та молодих мандрівників сон не брав, чи правдивіше — не до сну їм було. Перед ними розгорнувся безмежний степ. Хоч він наче й одноманітний, але на ньому можна побачити все щось новеньке, щось свіженьке. Там ось кібчик женеться за якоюсь бідною пташкою, а за ним летить зграйка ластівок, голосно щебечучи. Трапляються між ними такі відважні, що сідають на спинку хижаків. Він же не звертає на них ніякої уваги — далі женеться за наміченою поживою. Ластівок на лету не зачіпає, бо, видно, з досвіду знає, що блискавколетної ластівки йому не впіймати. Он злякані зайчики пустилися у безвість... Черногуз висить десь високо, наче прип'ятий ниткою-невидимкою до неба. А ось пролітає низько одна — друга дрохва. Тепер саме вони попаровані. Тільки восени вони в великі зграї згуртовуються. На дрохв ніхто, здається, не звернув уваги, крім Максима. Він подивився на них і зітхнув — пригадалися покійний батько: „Якби не було на світі дрохв, то тато, може б, і досі жили, а я оце не їхав би на заробітки...”

— Чого ти, Максиме, зітхаєш? Мабуть за дівчиною?.. — запитав Кіндрат, якого звали безштаньком.

— А-а, яка там дівчина, — відповів Максим з помітним гнівом.

— Та ж Тетяна Півнівна, — хтось кинув ненароком.

— Відчепіться! — і засоромивсь.

— А й справді, чого ви до хлопця причепилися? — заступився Мусій Калашник, що був жонатий з Максимовою двоюрідною сестрою. — Починай, Максиме, та бери високо — „Та й орав мужик край дороги”, а ми так підхопимо, щоб почув аж он той, що оре круторогими на пар.

І почали мішатися мелодії людських пісень з трелями жайворонків. Над вечір степ виповнився пахощами свиріп'яного цвіту. Тільки свиріпа в царинах видавалася врожаїстою в це посушливе літо.

Коли сонце добре похилилося на захід, показалися спочатку

димарі фабрик та млинів, а потім церковні дзвіниці. З цілого цього гурту мало хто бував у цьому місті. Ті ж, що бували, один поперед одного поспішали вихвалитися, що то вони бачили в Єлисаветграді. Ті нескладні хвалькування тільки роз'ятрували Максимову уяву та бажання якнайскорше побачити це місто з усіма його невиданими чудодіями, побачити всіх городських панів та підпанків. А Єлисаветград усе ще тільки мрів у тумані під ясним вечірнім сонцем. Здавалося, що до самого міста можна було заїхати прямо з заходу, але шлях все обминав та обминав його і врешті запродаджував до нього з півдня. Під самим містом нічого особливого — звичайна тверда толока, а на ній череди худоби та отари овець. На передмісті по вулицях бігають такі ж самі босі й замурзані діти, як і в Болотяному. Місцями гуси пасуться, а лівні горляють так, як і в селі. Але що далі в місто, то більше різних див. Усі тобі вулиці вибруковані, а по-під кам'яницями такі хідники, що не то ходи, а хоч покотом качайся по них — такі вони чисті. Максим, Гнат та й багато з дорослих тільки роти роззявили, дивлячися на різні дивовижі. А найбільше чудо побачили тоді, коли вїхали на Преображенську, а з неї звернули й на найголовнішу Дорцову вулицю. По вулицях ходили конки без коней.

— Та це ж не конка, а трамвай! — зауважив котрийсь знавець цього діла.

— Ну, та які ж це невидимі чортяки їх отак гонять — ні коней, ні паротягу! Як же воно отак може їздити? ! Он тільки отим коліщатком торкається товстого дроту, що його натягнуто на стовпах . . .

— Електрикою гонять.

— Якою електрикою? Де ж вона? Ану, покажіть мені її !

І ніхто цього пояснити не міг. Максим щось вичитував із підручника про електрику, але про те, що нею можна гнати конку, він ще нічого не читав.

На головних вулицях було повно панів, підпанків, пань у широких капелюхах, різного „баришенства” на високих підборах і ніяких тобі босих дітей. Тут уже аж соромно було висмикувати із сіна свої немиті ноги. Не без того, щоб трапився і тут якийсь „босяк” . . . Гарби з нашими запорошеними подорожниками звернули з головної вулиці у бічну й заїхали до двору. Тут і стояла нова п'ятиповерхова кам'яниця Соловйова. Прибулим зелено було злазити з гарб. Та вони й самі догадалися, що вже приїхали, і по-

чали злазити, чепуритися, хто як міг, витрушуватися з пилюки. Тут же під крантом помилися тією водою, що невідомо звідки і як вона до цього кранту натікала. Як кому, а Максимові зразу кинулося в очі незвичане видовище. В дворі в приземній кімнаті за загратованим відчиненим вікном несамовито викрикував якийсь пан, що був тільки в одній білизні. Він те й робив, що шматував газети нібу зі злости, що не може з них вичитати того, що йому треба. Часом хапався руками за ґрати і випускав із себе несамовите:

— Ха-ха-ха!..

Двірник, помітивши зацікавлення прибулих, пояснив так:

— Це дуже вчений пан. Багато прочитав таких товстих книжок, як Біблія, та й здурів з того. Заспокоюється тільки отим, що кожного дня багато шматує газет.

— Бач, Максиме, до чого доводить людей висока наука! — сказав неписьменний Кіндрат. — Дивись та вчись не вбиватися у науку, щоб і з тобою такого не сталося.

— Дурні ви, дядьку!

— Чому ж я, Максиме, дурний, коли я не вмію ні читати, ні писати. От нехай собі дуріють високовчені...

Може б і далі про те велись балачки, але якийсь панок із списком у руках почав викликати прибулих. Коли скінчився виклик і показалося, що по дорозі нікого не загублено, панок сказав:

— Далеко не відходити. По місту без діла не тинятися, щоб не заблудили. Вечерю одержите. Ночувати будете в стайні — хто на сіні, а хто в яслах. Рано підете на вокзал. Там одержите квитки четвертої класи і поїдете до Харкова, а з нього аж на станцію Булацилівка. Там на вас будуть чекати підводи і завезуть вас у економію Плоске, що коло Великого Бурлука. Зрозуміли?

Всі дружно гримнули:

— Зрозуміли!

Однак всіх, старших і молодших, таки тягло подивитися на це місто, на його чудодійства та на панів, що їх під вечір ставало все більше на вулиці. З особливою цікавістю кинулися на вулицю Максим та Гнат. Усе їх тут дуже приваблювало. Скоро показалося, що й ними тут цікавляться, бо аж обминають.

— Фу, какое безобразие!.. Деревенские хохлики босые по улицам бегают...

— А ноги то у них посмотрите какие грязные. Просто отвратительно смотреть.

Максим і Гнат по тих замітах звернули увагу на те, що їхні босі ноги такі чорні, наче їх щойно з болота витягли.

— Ходім, Гнате, до двору та помнемо — бач люди з нас сміються.

— Ге, маємо з чого журитися!.. Чорт їх бери — нехай глузують, або взують.

В цей саме час зупинив їх якийсь добродій.

— Ви звідки, хлопці?

— Та ми, пане, з Болотяного!

— Це видно і з ваших ніг... Чого ж це ви сюди попали?

— Бо їдемо аж у Харківську губернію на роботу.

— А ви не хотіли б, щоб я вас до себе забрав?

— Що ж би ми у вас робили?

— Вчилися б на ковалів.

— Я люблю ковальське діло, — сказав Гнат. — Бачите, я вже готовий коваль — чорний, мов циган.

— Та ковалі не все мусять бути чорні. Ось із цього білявого міг би вийти дуже добрий коваль.

— Може! Тільки до вас не підемо, бож ми до Соловйова записані, — відповів Максим.

— То ходіть зі мною, я дам вам хоч старі черевики.

— Ходім, Гнате, скорше до двору, — шепнув Максим, — щоб він часом нас не взув...

Він не раз чув від досвідчених людей, що в місті треба берегтися жуликів. Там тобі будуть говорити одне, а вийде із того щось таке друге, що тільки почуваєшся. Мав Максим у кишені всього-на-всього отих двадцять копійок, що мати дала на дорогу, а оцей добродій зможе їх так ловко вимантачити, що й не зчуєшся, як це воно сталося.

— Так не хочете йти за мною?

— Ні, — відповіли обидва разом.

— Шкода, а то б я вас узув!..

— А ми чули, що в місті навіть босого можуть роззути...

— Ну, коли ви такі мудрі, то будьте здорові.

— Ти, Максиме, добре грамотний — скажи, що він від нас хотів?

— Та ж хотів „узути“, але не на таких попав — не далися!

Потім усьому своєму старшому товариству оповідали вже з такими додатками, яких в дійсності не було, як то один жулик хотів їх „узути“...

Простих людей тоді в „необятной“ Російській імперії „взували“ всіляко . . .

Ранком всі прийшли на вокзал. Одержавши квитки четвертої класи, наші мандрівники почали шукати порожні вагони, щоб там добре влаштуватися. Лазили, лазили поміж вагонами та й знайшли порожній з таким написом: „Сорок человек или восемь лошадей“. Влізли до нього, розташувалися, як слід, і вже почали були співати. Коли машина рушить — не знали. Та хіба тепер їм не однаково — спішити нічого. На місце колись таки приїдуть, а строк уже помалу рушив з місця — що день, що два, то все воно ближче до Пилипового Пущення, хоч тоді, здається, ще й Зелені Свята не минули.

— А чого це ви, хлопці, сюди вперлися? — запитав якийсь залізничник.

— А як же — ми їдемо аж за Харків на роботу до pana Соловйова. І на всіх квитки маємо четвертої класи!

— Маєте чи не маєте, а з цього вагона вилазьте геть!

— Та ж на вагоні так і написано: „Сорок чоловік або восьмеро коней“. Нам до сорока й не бракує — от хоч і перелічіть та переконайтеся. Якщо хочете, то додайте яку душу і гайда! . . Нам треба бути поскоріше на місці, бо як забаримосся, то пан, чого доброго, виверне з нашого строкового заробітку.

— Кажу вам: геть із цього вагона!

— О-о, які ви сердиті!

— Як же на вас, дурну мужву, не сердитися. Сказано геть, так геть. Цей вагон може ще два дні не рушить з місця, а ви будете в ньому сидіти та рейки занечищувати.

— То ви б так і сказали. Якщо він не поїде, то чого ж нам у ньому сидіти? Ходім, хлопці, та прямо до начальника станції. Скажемо так і так — на всіх є квитки четвертої класи, а їхати „нельзя“.

На станції врешті добилися того, що треба чекати пасажирського поїзду, при якому буде й для них місце в четвертій класі. По якомусь часі бородатий залізничник зателенькав у дзвінок і густим басом сповістив:

— Прибывает курьерский поезд Одесса-Харьков! Остановка — десять минут!

— Оце якраз і добре! Нам саме треба до Харкова! — сказав Лигор. — Готуйтеся, хлопці!

— Та це ж, дядьку, кур'єрський. Нас не впускають до нього!

— Ходім, побачимо !

Всі сипнули, мов вівці, на перон. Прилетів на височезних колесах, довгий, тонкий, мов підпарений степовий сягак, паротяг. Зашипів і зупинився. Усі кинулися до поїзду, аж тут:

— Осади назад! Это курьерский — плацкартный! Четвертого класса при нем не бывает!

— От бачите!.. Даремно тільки вискочили... Я мав таке гарне місце на лавці, що міг би на ньому сидіти хоч і два дні!

— Та дурний ти, Пилипе, нам треба поскоріше їхати, а ти шкодуєш за місцем у вокзалі, — сказав Лигор.

Всі засміялися. Тепер за діло взявся молодий, але найграмотніший парубок Омелько, що скінчив двокласову земську школу, оту саму, з якої Максим перейшов до церковної „Семінарії“. Омелько сміливо підійшов до якогось залізничника і почав з примішкою „панських“ слів розпитувати, як можна врешті дійхати до того Харкова.

— Рівно за годину приїде пасажирський. При ньому будуть вагони і четвертої класи, — сказав залізничник і додав: — На Знам'янці пересадка.

Омелько потім усе те розтлумачив товариству, і всі заспокоїлися. Назад до станції вже й не заходили, а розмістилися на пероні і терпеливо чекали. Тільки аж тепер переконалися наші милі мандрівники, що на залізницях є ще й такі вагони четвертої класи, в яких не можна примістити жодного коня, бо до цих вагонів треба лізти по східцях, а в середині триповерхові полиці й проходи вузьенькі.

— Добре, що нас вигнав залізничник із того вагона — тепер і ми поїдемо, мов пани. В цей вагон не всадиш ні одної конячини, а людей так і цілу сотню можна розмістити, — говорили наші подорожники, влаштовуючись у вагоні.

Отож до Знам'янки яких сорок вісім верст дуже добре подорожували. На полицях можна було й заснути, але ні одного з них сон не брав. Усі тиснулися до вікон, щоб побільше ввібрати в себе всіх широт і красот світу Божого. А на великій вузловій станції Знам'янці знову заковика — не знайшлося ні одного такого вигідного вагона, в якому оце сюди приїхали. Та й не легко було на цьому залізничному „базарі“ добитися, коли і який поїзд їде саме в напрямку Харкова. Тут уже й Омелько нічого не міг добитися. Ось стоїть поїзд прямо на першій лінії, але що ж — четвертої класи при ньому нема, а до третьої кондуктор на „законном осно-

ванин" ні за що не хоче пустити наших братчиків. Правда, цей кондуктор показався ввічливим, не гонить, усе підморгує, показує і потирає пучки. Значить показує, що проїхати можна, але треба, очевидно, підплатити не комусь, а йому ж таки. Та наші сіромахи не догадуються, а коли б і догадувалися, то де ж їм грошей взяти на ту підплату? Нічого більше не залишалось, як чекати іншого поїзду.

Кажуть, що не було ще такої людини в Росії, щоб вона, потрапивши на залізничну станцію, не доїхала живою чи мертвою туди, куди їй треба.

— Чекайте, поки не поїде якийсь підходящий поїзд на Кременчук, тоді відправлю й вас, — заявив черговий станції.

З безлічі запасових ліній усе від'їздили якісь поїзди. То з худобою, то з військом і навіть з курми. Тяглися вони в різні напрямки, мов величезні потвори розмотувалися і виповзали в різні кінці. Врешті добилися правди — відправляли на схід вантажний поїзд, а при ньому був один порожній вагон до Кременчука. В тому вагоні недавно перевозили не людей чи коней, а борошно чи крейду. Та що б там не перевозили, але наші мандрівники скоро в цім вагоні вместилися і добре вибілилися. То дало нагоду до безконечних жартів.

— Знаєте, давайте видаватися за мельників, — котрийсь кинув. — Кажім, що нас посилають з Єлисавету до Харкова млини пускати.

— Ні, кажім, що ми крейдяники. Ідемо десь до Лисок крейдяну гору лупати. Баба Хівря казала, що там десь є така гора. Коли ходила до Козелецького монастиря мощам поклонитися, то своїми очима бачила її...

— Ні, кажімо, що ми білуки. Їздимо скрізь та білимо церкви і панські палати.

— А знаєте що? — кинув Кіндрат. — Давайте ще більше вибілимось і на станціях вдаватимемо святих духів!..

— Ха-ха-ха!..

Отак, може і в не дуже складних жартах, доїхали до Крюкова. Під'їздили до довжелезного мосту на Дніпрі. Коли його побачили, то аж дух захопило. То ж бо не жарт — в три чверті верстви впоперек цілого Дніпра людські руки збудували отаке диво! Особливо Максим та Гнат, як найменші тут „мельники", аж очі витріщали та вбирали в них оцю невидану велич. Поїзд повільно посувався по височенному мосту. З вагона було видно да-

леко-далеко. Вода під ясным сонцем вилискувалася, наче живе срібло, та помалу текла. Он пароплави — один, другий. У них якось незграбно крутяться колеса, пінять воду та посувають їх вперед — один за водою, а другий проти води пливе, борюючись з течією. Багато човників з білими вітрилами, наче лебеді, снують сюди та туди. Максим дивиться, дивиться, та й вирвалося із його вуст:

— А все таки то Гоголь збрехав, написавши, що Дніпро такий широкий, що ніякий птах через нього не перелетить. Певно оцього мосту ще не було тоді, коли він те писав, бо ось через нього не тільки птах перелетить, а й поїзд з болотянськими „мельниками” може переїхати... Ха-ха-ха!..

Другого дня ще завидна наше славне товариство, добре вже обтрушене з білявини, прибуло до Харкова! Отут побачили вони іншу новинку — величезний, тоді ще новий вокзал. Ні, ні, як не крути, як не верти, а ця назва до нього не підходить — це був справді двірець! Не дарма ж і говорилося, що наш „белый” цар на цю будову позичив грошей аж у французького президента. При цьому додавалося, що французький народ хоч і невгарний мати такого царя, як маємо ми, а грошей має багато... А панства, панства в I і II клясах... А чистота. А в буфеті, яких тільки тобі витребеньок нема! А в III клясі — людей, людей... А жуликів скільки! Максим відразу просто наскрізь бачить жуликів, що так і снують, так і нишпорять поміж простими людьми. А на стінах таблиці з великими чорними написами: „ОСТЕРЕГАЙТЕСЬ КАРМАННЫХ ВОРОВ.” „БЕРЕГИТЕ ВАШИ ВЕЩИ”. А там десь у кутку жінка несамовито кричить:

— Ой, лишенько!.. Обікрали!..

І ті написи злодії по своєму використовують, наче вони тільки для злодійських принад і висять. Злодії слідкують за тими, що читають ті написи, бо добре з досвіду знають, що кожний, хто те прочитає, хапається за те місце, де має заховані гроші. Тоді злодій без зайвого ризику оббирає такого „фраєра”... І Максим, прочитавши ті написи, вийняв руку з кишені й подивився на того п'я-така, що ще залишився йому з двадцяти копійок.

— Хлопці, нікуди не розходьтесь, — велів Лигор. — Це вам не в Єлисаветі. Тут величезне місто. Тільки вийди на вулицю, зроби два-три кроки — і вже пропав чоловік.

— Чому, дядьку, пропав? — запитав Гнат.

— А тому, що заблудиш, дурню, а коли не встигнеш заблудити і загубитись, як собака, то жулики підхоплять і обберуть...

— Ну, цього то вже, дядьку, я не боюся. Я не маю ні шага при душі. Нехай ось Максим стережеться.

— Ого, мені дуже страшно!.. Я ще маю п'ятака і не знаю, що за нього купити. Ходім, Гнате, на вулицю.

— Та глядіть мені далеко не заходьте. Може якась машина трапиться, а тоді шукай вас.

— Та ми собі щось купимо у тих бабів, що сидять під станцією. Там їх стільки, що й ну! — сказав Максим.

Надворі на широких східцях і коло хідників справді була сила перекупок з різними смачними, а може й не дуже смачними стравами. Майдан перед двірцем був дуже просторий, а на ньому візників — візників. Та всі одягнені в теплі бушлати, а на головах круглі казанки. А найбільше було тут мух. Заїдали вони коней, перекупок та їхній крам. Приваблювали Максимову увагу ластівчані гнізда. Їх було надзвичайно багато. Усі карнизи двірця обліплено гніздами, навіть на стінах поприліплювано. Добре, що ластівки маніжно щебечуть, а то від їхнього галасу можна було б здуріти. Самі ж ластівки здавалися Максимові якимись інакшими, як у Болотяному, чи й у Калюжного стайні. Вони якісь темніші і крильця довші. Вперше побачив і такі ластовинні гнізда, що й зверху замуровані, а ластовинята показують свої заїдкуваті дзьобики в дірочки.

— Бачиш, Гнате, оце тобі такі вокзальні ластівки.

— Але ж і до чорта їх тут, — відповів Гнат. — І чого вони тут живуть?

— А он, хіба не бачиш — коло коней мух виловлюють. Якби не вони, то мухи тут і кістки кінські поїли б, стільки їх тут є.

Максим довгенько розглядав та заглядав до кошків перекупок. А вони те тільки й робили, що вимахували руками, відганяли мух від своїх поживин та вигукували:

— Купіть, купіть!..

Одна особливо галасала:

— Купіть, купіть, печінка свіжа, добре виварена — ні мушини, ні червини!.. Тільки дві копійки за порцію, а до неї за другі дві копійки лупета хліба. В інших це коштує п'ять — а в мене тільки чотири!.. Купуйте, хлопці, не минайте. Хоч і весь Харків збігайте, то дешевше не знайдете. Тільки від мене за чотири копій-

ки можете на цілий день наїстися. А щоб з п'ятака здачі не давати, підставляйте кишеню — шклянку смаженого насіння насиплю!

— А диви, Гнате, ця жінка наче в мою кишеню заглядала — відгадала, що я маю тільки п'ятака.

— Ну, то й купи! Ач, як вона галасує, аж губи синіють, та все на тебе поглядає...

— Отак би ви, хлопці, й робили, довго не заглядали та в мене купували. Держи кишеню. А ти чого на віддалі стоїш? — звернулася вона до Гната. — Підходь, получай та тільки на долоню викладай!..

— В нього грошей, тіточко, немає.

— То нехай іде та заробить. Не минайте, купуйте! — вже інших запрошувала перекупка.

Максим і Гнат розсілися собі на широких пристанційних сходах і взялися за поживу. Максим вийняв ножика — це єдине, що ще залишилося в кишені, — сумлінно розрізав на дві частини ту поживу і сказав:

— Бери, Гнате, яку хочеш половинку.

— Е, хіба не однаково. На чужий шматок знайдеться роток!.. А я думав, що ти може мені й не даси.

— Оттаке ще вигайдай!.. Ніби ми обидва не хочемо їсти. А хіба ти не дав би мені?

— Чом не дав би, якби мав. Однаково дав би.

Хлопці хоч і були дуже голодні, але суха печінка та черствий чорний хліб ледве ковтали.

— Це такі харчі, що без води їх у пельку не втиснеш, — казав Максим.

— Та вже якось проковтнемо, а потім підемо води шукати, — відповів Гнат.

Максим помітив, що Гнат якось легше ковтав ту поживу. Може він був ще голодніший, а може мав не таке „панське” горло, як він.

— Ей, ви! — гукнув парубок Давид. — Ми бігасмо та шукаємо вас, а ви собі розсілися!.. Ходім — машина є!..

Побігли. Максим при поспіху мало не вдавився тією печінкою. На щастя в коридорі підвернувся крант, а коло нього на ланцюжку кухлик. Черги, як звичайно бувало коло нього, не було — всі саме кинулися прожогом на перон. По хвилині для багатьох, а в тому й для наших мандрівників настало розчарування — є поїзд, та не той. І тільки вже тоді, коли ясний день погас, а світло

на двірці так запалало, що ніяк не можна було розібрати, чи це той самий день, чи вже ніч, — від'їздив поїзд у напрямку на Балашов. У його складі були вагони й четвертої класи. Уже десь пізно вночі Максим, а коло нього притулений Гнат так поснули, що ледве їх гуртом розбудили.

— Ану, гайда ви, мамині синки!.. Вже приїхали.

— Булацилівка, Булацилівка! — вигукував залізничник. — Зупинка — п'ять мінут...

Булацилівка була невеличкою станцією. Старші кинулися розшукувати підвід, що мали по них приїхати з економії. Марна надія, даремне шукання — ніяких підвід не було. Намірялися по коридорах станції розташуватися на ніч, але почули:

— Виходи!.. Здесь строжайше заперещается ночевать!..

Вийшли на якийсь широкий майдан. Темрява — хоч в очі стріляй. Почало гриміти. Пустився дощик. На щастя набрели на майдані на якусь довгу комору з висунутим піддашшям над дощаним підвищенням. Тут і розташувалися на нічліг. На голих брудних нерівних дошках, на п'ястуках під головами та з босими і нічим неприкритими ногами хоч і спалось солодко хлопцям, як і всім мандрівникам, але все ж таки було дуже невигідно. Для зливого дощу, на щастя, видно не вистачило на небі ні грому, ні хмар. Рано собі зійшло ясне сонце, умите нічним дощиком. Старші раненько про щось тихо говорили, про щось радились, а хлопцям дозволялося тільки користатися готовим рішенням.

— Так значить почекаємо, доки не появляться гарби нас забрати. Якщо ж їх не буде, то підемо пішки, — промовив Лигор. — Якономія Соловійова мусить бути тут десь недалеко.

Минав час. Ніякі гарби не показувалися, а їсти все дошкульніше хотілося.

— Так, мабуть, рушаймо!.. Голод не свій брат...

Почали розпитувати людей. Якось зустрічалися все такі, що ні сном, ні духом не чули, де та економія, де те Плоске. Аж врешті наскочили на одного, видно великого пройдисвіта, що почав:

- Ого-го!.. Та тож дуже далеко! З Булацилівки до Великого-Бурлука треба їхати машиною з пів дня чи й того більше, а там п'ять верст пішки — то вже вам і Плоске.

— А пішки?

— Та які ж хрищені люди ходять такий світ пішки? Хоч і „заїцями“, але пробуйте пробиватися туди машиною. Вона тут їздить якось навкруги. Від Булацилівки до Бурлука буде яких сто

п'ятдесят верст. Якщо ж махнути навпростець пішки, то можна вбрати подорож і в п'ятдесят верст.

— Та ходім, — шепнув котрийсь. — Він, видно, нічого не знає, а тільки бреше.

Пішли. І все ясніше ставало мандрівникам, чому то премудрий чортопродавець купив квитки тільки до Булацилівки. Це йому коштувало значно дешевше. Та іншої ради тепер уже не було, як тільки мандрувати пішки. Спочатку вийшли на якийсь широкий шлях, але скоро помітили, що він загинає не туди, куди їм треба. Той порадник казав, що треба йти просто на північ, тримаючись трохи на схід. Пішли по вузькій доріжці, що вела до якогось села. Всіх кортіло подивитися і пізнати, які ж тут люди живуть, чи такі самі, як і вони, чи інші? Добралися — хати рублені й білені, садків тільки коло них немає, а люди такі ж самі — прості. В розмови не вставляють ані одного „панського” слова, тільки трохи інакше одягнені, як у Болотянину.

— Ну, не журіться, — казав Лигор, — і тут живуть наші люди. Значить, не пропадемо між ними. Ану, Максиме та Гнате, катйте просити хліба. Ви ще малі, то вам не так сором очі виїдати, як малим, більше даватимуть. Ходіть, не лінуйтеся.

Хлопці „позичили в Сірка очей” і пустилися. Люди давали чорний хліб, пироги з картоплею, що всередині захолола аж посиніла. Дорослі дуже скоро переконалися, що хлопці їх не нагодують. І вони з голоду теж „позичили очей”, і всі по зустрічних селах розсипалися та жебрали.

Ішли доріжками, аж поки вони не зникали, або не в той бік загинали. Переходили на зарослі травою, квітами та різним зіллям обніжки. Коли й вони наче якось висмикувалися з-під ніг — мандрували межами та все непомітно підіймалися на узгір'я. Аж ось і відкрився безмежний простір на всі боки. Перед ними в безкраю далину простягався широкий луг з річкою посередині. В лузі ходили череди худоби, табуни коней, отари овець, а людей майже не видно. Навкруги краса — наче болотянці потрапили на прадавні, ще не зачеплені плугатарем, споконвічні перелоги. Тут кричи, не кричи: „Землі! Землі!” — ніхто тебе не почує. І не дивно — цими широчезними перегонами тягнуться одна за одною аж дев'ять економій якогось пана. У цій безмежній „пустелі” де-не-де траплялися невеличкі села. Вони хоч і не цілком голі, але бідненькі. Наші подорожні йшли втомлені й голодні. Часом проходили

через панські широчезні двори, але їсти тут не давали. Дозволялося тільки холодної водиці із цебра напиться.

Аж під вечір по чотирьох днях пішої подорожі болотянські мандрівники дісталися до економії Плоскої. Вони були так втомлені, що не лише справжня краса безмежного степового простору впадала в очі зеленню, а й небо і навіть будови у Плоскому зеленіли в очах. Їхнє прибуття Лигор зголосив у конторі.

— Добре, що самі прийшли. Не мусимо завтра посилати за вами гарби до Булацилівки, — сказав якийсь управителів служака.

На вечерю дали досхочу наїстися чорних галушок. А як же добре смакували нашим подорожаним ті галушки.

На ніч веліли розташуватися на свіжій соломі в якійсь напіврозваленій чи то коморі, чи то хаті. Та сьогодні, хоч де поклади їх спати, вони не будуть відчувати незручності, бо сплять усі мертвецьким сном.

XV

Раненько, до сходу сонця почалася справжня строкова служба.

— Вставайте, піднімайтеся! Вставайте! — вигукував, як виявилось, прикажчик Дмитренко. — Піднімайтесь, не лінуйтесь! Не доводьте до того, щоб сам управляючий Максим Іванович з гарапником сюди вскочив — бідні ви тоді будете.

— Ого, це добре нас ранком вітають! — шепнув котрийсь із болотянців.

А наш Максим звернув увагу на те, що знайшовся ще один Максим. Пан „душопродавець” Федір Максимович, управитель економії Максим Іванович, а він — нехай також буде повністю — Максим Петрович!..

— Цікаво, як же цей мій тезко буде до мене ставитися? — подумав собі наш Максим.

— Ідіть до криниці, — велів прикажчик, — натягайте до корита води, помийтесь і женіть холодною водою сон із ваших морд. З ногами до корита не лізьте, бо з нього худоба воду п'є. Робіть це раз-два і підете зо мною.

Хотіли болотянці чи не хотіли, боліли чи не боліли у них ноги по тій дурній подорожі, відпочили чи не відпочили, виспалися чи не виспалися, а до роботи приступати мусіли. У строку дарем-

но ні їсти не даватимуть, ні платити не будуть. Сказано: найнявся — продався і корись тепер до Пущення, якщо витримаєш.

— А тепер ходіть за мною, — велів прикажчик, коли не тільки лица, а деякі й по пояс облились, а Максим так і ноги помив, коли воду з корита випускали.

Підійшли до величезної майстерні. Куди до неї кузні покійного Штельмаха в Болотяному!

— Тут стійте! — наказав Дмитренко, а сам пішов до середини, виніс різної величини молотки і почав роздавати. Коли для всіх не вистачило цього струменту, давав у руки різне залізяччя. Отак усіх озброївши, прикажчик виступив наперед і вигукнув:

— За мною!

Усіх болотянців прикажчик запровадив до напіврозваленної будови, що стояла поруч тієї, де вони ночували. Тут було багато цілої й битої цегли.

— Розміщайтесь тут і товчіть цю цеглу на дрібні шматочки! — велів прикажчик.

— А навіщо? — вирвався у котрогось запит.

— А це вже не ваше діло! Товчіть, не лінуйтесь та й годі. Товчіть цеглу на дріб'язок може тільки тому, що на сьогодні для вас в економії нема ніякої іншої роботи.

— Ну, коли товкти, то й товкти. Нам що — аби день до вечора, хоч і цілий строк можемо товкти, аби ближче до Пущення.

— Поменше там язика розпускай та роби нишком, що тобі велено, — гримнув прикажчик, а на відході додав: — То ж часу не марнуйте. Коли повернусь, то побачу, скільки ви тут натовчете цегли.

По його відході болотянці знову почувалися вільними людьми, а отут на „чужині” ще наче одна родина. З цілої цегли повишували собі стільці й клюкали, жартуючи. Незадоволеними були тільки ті, що замість молотків мали залізяки в руках.

— Ану, зачинай, Кіндрате, якоїсь там, а ти, Максиме, прокашляйся — будеш виводити, — велів Лигор.

Ще тільки затяг Кіндрат: „Ой у лузі та ще й при березі”, як почувлось відразу:

— А что здесь у вас при березе?

То був голос управителя Максима Івановича, що його болотянці оце вперше чули й побачили в Плоскому. На хвилинку запанувала мовчанка. Він повів по строковиках своїми гострими всевидючими сірими очима. Всі болотянці відірвалися від паленої

цегли, впилися очима і якийсь час з цікавістю розглядали незнайомого їм „лихача“.

Максим Іванович був літ сорока — сорока п'яти, середнього зросту, кремезний півпанок — чистокровний, незіпсований домішкою якоїсь чужої культури москалик. Русяво-рудовате волосся на його круглій голові було підстрижене під „скобку“, дбайливо розділене глибоким проділом і добре прилизане. І лише над лівою скронєю самітньо підносився старанно викладений кучер. Хоч кучер і не гармоніював з прилизаною зачіскою, він все ж вдало підкреслював одну з характерних рис цього управителя — „лихачество“.

Червонощоче, з суворо енергійними рисами обличчя відбивало в собі повну життєву достатність, а що більше — безмежну владу над чужою землею й чужими людьми-наймитами. Над великими сірими очима звисали густі рижі брови, наче намагались приховати від людей управительсько-всевидючі очі. Рижуваті вуса туго підкручені двома ріжками догори, наче двох солдатиків поставлено на варті.

Одягнений він був у білу, з блискучого матеріалу сорочку — „косоворотку“, поверх якої була желетка, а на ній поперек круглого, випинастого живота від кишеньки до кишеньки перетягався товстий золотий ланцюжок від годинника. Чорні, доволі широкі штани з добротного тонкого матеріалу було вибрано в халяви з бахромистим напуском над ними. На ногах мав добрі, блискучо начищені чоботи з халявами-гармошкою. Голос у нього був басистий і доволі різко-крикливий. Говорив Максим Іванович завжди „по-панському“ з тою лише відмінністю, що не міг сказати майже жадного речення, щоб не вставити до нього якогось лайливо-сороміцького слівця. Ті слівця, здавалося, прийняли всю його істоту, приросли до нього навіки, бо вживав їх не лише тоді, коли був розгніваний і лютий, а й тоді, коли жартував і був, сказати б, ласкавим, хоч не те що ласкою, а чимось подібним до людського ставлення керівника до підлеглих він рідко обдаровував своїх підвладних.

Що його „панська“ мова була надзвичайно багатою на кругленькі слівця, в тому немає нічого дивного, бо ж він був представником тієї півінтелігенції, яка зсамолоду бачила чи й побувала в якійсь фаховій школі. Максим Іванович був колись у рільничій школі. Для повноти своєї безмежної управительської влади він завжди носив у руках канчук, яким нагадував своїм підвладним

про потребу покори й праці зі всіх сил, нагадував навіть тоді, коли не спускав його на спини робітників.

Оце й був управитель економії Соловйова у Плоскому, який щойно підійшов до болотянців, що товкли цеглу.

— Так что вы здесь делаете ?

— Товчемо цеглу, господине управителю, — ледве видавив із себе Лигор.

Управитель кинув оком по виконаній роботі та й промовив:

— Ну, знаете, ребята, порядочные кирпичники больше бы пили кирпичиков в дребезину кулаками, чем вы молотками ! . .

— Може, а ми до такої роботи не привичні.

— Да на кой чорт вам и привыкать. Вы мне скажите: для какой работы вы вообще годитесь ?

І почав розликувати кожного зокрема. Хто що вміє робити окрім крутіння волам хвостів.

— О, я вижу, что среди вас есть и хорошие специалисты ! . .

Він хоч і вдавав, що це для нього несподіванка, але наперед уже знав, що між цими болотянцями є чимало добрих фахівців, що дісталися в строк за звичайну платню. Виявилися тут і бондарі, і столярі, і ковалі, і машиніст і звичайні теслярі. Управитель зразу й визначив місце праці кожному болотянцеві.

— А ти зачем сюда приехал? — запитав він Максима, що ще більше побілів, як то звичайно був.

— Та ж устрок найнявся, — ледве видушив із себе Максим. Щось подібного навіть на іспитах з ним не траплялося.

— Ха-ха-ха ! . . Чорт би взяв тебя с твоей матерью! — сказав управитель і продовжував реготатися. — Куда ж она, шельма, послала тебя? Да на твоих губах еще и молоко не высохло! Ты думаешь, что мы в Бурлуке таких . . . моржей не могли набрать ?

— Ну, коли я для вас непідходящий, то пошліть мене додому.

— А греші на дорогу маєш? — запитав управитель по-московськи.

— Не маю.

— От, бачиш . . . А яку ж тобі роботу дати? Свиной у нас не пасутъ.

— Чого регочете ?

— Він уже, господине управителю, своє відпас. Двоє літ там у нас бігав за свиньми Калюжного! — вигукнув здуру чи з доброти Гнат.

— А тебе хто питає? Ти сам ще такий смаркач. А він, коли

вже значить бігав за свиньми, — значить молодець, йому можна дещо довірити. Як ти звешся ?

— Максимом . . .

— О ! . . Максим!? Тезко. — Може ще й Іванович ?

— Ні, Петрович.

— Максим Петрович! Ха-ха-ха ! . . Звучить добре . . . Ну, добре, залишайся покищо без призначення. Підгодуєшся у нас, а потім побачимо.

Звичайно, більшість болотянців залишилася без особливих призначень, а то означало, що вони будуть виконувати різні роботи в економії. Без призначення лишався Максим і Гнат. Їх тепер тільки заavidки брали, що он двох здорових парубків призначили до такої роботи, що саме вони могли б добре виконувати — пасти худобу. Давид Калашник попав помічником до того чередника, що на цілині між двома лісами випасав худобу. Худоба ціле літо залишається на випасі, а чередники мешкають собі в курені. Череди складалася із отієї бідолашної худоби, що скуповувалася за безцінок по базарах. Така купівля в народі звалася „набір до гуртів”. За літо на буйній паші худоба поправлялась, росла, і за добрі гроші восени її продавали. Для чередників при тій худобі було привілля. Роботи майже ніякої, харчі видавали сухими — виварюй собі до смаку. Траплялося, що якась корівка візьме та й отелиться, — тоді було молоко й м'ясо, бо новоприбуле теля в рахунок не входило. По якомусь часі його різали. От при тій череді якраз було б місце й Максимові — не попав туди. Крім згаданої, в економії була ще череда бузимків. До них управитель призначив старшого Гната, що був при болотянцях. Молодший же Гнат та Максим тільки зітхали і заздрили тим щасливцям.

Якогось там дня по прибутті болотянців до Плоского, ранком, просто з паші пригнано до двору череду величезних сивих рогатих волів. Серед двору лежала копиця заздалегідь приготованих налигачів, а на якійсь віддалі стояв ряд волових возів.

— Розбирайте налигачі! — велів прикажчик Дмитренко заспаним ще строковикам. — А я буду вам показувати, якого вола з яким парувати.

Максима наче кинуло в пропасницю, як тільки він узяв налигача до рук.

— Ей, ти, малий, як тебе? — гукнув прикажчик. — А бери ти он того круторогого і паруй його он з тим, що на рогах має гайки. Та не бійсь — то він брав на роги таких молодчиків, як оце ти,

коли бугаєм був — тоді то йому роги втято і гайки накручено. Після того, як вивалахали, посмирнішав.

Максим тим часом не рушав з місця. Йому доводилося пасти й волів, зводив часом бугаїв на змаги, але за роги він ще з роду не взяв ані одного вола. Максимові зараз чомусь пригадався той нещасливий момент, коли він вперше побачив у Калюжного Перуна і дав знати ногам... Ледве стримався, щоб не повторити того тепер. А тут, як на гріх, згадав він і про дядька Гната Тарана. Наче ось перед ним стоїть він, а сльоза тече йому із того місця, де він молодиком мав ясне око, аж поки бугай не поціливі у нього рогом...

Прикажчик метушився між волами та іншим показував паристих, а Максим ні сюди, ні туди — і не втікає, і волів не налігує. Декотрі вже зайрмили. Он уже і Гнат занозує, а Максим стоїть.

— Ей, ти, хлопче!.. Якого чорта стовбичиш? Бери за роги! Сміливо підходь, не бійся. Коли ж отак будеш сюди та туди шарпатись, то, звичайно, до такого погонича воли поваги не матимуть і, чого доброго, візьмуть на роги...

Останні прикажчикові слова тільки піддали страху. Тікати б, тікати безоглядно від цих рогатих, але сором, сором очі виїдає... Який же ти строковий, коли волів боїшся? Он подивись, Гнат уже сидить на возі, спустив босі ноги на війя та й посвистує.

— Що, Максиме, не даються? Та ти не бійся, — підбадьорював Гнат. — Вони не такі страшні, як чорт їх помалював!.. Ось я тобі поможу піймати.

— Ні, ні я вже якось сам... — при цих словах Максим закинув налігача на того, що мав гайки на рогах. Він чмихнув, гребнув землю й піддався. Така його поведінка підбадьорила Максима. Налигав і другого. Намірівся вести волів так, щоб самому збоку коло них іти — все ж таки воно не так страшно.

— Ей, ти, чи довго ще там будеш воловодитись? — вигукнув прикажчик. — Усі вже в'ярмили, а в тебе все нічого не виходить. Ти, хлопче, збоку не тупцюйся коло них, це тобі не коні. Ти попереду йди й за налігача тягни — на те ж вони й воли, щоб опиратися.

Максимові не раз доводилося чути, як висміювали тих, що волам ярма наверхле накладали. Він згадав про це і боявся, щоб і йому того не сталося. Воли навіть досить покірними показалися: один сам зайшов за війя на борозений бік, а той, з гайками, став з підручного боку. Коли Максим стромляв занози і тішився, що

воли в ярмі, аж тоді побачив, що він таки „умудрився” наверле ярмо вчепити — гостряком до штим. Ще добре, що ніхто тієї помилки не помітив — не буде висміяний. Скоренько повернув ярмо, заспокоївсь і аж тепер переконався, що воли не такі то вже й страшні.

— Ей, ти, босоніжко, — хтось гукнув на Максима, — лишай воли, чорт їх не візьме, та йди хліб і сало на дорогу одержувати.

То кликав його худорлявий на вигляд, з гостренькою борідкою комірник. Окрім Максима всі вже довідалися про той побір і йшли за комірником. Зайшли до величезної комори. Отут то було різного добра. Цілі гори мішків чи, як тут казали, чувалів з борошном, бодні з салом, барила з олією, а поруч — з дьохтем та гасом. До двох засіків насипано соли — в одному — сива, дрібкувата, а в другому — біла, наче цукор, піскувата. В одному кутку купа різної старої збруї, а поруч висить нова, ще невживана. Біля одної стіни — широкі полиці, а на них два сорти хліба: одні буханці житні, а інші, видно, пшеничні, хоч також з несіяного борошна печені. Пшеничний хліб видавано тільки тим, що харчувались на „білій” кухні, а до таких належали різні підганячі, пригінчі, об'їздки та різні ремісники.

— Даю вам хліба й сала на цілий день, — сказав комірник чи, як тут казали, ключник. — Варену вечерю одержите, коли повернетесь назад.

І він почав видавати готові порції. Може фунтів по три житнього чорного та ще й гливого хліба, а до нього по шматочку старого сала.

— А може б ви для нас ще й білого підкинули? — обізвався котрийсь.

— Не для вас, брате, білий, не для вас, — відповів з натиском комірник.

Отож возів з двадцять чи й більше вирушило в якусь подорож. Звичайно, воли не коні — ними не побіжиш. Помалу поїхали та й поїхали собі. На передньому возі сидів прикажчик Дмитренко. Тільки він знав, куди та по що їдуть.

Переїздити довелося через Великий Бурлук. Дехто, в кого ще завалаявся якийсь гріш, зіскакували з возів і дещо собі купували — головне махорку та суху тараньку. Максим же тільки дивився, що тут у крамницях нічого не бракувало. Все можна купити, аби тільки грошки. От тільки всіх болотянців здивувало те, що тут ні однісінького тобі жида — всім торгує руський православний

народ — москалі-крамарі. „Белій” цар заборонив жидам тут селитися.

Минули Бурлук. Золотистобородий Дмитренко допив свою осьмушку, що підхопив у монопольці. Язик його зробився слизьким, а тоді вже навіть і Максимові стало відомо, що їдуть вони по цеглу до другого Соловйовського маєтку, який називається „Красное”.

Ця економія лежала в п'ятнадцяти верствах від Плоского. Їхали з усіма тими приємностями і невигодами, які можуть спіткати людину на воловому возі. Вночі хоч і пройшов по цих місцевостях дощия, але сонце тепер по-літньому пражило. Було дуже парко. Декотрі робітники повитягалися на возах і спали, доганяючи недоспані ночі. Максима також хилило до сну. Здавалося, що він от-от так засне, що ніякі струси його не розбудять. Вози часто попадали у такі величезні вибої, баюри, рівчаки, тонули то підстрибували так, що й мертвого, здавалося, можна було розбудити. Щоб не заснути, Максим взявся за їжу. Пхав до уст чорний хліб і старе сало. Можна було думати, що Максимові більше нічого вже й не треба. Йому на руки в Плоскому ще ні разу не давали сала. А тепер він його має... Але що ж — жує той хліб, присмачує салом, а ковтати ніяк не може, бо нутро не приймає. Десь, мабуть, озивається кров шляхетського походження. Он інші їдять собі, смакують і нічого — йде те їм.

— Хоч би якусь цибулинку до цього, — шепотів собі Максим. — Не можу ковтати та ще й запити нічим.

А де ти тої води візьмеш. Навкруги тільки степ та й степ. Ниви добрим урожаєм тішаться. Аж он там, далеко на північ, ліси синіють. Не видно ніякого сільця, ні хатинки, ні кринички, ні порядної калюжі.

— Але ж і пити хочеться, — шепотів Максим. Врешті рішив пішки йти за возом. Траплялась часом якась сусайна, хоч уже добре пристаріла, козелець, а ось при дорозі трапився й куц катрану, що вже справді встиг не то зацвісти буйним цвітом, а й відцвісти. Соковитий та смачний стовбур його вже встиг затверднути, знітився. Мала вже з тієї зелені пожива, та все таки Максим висмоктував з того якусь вогкість і тим трохи затамував спрагу.

Сонце вже добре під південь підбилось, коли врешті доїхали до економії „Красное”. По всьому видно було, що цю економію недавно тільки побудовано серед степу. Будівлі були новенькі, з паленої цегли муровані. Тож тут ще й тепер була чинною це-

гельня, на якій працювали москалі. Економія вважалася невеликою — мала всього дві тисячі десятин, а не чотири — як Плоске. Мабуть у зв'язку з тими двома мастками жартом говорилося: за шість тисяч десятин можна й найсвітлішу душу чортові продати.

Волів було виярмлено і пущено на буйну зелену пашу, а строковиків почастивано свіжою, холодною водою.

— Ну, поки воли попасуться, ми мусимо понакласти на вози цегли, — сказав прикажчик. — Гадаю, ви добре відпочили, поки сюди доїхали.

— Хай Бог милує з таким відпочинком, — озвався котрийсь. Мало печінок не повитрушувало...

— Було б не лінуватися та траву під черево підмостити, — відповів прикажчик. — тож до роботи, хлопці! Мені сказано, щоб я ще за сонця до Плоского повернувся. Зачинаймо! Вози ми можемо й самотужки підтягати до кагатів і з цеглою відтягати. На кожний віз два подає, два вкладає, — додав прикажчик.

Робота пішла жваво. Вози навантажувалися цеглою скорше, як того можна було сподіватися. Правда, у вантаженні дещо помогли й москалі-цеглороби, бодай показали, як треба цеглу в возах укладати.

Подорож назад до Плоского здавалася дуже довгою. Особливо тяжко було для бідних волів. Вони аж язика вивалювали, слина з ротів текла. Їм доводилося напружувати всі свої волячі сили, щоб витягати вози на горби, висмикувати з вибоїв то передні, то задні колеса, виривати з рівчаків на тому довгому бездоріжжі. Полегшення настало тільки тоді, коли вже виїхали із Бурлука на рівнину, що тяглась аж до Плоского. І тільки ще в самому Плоскому довелося волам напружитися. Цілу валку возів було скеровано до так званого білого двору. Розлягався він на горбі. Передня сторона була відгороджена високим тином. З інших сторін і двір, і величезний сад обгороджувався різними густими колючими рослинами. Ліворуч стояли стайні, де викохувалося породистих коней для парадної їзди, поблизу стояв курятник, індичник та гусятник. Аж там далі в саду стояли панські палати, що склалися із двох будинків: спереду стояв невеличкий новенький будинок, а позаді видно було велику стару будову. От до цього старого будинку і підвозили цеглу. Будинок стояв пустою. Його, видно колись гарну, будову час добре погриз. Старий будинок рішено було реставрувати. Говорилося в народі, що його хочуть обновити ще й тому, що там живе якийсь дух. Реставрування й ма-

ло спричинитися до вигнання духа, що тепер володіє цим старим будинком і таке там ночами „виробляє“, що навіть сам запродавець своєї душі Федір Максимович не відважується вночі до нього заходити... Про того духа болотянці, а з ними й Максим встигли вже наслухатись різних оповідань. Максим пішов оглядати „зачарований“ будинок, поки дійде черга розвантажувати його воза. Вікна в ньому були позабивані дошками, двері позамикані. Максим намагався заглянути через різні дірочки, щілини. Однак він не міг там нічого побачити поза будинковою порожнечою. Більше користи було б для Максима, якби він добре оглянув сорокадесятинний сад. Коло самого будинку росло гіллясте, хрислате якесь дерево, якого він ще зроду не бачив.

— Що це воно таке — наче й яблуня, а плоди дрібненькі, як орішки? — запитав Максим.

— Це, щоб ти, хлопче, знав, райська яблуня, — відповів йому котрийсь. — Оті яблучка, коли дозрівають, робляться рожеві та дуже смачні. Пани з них варення варять.

— Ану, попробую, які вони тепер, — і набрав жменю падаличок, що валялися на землі. Попробував: недобрі, терпкі, — хачпнув пару з дерева. — Оці трохи смачніші. А ти, Гнате, що на це скажеш?

— Хоч і райськими звуться, а недобрі. Доведеться заглянути сюди, коли вони поспіють, — відповів Гнат і додав: — Ох же й сад, оце так сад! Коли все дозріє, то буде чим поживитись. Он там черешні вже готові, але коло них сторож стоїть. Від нас не встереш, ми, брате, болотянці!..

Максимові й Гнатові довелося, як всім дорослим, повноплатним строковикам, вивантажувати цеглу. Поки вони впоралися з тим, поки вже на чорному дворі роз'ярмили волів, то вже й сонце схилилося на захід. Почало темніти, коли попринесли величезні мисяри-мідниці, кожна на десять осіб. Засіли до вечері, — все до тих чорних великих галушок, що вже добре вихолонули, і їх доводилося виривати шпичками із загусклої картопляної юшки, наче із розтопленого карюка. Хто хотів, то міг ще собі до цих галушок взяти чорного хліба. Найгірше при цій вечері було те, що не можливо було перевірити, скільки тих мух знайшло кінець свого життя в цих галушках. Максим ледве плямкав устами — цілоденна праця втомила, а сон скліплював повіки.

— Та тягни ж! — промовив хтось з десятки. — Встромив ложку до миски та й заляк.

— О! — кинувся Максим. — Я ще наче тримаюся, а рука заснула. Та й щемить же вона у мене після цегли.

— Видно вона в тебе панська, а попалась мужичкові.

— Ні, вона не звикла ще до шорсткої цегли.

Кожний запив ту вечерю холодною водою, та й порозлазилися спати, хто куди. Більшість знаходили своє „ложе“ у стайнівських яслах. Для Максима це було звичайне явище, до якого він добре звик за двоє літ у Калюжного.

Ще й сонце не сходило, а по економії вже котилося луною:

— Вставай, піднімайсь!.. — На цей раз чомусь горланив сам управитель, бо прикажчик, мабуть, заспав. — Чи не хочете, щоб я з Чугуєва привіз гармату і нею будив вас?..

Строковики забігали. В першу чергу всі кинулися до корита, щоб холодною водою промити свої заспані очі.

Цього дня зранку, натщесерце, усіх погнали льон полоти. Широкий та довгий лан того льону густою рососою побризканий. Лежить ця нива, мов блакитне озеро серед степу. Льон так гарно зацвів, що любо подивитися. Строкові бредуть мокрим льоном, мов у воді. Зривають поміж ним різний бур'ян і складають в копиці. Повітря чисте, залите невидимими пахощами цвіту. Навкруги так гарно, що тільки б радіти, але порожній шлунок протестує проти радості духа. Над головами небесна, а під ногами льонова блакить, але в очах зелено-зелено. Максимові частенько доводилося заплющувати очі, хвилинку стояти нерухомо. На якийсь час зникала зелень з очей, і він знову бачив блакить. Коли сонце вже ген-ген під полудень підбилося, аж тоді привезли снідання. На воловому возі в казані стояв розбовтаний пшоняний „кандьор Іванович“. Крупа за крупою, правда, в ньому не ганялася, а коли трохи встоявся, то помітно було навіть жовті скалки олії та плавала підсмажена, аж пригоріла цибуля. Була Петрівка, і коморник, видно з наказу панів, не видавав більше сала навіть і на засмажку. Та й чого ж мала даремно гуснути олія в отих барилах, що стояли в коморі. Хліба давали вдосталь. На полі при роботі, під подихом чистого повітря все це добре смакувало, мусіло смакувати, щоб мати хоч які сили до праці.

XVI

Обробляли довжелезний та широчезний лан землі під чорний пар для озимої пшениці. Тепер оце ту землю букерували кіньми

та волами. День стояв погідний, паркий, небо було оповите пелюстковою хмаркою. Від волових та кінських упряжок вставала курява й порошила очі. З одного кінця лану в другий було яких з п'ять гін. Один кінець виходив до шляху, що проходив межі земель Соловійова та Киріяки. Східній бік виходив до Соловійовської цілини, що лежала між двома лісами та полями. Степовики-болотянці дивилися своїми очима на ту цілину й казали:

— От де баштанна земля марнується, от де кавунячча вродило б.

— Чого цю землю марнують? — запитав Лигор прикажчика.

— А хіба не бачите? — відповів той. — Он, дивіться, скрізь по цілині наче якісь хвостики підстрибують. То земляні зайчики бігають.

Всі з цікавістю глянули в той бік, куди показував прикажчик. Ніхто з болотянців не лише ніколи не бачив, а й не чув, що на світі є ще якісь земляні зайчики.

— А що ж то воно за звірята такі? — запитав Максим.

— Таж, кажу, земляні зайчики. Подивіться, он вони — такі собі невеличкі, гнідуваті, посередині мають білий пасок, під сподом білуваті. Голівка — як у справжнього зайця, задні ніжки довгі, хвостик також дуже довгий і має білий віхтик на кінці. Ото саме і є їхня оборона. Вони тими хвостиками можуть дуже скоро мотати. Тим приваблюють напасників зір, а тим часом рятуються, вскакуючи до своїх глибоких нір, як і ховрашки. Земляні зайчики дуже шкідливі. Плодяться вони найліпше на цілині. Але коли її зорати, то можна цих зайчиків геть винищити. Наші пани нищити їх не дозволяють, тому й лежить та земля цілиною.

— А можна попробувати піймати хоч одного? — запитав Гнат.

— Попробуй! Однак із того нічого не вийде. Тільки гляди, щоб не побачив пан або управитель. Як побачить, біда буде.

— Ану, сто чортів на них, ходім, Максиме!

На якійсь віддалі чимало випасалося тих зайчиків. Вони стрибали, бавилися. Спочатку Гнат і Максим, а потім й інші кинулися на полювання. Зчинився несамопитий галас і сміх. Хлопці кидалися на всі боки, бажаючи зловити зайчика. Кожному здавалося, що ось-ось звірятко вже буде в руках. Але зайчики були спритнішими за наших болотянців. Вони наче й не поспішали втікати, але, коли ловці простягали руки, щоб схопити зайчика, майне білий кінчик хвостика — і ні в руках, ні під ногами зайчика не-

має вже. Наші завзяті землянозаячі мисливці таки добре набігалися, коли прикажчик почав кричати їм, щоб кинули безглузде полювання і взялися за поводи та налігачі. Та розпалені гонитвою за звірятами, хлопці не чули наказу прикажчика й продовжували далі ганяти по полю.

— Хлопці, сюди! — несамовито вигукнув Гнат. — Сюди, піймав!

Всі кинулися до нього. Гнатові пощастило прищипити босою ногою зайчиків хвостик. Бідне звіря тріпалося, несамовито пищало й намагалось вирватися. Гнат нахилився і піймав бідного зайчика за в'язенята.

— Ось воно яке, бачите!

Зайчик тріпався, але його хвостик уже не вигравав — його понівечили.

— Хлопці, до коней та волів! — вигукнув на все горло прикажчик, аж луна пішла лісом. — Пан їде, сам Терентій Максимович!

З Гнатової руки випав понівечений зайчик. Всі кинулися до своїх запряжок.

— Но, но!.. Гей, гей!.. Цабе!.. Соб!..

Максимові якось особливо кинувся в очі оцей справжній пан Терентій Максимович Соловйов, рідний брат душопродавця. Він сидів на бігунці, до якої було запряжено чистокровного арабчика. Пан увесь у білому. Ось він стрибнув із бігунки — присадкуватий, з видутим животом. Віспувате лице його відбивало в цей час якусь рішучість і злість, а сива клинкувата борідка та рідкуваті вуса рудувато-присивілого кольору промовляли за його вже немолоді роки.

— Що ви тут робите?! — несамовито закричав Соловйов.

— Крамарюємо пар, пане! — озвався котрийсь.

— Брешеш! Хіба я не бачив, як ви за зайцями ганялися? На кожного з вас накладаю кару в розмірі одного карбованця!

— Ого!.. — якось злякано вирвалося з уст Максима.

— А ти, ракло, чого там огокаєш, а волами не рушаєш з місця? Починай! — закричав він московською мовою й визвірився на Максима, що справді стояв, наче заворожений, і не рухався з місця. Максим оце вперше у своєму житті почув слово „ракло”, і, хоч він докладно й не знав його значення, воно батогом стьобнуло його почуття й викликало гостру образу.

— Цим словом тут називають, мабуть, дуже поганих людей, — подумав він, покvapливо загейкавши на волів.

Кінські та волові запряжки пішли по паровому лану довгими валками. А пан понісся на бігунці далі, мов примара на цій землі.

— От, бачите, — почав прикажчик, коли пан зник з очей, — треба ж було вам ганяти за тими зайчиками! Пан хитрий — при вас він нічого мені не сказав, а в конторі він такої заспіває, що й не доведи Господи!

— А чого йому жалко отих зайчиків-шкідників? — запитав котрийсь.

— Та чорт його знає, чого йому жалко. А от зачіпати ніхто не сміє. Он бачите вовк побіг із одного лісу до другого. Ану нехай спробує його хтонебудь застрелити, то не рад буде не то вовчий, але й свій шкурі. У наших панів повно різної звірини в економії: вовки, лисиці, барсуки, байбаки, зайці та й земляні зайчики. За тієї звірини наші пани дуже ворогують із сусідським паном Киріякою, що ось тут його земля лежить. Його економія також величезна. Як справжній пан, він тримає з сотню хортів та гончих собак. Лісів на його землі мало і звірини ніякої, бо давно вже порозганяв. Усе вивтікало до лісів та на землю наших панів. І які підходи вже Киріяка не робив, як не домагався, щоб Соловйови дозволили, хоч раз на рік, пополювати на їхній землі, хоч раз прогулятися з хортами по лісах — не допомогло. Рішуче відмовили. З того й пішло. Вони просто на ножах. Наші пани, на злість Киріяці, сприяють розплodжуванню різної звірини, щоб тим ще більше злити свого сусіда. Звісно, нічого панам робити, то вони дуріють. Одні так, а другі інакше...

Десь по обіді цього ж дня Максима знову спіткала невдача. За декілька днів на обробці пару вже з десяток волів вибуло з ряду. Більшість з них позаломлювали до крові ратиці, а інші так поохлявали, що ледве на ногах тримаються. Їх вилучено з праці і пущено на пашу для поправи. Тепер треба було, щоб їх хтось доглядав. Рудий Дмитренко спочатку взяв на око Максима і Гната, як найменших хлопців-строковиків.

— Котрого тут із вас узяти? — звернувся він до хлопців, оглядаючи то одного, то другого. Хлопці в напрузі чекали. Врешті прикажчик пригадав собі, що пан сьогодні назвав Максима рахлом, тож тепер не годилося брати його на легеньку роботу до волів.

— Так призначаю тебе! — показав він пальцем на Гната.

Гнат дуже зрадів, а Максим глибоко зітхнув. Звичайно, вони були однакові бідолахи-товариші. Один одному старалися помагати, завжди ділилися тією поживою, яку часом щастило котро-мусь десь дістати. Але кожний з них був у першу чергу сам для себе. Тяжко працювати не хотілося однаково обом. Коли Гнатові трапилося таке полегшення, він не відмовився від нього на користь бідолашного товариша. Максим зажурився і присів.

— Та ти, Максиме, не сердься на мене, — сказав Гнат. — Я ж не просився на цю роботу. Рудий сам призначив мене до кри-вих волів.

— Я й не серджуся. Тільки от бачиш — ти щасливіший за мене. Ти тепер сидітимеш коло волів, а я й далі маю міряти но-гами панські лани. Максим зітхнув, а жаль чи заздрощі пекли всередині.

— Побий мене Бог, Максиме, що як я щось дістану, тобі вді-лятиму більшу частину з того.

— Дякую, Гнате! Та скажу тобі, що з сьогоднішнього дня чорта пухлого буду працювати на панів. Крутитиму, мотатиму, аби найменше працювати. Я ніколи не забуду того, що пан наз-вав мене раком.

— А що то значить ракло ?

— Я сам оце вперше почув це слово від пана. Коли ж він те казав, то був дуже злим. З того виходить — „ракло“ дуже по-гане слово.

Максим і далі шарпав за налігача, гейкав, тоді як Гнат уже вилежувався коло підкалічених волів. Під вечір тонкорунні хма-ри почали згущуватися, надворі темніло, а згодом хмари й сон-це заслонили. Раз-два вдарив грім і линув дощ. Раптова злива застала Максима десь на середині довгого парового лану. Чор-на земля наче злилася з темним небом. За хвилинку вода стала навіть на розпушеній землі. Максим ладен був покинути воли й бігти до якогось захисту, але поблизу нічого такого не було, де б можна було хоч голову сховати. Хоч-не-хоч — довелося ра-зом з волами брьохатись уже не ріллею, а готовою багнюкою. Крамар прямо тонув, воли поколіна грузли в землю і не могли рушити з місця.

— Гей, ей!.. Бодай ви йому подохли! Гей!.. — вигукував Максим під зливним дощем, не бачачи перед собою світу Божо-го. Дощова хвиля заливала все: і волів, і погоничів, і рала.

— Кидайте реманент на місці, а худобу в запряжці женіть на ділину! — залунало розпорядження прикажчика.

Тим часом дощова хвиля ослабла. Почало вияснюватись.

— Чи не могла б ця злива початися зразу по обіді — були б хоч відпочили та виспались, як слід, — хтось голосно пожалкував.

Хоч скоро після дощу сонце знову пригріло, проте робітників і худобу цього дня до роботи вже не гнали. Вимочені дощем люди не встигли просохнути до заходу сонця, а ночувати довелося під старим солом'яним ожередом, бо економські будови були далеко. По вечері всі робітники позаривалися в соломі, хто як міг. Свіжого повітря у степу не бракувало. Щойно смеркло, як потягло з лісів холодним туманом. Люди парилися у соломі у власній убогій, а до того ще й не висхлій одежі. Незабаром почалася нічна забава. Десь у середньому лісі вовки завили, затягли своє зловісно вбивче: „Аву-у-у!.. Аву-у-у!.. Аву-у-у!..”

І наганяли вони тим виттям не так жах, як неприємне, могольно тоскне почуття.

— Чуєш, Гнате? — запитав Максим, що лежав поруч нього занурений в соломі.

— Прислухаюся і аж холодно мені робиться від того виття.

— Як ти думаєш, не пошарпають нас вовки, коли поснемо?

— Є нас тут чимало, матимуть чим поживитись. Хоч би ватру розклали. Вовки, кажуть, вогню бояться.

— Нікому того робити. Кожному хочеться спати.

По короткій мовчанці Максим почав нашіптувати Гнатові:

— Знаєш, мені дуже хотілося б зблизька побачити вовка.

— Печеного?..

— Ні, живісінького. Так от я, Гнате, й рішив завтра на роботу не виходити. Тільки ти нікому про це не кажи. Коли тобі пощастить дістати щось від кухаря, принесеш і мені з'їсти. Я буду під обідню пору чекати в кінці молодого лісу.

— Що, ти справді думаєш вовків шукати?

— Покищо я рішив поспробувати не працювати на панів, а далі побачимо. Сьогодні той рябий кацап назвав мене раклі, і я того ніколи не забуду.

— То ти рішив утікати з цієї якомії, чи що?

— Може і втечу.

— То давай разом.

— Тобі нема чого. Ти тепер маєш легеньку роботу.

— Е, плювати!.. Коли вже утікати, то давай удвох.

— Завтра ще про це в лісі поговоримо, а тепер спати.

Коли рано почувся приказчиків голос, Максим ще глибше зарився в соломку. Після вчорашнього підвечірнього дощу зранку не можна було продовжувати обробку пару, а тому приказчик порозсилав робітників на інші роботи. Всі порозходилися на працю, а тому ніхто й не зауважив, що Максим не вийшов. Він добре виспавсь, вигрівся проти сонця, підсушився. Скинув із себе забруднену сорочку, а потім штани й підштанки й розпочав нищівну боротьбу з усією поганиною, що в одягові завелася і живилася його кров'ю. Одягнувшись, Максим дістав із соломки той шматок хліба, що захопив при вечері, маючи вже тоді готовою свою „вовчу думку”. Поївши черствого чорного хліба без будьякої примочки, він почав проглядати околицю. Під теплим промінням сонця після вчорашнього дощу все неначе ожило знову — росло, дихало, наливалось, дозрівало і далі творило безперервний ланцюг невмирущого життя. Поблизу нікого не було видно. Всі зайняті роботою. Людям ніколи було розглядатися, помічати і зраджувати відсутність Максима на роботі. А Максим ще раз розглянувся навкруги і рушив навіпростець до лісу. Він не пішов до старого могутнього лісу, де цієї ночі вили вовки, а попрямував до молодняка, що займав яких триста десятин простору.

Підходячи до лісу, Максим скоро побачив перших представників лісового звіриного царства. Ними були опецькуваті, на низеньких ногах і наче з собачою головою звірята — борсуки. Поодалік „працювали” інші шкідники — байбаки.

Максим бачив цих звірят і раніше, а тому вони тепер не цікавили його, а головне не були для нього страшними. Ще тільки наближався Максим, а вони вже встигли поховатися до своїх нір.

Сонце вже височенько підбилося, а Максим ще й досі після свого сухого сніданку не міг напитися води. Спочатку думав знайти десь у лісі джерело, але пригадав, що цей ліс росте на горбі, і навряд чи знайдеться в ньому якась вода. Аж ось під самим лісом на твердому обніжку заблищала проти сонця калюжка сивуватої води з учорашнього дощу. Максим припав до неї і напився. Вода вже встигла нагрітися, а все ж трохи вдовoliла спрагу. Він сів у затишку під лісом. З розпареної мокрої землі повівало теплом і пахощами, а з лісу — прохолодою.

Насамоті, далеко від людського гамору в Максимовій юнацькій голові почали роїтися якісь нові думки. Несподівано навіть

якийсь віршик почав у голові плестися, а за ним думки про правду і кривду, про бідних та багатих. Особливо оці останні непокоїли його душу.

— Замість того, щоб назвати мене раклom, чому б йому вчора було не покликати до себе й не запитати:

— Ти як зवेशся?

— Максимом, — відповів би я на те.

— Ага, мого батька також так звали. А читати й писати вмієш?

— Вмію.

— Пишеш добре?

— Так собі...

— Яку школу скінчив?

— Двоклясову, — сказав би я.

— О-о!... То сідай отут ззаду коло мене на бігунку. Завезу тебе до контори, а там випробую, що ти вмієш...

— А там би я й показав йому, що вмію читати, писати й рахувати. Працював би в конторі. Всі папери йому начисто переписував би, все попідраховував би. А восени пан міг би мені сказати:

— Е, хлопче, то з тебе, видно, будуть люди! Ану, збирайся, я завезу тебе до Харкова і там приділю до школи. Коли вивчишся, почнеш заробляти, тоді потроху виплатиш витрачені на тебе гроші.

— Але натомість ні з того, ні з сього він учора назвав мене раклom!

Максим зітхнув. Думки його порвалися, не мали ладу. Він витяг з кишені ножика — єдине своє майно. Він цього ножика добре вигострив на точилі коло майстерні. Поторкав великим пальцем лезо і промовив:

— Коли щось у лісі на мене нападе, маю чим боронитися.

Глянув навкруги і побачив, що недалеко росте дорідний куш бузини.

— Ану, зроблю собі сопілку.

За пару хвилин сопілка була б готова, якби було чим дірочки повипалювати. Максим ще смикнув на межі лісу зеленого, терпко-кислого терну і пішов у середину лісу. Солов'ї виспівували, витьохкували свою дзвінку, досконалу мелодію, а різне птаство наче підспівувало їм.

— Наші пани Соловійові, видно, вміють тільки лайливих пі-

сень співати — он той віспуватий Соловей вчора раком мене назвав, а до всіх матерщиною „тьохнув” і подався, — шептав собі Максим.

По вчорашньому дощі подекуди все ще скапувало з дерев, а внизу скрізь на зелені висіла густа роса. Максимові довелося підкачати холоші. Він ішов і пильно дивився під ноги, щоб часом босоніж не наступити на холодну гадюку, тоді прощай, світе... Та замість гадюк він побачив під ногами багато полуниць.

— О, то тут є чим поживитися! — шепнув він собі, кидаючи в рот по одній, а то й цілою жменею цю лісну смаковину. — Шкода, що не маю якоїсь посудини, а то і для Гната назбирав би.

Заглиблюватися далеко в ліс він усе таки не наважувався, щоб не заблудити, а чого доброго й на вовків наскочити. Навряд, чи ніжик тут допоможе. Так міркуючи, Максим спустився аж униз і опинився там, де широким отвором та польовою дорогою відділявся молодий ліс від зеленого кущуватого простору, з якого людські руки знесли старі дуби, а прибуток із того пішов до безодньої кишені душопродавця Соловйова. Максим бачив, коли цим шляхом проходили з волами на парове, що на галявині стоїть курінь, коло нього вештаються дві людини, стоять якісь копиці, а з них димить. Тепер він довідався, що тут живуть два москалі, батько й син, фахівці від перепалювання дубових окупків на вугілля.

— Здрастуйте вам, — привітався Максим.

— Здрастуй, здрастуй, молодець! — відповів старший москаль, що мав довгу біляву бороду.

— Чого шукаєш? — запитав він по-московськи, не відриваючись від роботи, укладаючи дубові окупки в піраміду.

— Шукаю кривого вола, — випалив Максим без надуми.

— Такого не бачили.

На цьому розмова на якийсь час увірвалася. Випалювачі робили своє діло, а Максим ближче присів і дивився. Сприймав у себе все те, що вони роблять. Коли піраміда, за розрахунками москаля, була готова, тоді накрили її товстим валом соломки, а потім з низу до самого вершка засипали землею.

— Давай, Сенька, огонь! — велів батько.

Той кинувся до ватри, що тліла між триніжками, до яких було вчеплено задимленого чайника.

Сенька бігом приніс палаючу головешку і ткнув її до отвору, що наче був дверцями до тієї піраміди. Максим помітив, що та-

кий же отвір був і з другого боку — значить, щоб протягало. Коли ціла копиця задимилася, аж тоді москаль відірвав від неї свої сиві очі та брудним рукавом витер спітніле чоло.

— Тепер підемо снідати, — сказав він, наче й до Максима.

Обидва вуглевипалювачі розмістилися під своїм куренем, а Максим підсунувся до ватри. Глянув сюди-туди й побачив залізний пруттик, яким москалі підворушували вогнище. Прутик був грубуватий і кінчик мав загострений. Раз-два і відповідна кількість дірочок з'явилася у сопілці. Максим ще тільки її оглядав, а в голові вже роїлися ті кларнетово-сопілчані мелодії, що йому доводилося зачувати в школі. Він узяв сопілку до вуст і почав видувати тони. Вони були ще приглушені, бо бузина не встигла висохнути.

— Не вадить, гратиме, бо дірочки я докладно розмістив, — шептав собі Максим. Ще тихенько попробував сопілку, а за хвилину полилася ніжна мелодія пісні:

„Ой, за гаєм, гаєм . . .”

Москалі відірвали очі від сніданку й дивилися на Максима. А він, не звертаючи на них уваги, випробовував сопілку, зникав до неї і ніби привчав і її до того, для чого вона зроблена. Максим награвав то одне, то друге, брав то веселої, то сумної.

— Ей ти, як тебе? — гукнув москаль. — Іди сюди!

Максим спочатку вдавав, що не чує, і грав далі, а потім підійшов до москалів, сів на віддалі, спершись спиною на солом'яне покрів'я куреня.

— Їсти хочеш? — запитав москаль.

— Та їв би, коли б мав що . . .

— То підсувайся ближче і бери, що нам Бог послав. За горілку вибач — вчора до дна пляшку осушили.

— Про мене нехай би горілки й на світі не було.

— А от для мене нехай би хоч цілий світ завалився, аби горілка була. Ха-ха-ха! . .

У Максима і без горілки слинка покотилася, коли він побачив білуватий хліб, видно з житнього петльованого борошна печений, свіже сальце, поросле м'ясом, та добрий пук зеленої цибулі.

— Нічого особливого у нас сьогодні немає, але хахлацького сала і петльованого хліба не бракує. Приймайся і їж!

Максим несміливо простягнув руку за чужою поживою.

— Ти не соромся, лопай, наче своє! Бери хліб, сало, цибулю, а потім чайком зап'ємо. Ага, а як тебе звати?

— Максимом звуся.

— О, Максим! . . В цій економії і управитель Максимом зветься, — при цьому він додав пару закарлючених слівцець, не зважаючи на присутність свого сина. — Що й казати — велика сволота! . . Ага, он, здається, він навпрошки верхи летить. Легкий на згадку . . .

— Де? — вирвалося у Максима.

— Он там, бачиш?

Та Максимові було вже не до розглядин. Він рачки шмигнув до куреня. За хвилинку верхівець уже був коло випалювачів вугілля і, круто зупинивши гарного жеребця, неначе байдуже кинув:

— Снідаєте?

— Снідаємо!

— Без горілки?

— Як бачиш, Максиме Івановичу!

— А я надіявся, що мені чарку наллеш.

— Вечором опорожнили . . . Тепер випий, Максиме Івановичу, нахильці з порожнього.

— Пий сам — ти ласий на те . . . А вугілля багато випалив?

— Виконую норму.

— Про мене хоч і десять норм, а хоч і спи цілий день, не я вам гроші плачу . . . Стій! — крикнув він на коня, що все гарцював, нервувався та поривався до гону. — Ти не бачив тут хлопця — так років п'ятнадцяти — шістнадцяти? Десять зник — рано й до роботи не вийшов.

Максим похолов, коли почув ті слова, а його душечка, мабуть, аж у рідному селі Болотянному заховалася. Заспокоївся він лише тоді, коли почув відповідь.

— Ніякого такого хлопця ми не бачили.

— Коли не бачили, то відправляйтеся самі до чорта на поминки.

Вони ще перегукнулися такими дзвінками словами, що в лісі аж виляски пішли. Врешті управитель круто повернув, притиснув коня, попустив повіді, і жеребець вихрем понісся, мотаючи хвостом.

— Ану, Максиме, вилазь! . . Уже не видно.

Максим виповз із куреня. Він увесь дрижав, а смертельна блідість вкривала його обличчя.

— Ой, тепер я пропав, — ледве вимовив він.

— Чого пропав?

Добре, що ви мене не зрадили, а то б він шкуру з мене здер.

— Овва, нехай поспробує! Кріпацькі часи давно минули. Тепер робітничі права входять в силу. Робітники всіх кінців світу білого починають об'єднуватися. Як робітники наші так організуються, вони покажуть дулю капіталістам. Коли що не по-нашому, так ми таку забастовку вшкваримо, що й самому його імператорському величеству в носі закрутить, от що! Минули ті часи, коли морди робітничої кляси тріщали від буржуйських кулаків. Ми починаємо брати приклади з демократичної Європи, де давно відбулась французька революція. Або й на саму Америку накинемо оком, де тепер повна свобода... А що це ти рота роззявив і не їси? Байкою голоду не переб'єш. Ти, синашу, їж, а потім подумаємо, як треба зробити, щоб халепи не було.

Максим їв, але якось без смаку. Несподівана поява управителя, пошукування його доценту висушили слину в роті. Тільки випите порядне горня чаю трохи повернуло його до сякого-такого спокою. Після снідання Максим, як належить, встав, повернувся лицем на схід, перехристився і намірився відходити.

— Дякую вам, що не зрадили мене й нагодували.

— Ми свого робочого брата не зраджуємо. А ти не спіши. Плювати нам на панів, на їхні порядки й роботу. Давай, Сенька, гармошку, а ти бери до рота твого патичка і вшкварте разом такого тропака, щоб аж Соловйовський гай зашумів.

— Та я, дядьку, грати не вмію, то я тільки так...

— Чув, чув! Грати то ти вмієш, але скажи, що тепер тобі не до того. Я розумію. Щож, примушувати тебе не будемо. Якщо в економії тобі буде дуже погано, то прихось сюди. Я дам тобі вказівки, як капіталістам не піддаватися. І ти, хлопче, добре собі запам'ятай, що кріпацькі часи в „Росії“ давно минули. Якби в ті часи тебе піймали, коли ти втік з праці, то затягли б до стайні і стільки б тобі дали різок, що ти з тижднів не міг би й присісти, а тепер що? Ну проженуть з роботи, і наплювать! Тоді ти прихось до мене. Помагатимеш нам випалювати вугілля. Платити, звичайно, я тобі за те не буду, а їсти й переспати в курені на соломі дам. І повна тобі воля — коли тільки забажається, бери свою сопілку і вигравай, скільки влізе. І так аж до осені проживеш, як птиця небесна, що не сіє і не жне... Коли ж морози вдарять, пошукаєш собі іншого притулку. Восени ми, звичайно, залишаємо благодатну Малоросію і їдемо у свою Великоросію сувору зиму переживати. Взяти й тебе з собою не зможемо — засобів на подорож не передбачено. Ми хоч і добре заробляємо,

але все йде на непередбачені витрати — все забирає царська казньонка . . .

Москаль ще щось говорив, але Максим вже не слухав, бо мав повно свого горя. Максима смоктала гризота за його ж дурний вчинок — невихід до праці і втеча, хто його знає куди й пощо. Сонце тим часом не чекало, поки Максим надумав, що йому робити, підбилося уже ген аж під обід. Максим пробивався лісовою гущавиною і вже добре чув, як Гнат висвистує, заложивши два пальці в рот. На такий свист, наче б то свистав Соловей-Розбійник, він був добрий майстер. Максим намірявся таким же свистом відповісти, але в нього нічого не виходило.

— Що там?! — запитав він Гната.

— Ой, брате, біда!.. Зранку рудий не помітив, що тебе немає. А от, коли парове протряхло, велено було запрягати. Отут воно й вилізло. Як на гріх, чортяка приніс управителя. Прикажчик візьми та й скажи йому, що тебе нема. Ох же він і кричав та матюки такі загинав, що й ну! Врешті як накинеться на прикажчика: „Щоб він мені зараз тут був, бо я обірву твою руду бороду!..”

— А прикажчик що?

Він тоже не з трусів, як крикне: „Руки в тебе, Максиме Івановичу, короткі до моєї бороди! Це тобі не пейси . . . Що я мав того наймита за пазухою носити? Коли втік, так і чорт його бери!”

— Гляди ж мені, щоб воли не гуляли!.. — вигукнув управитель, крутнув коня та й подався.

Максим перелякався Гнатових новин, розгубився й не знав, що робити.

— А що ти на це скажеш, Гнате?

— Наплювати! Всі наші болотянці хвалять тебе. Кажуть, що молодчина Максим! Накивав босими п'ятами на панів і добре зробив. А їсти хочеш? Як умовилися, я приніс тобі хліба, сала це й цибулі тяпнув.

— Вуглепали-москалі дуже добре мене нагодували. От скажи, що мені тепер робити? Може таки давай подамосся в Манджурію на війну.

— З тим ще почекаємо. Що маєш робити, я надумав. Заплутайся між воли. Разом з ними я й тебе піджену до ожереда. Там, збоку, в холодочку, добре зарийся до соломи й прикинься таким сплячим, що наче тебе й розбудити не можна. Я скажу прикажчи-

кові — нехай він волочить тебе за ноги, аж поки ти не прокинешся... Ха-ха-ха!..

— А не битиме?

— Не бійсь, не дамо. А сміху, сміху скільки буде. Ха-ха-ха!..

По якомусь часі плян уже виконувався.

— Ей, ти, ледащо, ану вставай, вилазь із соломи! — шарпаючи Максима, говорив прикажчик. — Що це з тобою — навіки заснув бісів хлопець чи що? Та вставай же, бо звелю водою полоти.

Врешті прикажчик згріб Максима за ноги й поволік.

— Що, що?! Де це я?! О, хіба вже день?!..

— То ти осліп?! День скоро кінчиться, а ти, ледащо, все спиш!

Максим раптом схопився на ноги й почав протирати п'ястуками очі, наче й справді спросоння.

— Оце так проспати!.. Чого ви раненько мене не розбудили?

— А чорт тебе знав, куди ти зарився. Коли б ось Гнат не потрапив на тебе, то ти, певно, до судного дня проспав би тут у соломі.

Гнат відвернувся і здавлював собі рота, щоб не вибухнути сміхом.

— Відтепер я мушу знати, де ти ночуєш. З тобою таке може статися, що ти десь залізеши та чого доброго увесь свій строк проспий аж до Пущення.

— Ні, я може вдруге так міцно вже не засну. Вчора я вимок під дощем, до вечора не висох, як слід, зарився в солому, розпарився, зігрівся і після того так міцно заснув.

— Гляди мені. З-за тебе я більше не терпітиму наруги від управителя. Так тебе гарапником з'їжджу, що ти потім і не сянеш три дні, — а може й навіки заснеш.

— Овва, які ви!.. Кріпацькі часи давно вже минули, — почав Максим, пригадавши недавні слова москаля.

— Та ти мені не розводь тут теревень. Бач який язикатий став! Іди негайно до волів!

Максимові в дійсності тільки того й треба було. Він побіг до волів і дуже радий був, що так вдало виплутався з цієї халепи за допомогою Гната.

Коли робітники зішлися на обід до кабиці, Максимів вчинок став розвагою для всіх. Кожний хвалив його, що він хоч раз зумів у буденний строковий день як слід виспатися. А це ж для робітника економії найцінніше, що тільки можна тут досягнути.

XVII

Максим і Гнат не раз уже заглядали ранками, особливо в святі дні, до панського саду. Заглянути ж було до чого, як і поживитися було чим. Сад, як уже згадувалося, займав площу землі понад сорок десятин. Овочевих дерев росло тут безліч. Овочі були різних гатунків: скороспілі, пізноспілі, солодкі, винні, кислі. Водилися тут і такі грушки, що наче медом поналивані. Врожайна видайність саду була просто казкова. Одначе тих ласощів робітникам не дали й понюхати. Відсортовані й спакзовані овочі відправляли до Харкова, Москви, а то й Петербургу на продаж. За садом доглядав садівник, осібняк якого стояв у саду. За будинком, глибоко в саду, була безліч вуликів.

Отож усі садові ласощі—ці дари Божі—не могли не спокушати все голодних хлопців-наймитів, а може й дорослих. Максим і Гнат знали про існування тільки однієї своєї „спілки”... Вони заскакували з одного чи другого кінця до саду і налітали на овочі, що були вже на порі до збирання. Їм було відомо, не гірше за самого садівника, коли і де саме треба збирати дозрілі овочі. Із саду вони вистрибували тоді, коли їхні пазухи донікуди були наповнені. Максим завжди підбирав те, що валялося на землі, або хапав собі з дерева овочі, які можна було дістати рукою. Гнат же не лише займався цим „ділом”, але додав до нього ще й свого „лицарства” і трохи забави. Він вилазив на дерево й діставав до своєї пазухи те, що на його думку було найспіліше, найсмачніше. Це не перші його відвідини саду. Він знав це „мислівство” ще з Болотяного. А ті, що заглядають частенько до чужих садків, дуже добре знають, що сторожі перед сходом сонця міцно сплять. Тоді можна викрасти із саду і сторожа. До них підкрадаються непрошені відвідувачі, накидають сплячому на ноги петлю, а другий кінець довгого мотузка прив’язують до дерева. Коли вони своє „поживне діло” зроблять, будять сторожа, і жарт готовий — сторож спросоння розганяється бігти і падає під загальний сміх збиточників. У Соловійовському садку Гнат зробив ще й свій додаток: він розбудив налиганого сторожа потрясенням рясної груши, сам сидячи на ній. На сторожа посипалися овочі, мов град. Він схопився, почав бігти і впав, а тоді Гнат стрибнув із груші і з сміхом, маючи повну пазуху овочів, разом з Максимом подався в присадову гущавину.

Сторожеві так було соромно, що він нікому про той прикрий для нього жарт не признався.

Між людьми часто буває так, що навіть у найбільших приятелів якась дрібничка може зірвати дружбу. Так сталося й у Гната з Максимом. Настала гаряча жнивна пора. Всі Соловійовські жатки вийшли в поле. В'язальників треба було багато. Тож і вигнали всіх робітників снопи в'язати. Не минула ця важка праця й нашого малого бідного Максима. Рудий прикажчик не почи- слився з тим, що Максим неповнолітній і малий, а виділив і йому таку саму ділянку, як і дорослим строковикам, що мали повну платню. Максим намагався виконувати накинуте йому завдання, але не вистачало сили. Він колінчив снопи, в'язав, перевертав і аж падав коло них, дориваючи останні штанчата та сорочину. Болотянці дивилися, дивилися на Максимове борюкання зі снопами та й вирішили допомогти. Допмагаючи Максимові, болотянці ремствували, що малого хлопця поставили в'язати снопи, а здоровий парубок Гнат вилежується коло бузимків та ще й хвалиться, що йому дуже добре у строку. Не обійшлося тут і без заздрощів — Гнат дістав легку працю, а вони надриваються на тяжкій праці в економії.

— Бачите, господин прикажчик, яка тут у вас правда, — почав Лигор, — малого хлопця примушуєте снопи в'язати, а он той здоровий Гнат коло худоби вилежується.

— То ви хотіли б, щоб їх замінити ?

— Замінити! Певно замінити! — вигукнули й інші. — Худобу може й малий пасти, а коло снопів йому й очі повилазять !

— Нехай буде й по-вашому — заміню.

Пішов до кабиці, якої Гнат більше тримався, як пас покалічених волів, та й послав його замінити Максима. Тут і кінчилась дружба Гната з Максимом.

— Іди вже ти до волів. Бач який ти товариш . . . Виклянчив таки в рудого волопаське місце, — зло процідив крізь зуби Гнат до Максима.

— Та в мене, Гнате, з рудим ніякісінької мови про тебе не було, — щиро сказав здивований Максим.

— Еге, тепер не було, коли випер мене від волів.

А ті, що просили за Максима, тільки роти пороззявляли. Вони зрозуміли свою помилку, що не з'ясували прикажчикові, якого Гната мали на увазі. Однак виправляти помилку ніхто не брався, заспокоюючи себе тим, що молодший Гнат показувався тро-

хи дебелишим за свого однолітка Максима. Максимові було надто неприємно, але своя, хоч і як подерта та чорна, сорочка все ближче до тіла, як яка б там не була сорочка — хоч би й найближчого товариша.

Для Максима тепер настало нове, наче справді безжурне життя. Він ніби аж тепер почав виконувати своє давнє рішення — старатися нічого не робити, або робити щось таке, що здавалося б звичайною гулянкою.

— Пан назвав мене раком — за це я старатимусь робити йому тільки шкоду.

Але як не крути, Максиме, як не верти, в економії від праці не втечеш. Он Гнат доглядав волів тільки вдень, а Максимові зразу накинули обов'язок допомагати волів пасти і вночі. Ще добре, що до цієї роботи недавно було призначено його родича Мусія. Свій усе ж таки із хлопця вночі шкури не здере.

У Максима була вже добра калинова сопілка. Досі він нікому її не показував. Грав на ній потайки від людей. Тож і розповзлася по цілому Плоскому чутка, що якийсь нечистий дух як не в одному, то в другому місці виграє на сопілці. Розповідали, що й вовки виють, як почують сопілчин голос, що то сопілкою тужить чортам продана душа старого пана. І чим більше вигравала „чарівна“ сопілка, тим більше снувалося у Плоскому найрізноманітніших, найвигадливіших чуток. Особливий сум навівала сопілка, тужачи в горобині ночі.

А сопілка невгає, виграє. Тільки один Мусій знав, хто то виграє на сопілці-невидимці. Максим дуже просив його, щоб нікому про те не казав, щоб чого доброго за ту гру не підняли його на глум. В житті заробітчан у Плоскому скоро сталася ще одна подія, яка й для Максима показалася дуже корисною. Під час жнив робітники в економії у Плоскому харчувалися у полі, на місці праці, біля польової харчевні-кухні, яка й звалася „кабиця“. Складалася вона з великого воза, що нагадував собою невеличкий залізничний вагон, двох великих гарб і барила води на „колісниці“.

У вагоні-возі зберігалися харчові продукти, а на гарбах було різне кухонне начиння. Обслуговували польову кухню кілька робітників, а за кухаря був Трохим з Бурлука. Коли б хто знав тоді у Плоскому, що є на світі драма „Ой, не ходи, Грицю“, а в ній і така дійова особа, як горбатий Хома, міг би сказати:

— Кухар у економії Плоскій якраз і є Хома горбатий, що

одного дня наробив пакостей, втік з драми, змінив своє ім'я на Трохима і робить різні пакості замість добрих обідів для робітників.

Трохим був повновласним господарем „кабиці“. Спав він собі не під відкритим небом, як усі робітники, а в возі-вагоні. В його посіданні були всі харчові продукти аж до сала включно. Його „щедрі“ руки все так робили, щоб того сала якнайменше діставалося до страви для робітників. Болотянці в жнива вже цілком поохлявали, а до декотрих почала підкрадатися вже й куряча сліпота. Далі вони вже не могли цього терпіти і винесли дуже важливе, а може й небезпечне, як на той час, рішення: „Домагаємося поліпшення харчів. На місце горбатого Трохима просимо поставити кухаря, якого ми виберемо.“ Цьому, на диво, якось не спротивився ні прикажчик, ні управитель. Лише Хома-Трохим такій вимозі дуже противився.

— Мене найнято, як і кожного року, в строк за кухаря, і я там тут і залишуся, — сперечався Трохим.

Він, видно, не знав ще вдачі болотянців, коли почав опиратися. Вони ж не дуже потім лагідно натиснули на його горба і прогнали від кабиці. На кухаря вибрали Мусія. „Начальство“ погодилося, мабуть тому, що він дав згоду і куховарити і волів уночі пасти. Виграв при цьому і Максим — він став Мусійовим помічником не тільки вночі при волах, а й удень при казанах. Заняття було не тільки приємне, а й корисне для шлунка.

Трохим усе давив робітників кандьором, галушками та затірхою, а тепер почалося варення, борщі появились та ще й які! А каша чи то пшоняна, чи то гречана — не димом тепер пахла, а таки справжньою засмажкою. І давалося цієї смачної поживи робітникам вдоволь. То був час, коли можна було почути вже гасло: „В боротьбі ти право здобудеш своє.“ Болотянці оце переконалися у Плоскому, що можна дечого досягти, коли те гасло взяти поважно. Вони вже не були голодні, почали відживати, куряча сліпота зникала. З почину болотянців користали бурлукивці та інші строковики й поденщики. Тепер тільки Трохим ходив похнюплений. Щоби йому позападали, скроні випнулися, а горб ще більше загострився.

— Не звик я тяжко працювати.

— Еге, снопи в'язати, на гарбу подавати, Трохиме, це тобі не чужим салом торгувати, — такі відповіді чув він, не маючи ні від кого найменшого співчуття до себе.

Та скоро його послали до меншої кабіці, де він із шкіри ліз, аби тільки догодити людям. Над Трохимом хтось у Плоскому тримав благодійну руку. Говорилося, що то було діло його жінки Улити. В усіх виглядових відносинах вона була справжня циганка середніх літ. А її внутрішній гарячковий гін, як можна було почути в народі, добре був знаний самому управителеві Максимові Івановичу... Та воно, може, й правда, бо його жінка, нівроку їй, була поганкувата, мала вже з півдюрини дітей і все ходила повною...

У Плоскому при економії не було вільних чи невільних поселенців простого робочого люду. Отож і дівчата тут були тільки прихожі чи то строкові, чи то поденні. За малим винятком, все бурлучанки. На вигляд браві дівчата, щиро дотримувалися ту-тешньої народньої ноші та добрих звичаїв. Коли якось зайшла мова про горбатого Трохима та його жінку, то котрась сказала:

— А-а, Улита!.. Ха-ха-ха!.. Мов Улита... Ха-ха-ха!..
І цим про неї все було сказано.

Між болотянцями і бурлучанами не нав'язувалося будьяких ближчих взаємовідносин. Бурлучанки дуже любили слухати, як болотянці співають, а тим, як у них виводить зовсім ще малий білявий хлопчина, просто захоплювалися. Дівчата любили його отак тільки, як гарненького хлопчика.

— Таке воно обшарпане, босеньке, давиться нарівні зі всіма якономським хлібом, а на вид панське. А співає, наче соловейко. І де воно в отій жаб'ячій Болотянці отаке взялося?!

А Максим тільки посміхавсь, показуючи свої рясні білі зуби. Та від його м'яких синіх очей нічого не втіало. Він усе в них вбирав та упорядковано в голові вкладав. Жадної дівочої риси і звички він не проминув. Максимові навіть жаль ставало дівчат, що вони свої гарні груди та дуже стискають плисовими мережаними бюзками-безрукавками. Від бурлучанок він почув такі пісні, яких ще ніколи не чув. От хоч би:

„Ой, видно, видно,
Хто кого любить,
Сяде близенько
Та й приголубить...”

Або:

„Позаростали стежки доріжки
Де походили милого ніжки.

Позаростали шляшки та межі,
Де ми сиділи на березі . . .”

Та більше пісень бурлучанки перехоплювали від болотянців, а властиво від Максима. Їх дивувало, що оце таке занедбане хлоп'я не тільки вмів співати, виводити в гурті, але ще й тони подавати та руками вимахувати, наче дяк при хоріві в їхній бурлуцькій церкві. Після одного такого співу одна бравуня не витримала — обняла Максима за ший і вигукнула:

— Жаль, що ти, хлопче, ще малий, а то я б тебе, бісову душу, прямо зацілувала! Отак, отак! . . . — і вона кинулася так палко цілувати та обіймати Максима, що він ледве випручався, увесь палаючи від сорому.

— Пусті, пусті, Марійко! . . . Залиш його хоч трохи й нам! . .

Максим випручався, відбіг, сів, дістав з-за пазухи сопілку і затяг:

„Повій, вітре на Вкраїну” . . .

— Ах, так ось він той дух, що грає ночами на сопілці в Плоскому?! . . . Дівчата, ану ловім його! . .

Та не таким Максим був бігуном, щоб його могли бурлучанки догнати.

В суботу ввечері дівчата йшли додому, а в понеділок рано поверталися до Плоского. Часом як не та, то та приносила з дому якісь пунделики, і щось з того вдіялося й Максимові. Значить і тут було не без добрих людей, чи правдивіше — не без добрих дівчат. І може щастя вони мали, що Максим тоді був тільки хлопчиком . . .

Тепер Максимові довелося не тільки доглядати прикалічених волів та пасти всю рогату робочу худобу, а й допомагати Мусієві куховарити. Він їздив по дрова. Привозив різний сушняк з вовчого лісу. Максим уже не раз і не два побував у тому лісі, а все ще йому не довелося побачити живого вовка, хоч це його й дуже кортіло. Чув, що від вовків при лихій годині можна оборонитися сіллю — запорошити нею вовкові очі і все . . . Одного разу він наповнив одну кишеню сіллю, а в другій тримав дуже гострого ножика. Максим думав, що тепер вовки для нього не страшні. Коли вже мали виїздити з лісу, він сказав:

— То ж їдьте ви, дядьку, до кабиці, а я похожу собі в лісі. Коли довго не повернуся, то спробуйте у вовків запитати, де я подівся . . .

— Ти що, Максиме, з глузду з'їхав? Та цей ліс люди не то

що вночі, а і вдень обминають. Він же й зветься вовчим — а тебе лиха година має по ньому носити? Ні, я не дозволю тобі!

— Ова, так то я вас і послухаю!

— Ти хочеш, щоб я панів повідомив?

— Можете. Нехай отой рябий кацап ще раз назве раклom та вже хоч не даром.

— Ходи, поїдемо, бо хто ж мені сьогодні під казани підкладатиме, коли я приправи готуватиму?

Мусій ще вмовляв, гукав, кликав, але Максим не послухав і подався лісом. Вовчий ліс показувався ще молодим, густо зарослим. Тільки на спусках до глибочезного яру дерева, особливо дуби, були вже великі, товсті та гіллясті. Чим далі Максим пробивався до яру, тим більше охоплював його страх. Серце непокоїлося. Максим чув, як воно колотиться в грудях. Він цілим своїм єством відчував, що ось-ось зустрінеється з смертю — може з цілою тічкою зубатих смертей у вовчих шкурах. „Вертайсь! Куди ти лізеш? Вертайсь, бо загинеш!..” — вистукувало в голові. А в якомусь іншому закамаркові сидів гін до відваги, непереможна цікавість, щось таке, що може повністю показатися тільки в останній мент, вже при зустрічі з живими вовками. Покищо Максим навіть не уявляв собі, щож він справді робитиме, коли зустрінеється з вовками. Може краще їм сіллю очі не порошокити, не дратувати, а заграти їм на сопілці? Максим жартував, кажучи Мусієві, що рішив датися вовкам на розтерзання тому, щоб паном зробити прикрість. Ні, ні, він не хоче й не думає вмирати та ще й такою смертю, яку можуть заподіяти вовчі зуби. Він знав, що вовки його зразу не проковтнуть, а будуть живого гризти, шматувати, а він усе ще буде жити, поки не доберуться до серця, або котрийсь вовк не перегризе горла. „Погане діло ти, хлопче, задумав. Утікай, поки ще не пізно!..” — говорив йому внутрішній голос. Але хтось інший приглушував той голос і радив: „О, о, як же так утікати. Заліз аж сюди, може, в самісіньке вовче кубло і так повертатись, не бачивши живого вовка?! О, ні, гайда далі, Максиме!”

Ступить раз, два, проб'ється з завмираючим серцем ще через одну гушавину. Там гілка шкрябне по обличчю, колючка шпигне в ногу, а зупину немає. Злий розрадник нашіптував далі: „Коли вже наміривсь, то хоч на місці вми, а без досягнення мети назад не повертайся. Тинявсь в самісінькому Вовчому лісі, а вовка так таки й не бачив. Почекай! Відпочинь і добре прислухайся.”

І Максим прислухався. Може тільки від напруги, а може й справді патички десь „лусь, лусь“... Ще прислухався. Ні, таки справді — „лусь, лусь“... Добре, що він стояв коло дуба, крислате гілля якого починається мало не від самої землі. В гущавині два синячки блиснули. А може Максимові тільки так здавалося, але він, для себе несподівано, закричав:

— Рятуйте! Вовк!.. — і замість того, щоб набрати з кишені соли й кинути вовкові в очі, якась невідома сила погнала Максима на верх дуба.

З куців повільно вилазили два руденькі вовки з виваленими червоними язиками. Вони обнюхали дуба й полягали під ним. Максимом потрясла лихоманка. Сидячи високо на дубі, він згодом почав заспокоюватися, а далі спустився трохи нижче, щоб краще розглянути цих тварюк.

— А диви, то воно правда, що не такий чорт страшний, як його малюють! — шептав собі Максим. — Оці вовки цілком паршивенькі! Навіть менші за покійного Рябчика, — і він при цій згадці зітхнув. — І тепер би він став мені в пригоді. Рябчик переміг би цих паршивців.

Вовки ж лежали під дубом, лапами обганяючи мух.

— Ану, попробую заграати. Цікаво, чи вовки люблять музику.?

Заграв однієї — другої. На ту гру обізвався якийсь птах, горлиця десь заворкувала, а дятлик ще завзятіше застукав, добуваючи собі поживу з-під дубової кори. Аж потім Максимова гра, мабуть, дойняла вовків — вони підіймали морди догори й завили. Один з них, мабуть, самець, розігнався і стрибнув на дуба, намагався далі дертись, але обірвався й гепнув на землю. Це Максим потішило й переконало, що вовки — не ведмеді і лізти на дерево неваргані. Вовки посідали під дубом, позадирали голови і так жалібно завили, що Максимові аж мороз пішов по тілові, а одночасно й шкода їх зробилося. Нагодував би, коли б мав чим, себе ж віддавати в їхні зуби — не вигідно. Аж тепер Максим згадав про сіль у кишені. Як тільки вовки знову підняли голови в благольному витті, Максим сипнув на них сіллю. Вовки аж скрутилися, заскавували, лапами зганяючи сіль зі своїх морд.

— Ха-ха-ха!.. — засміявся Максим. — А що, смакує? — і давай далі грати.

А вовки вили аж поки не стомилися, а потім знову полягали, поклали голови на витягнуті передні ноги й позирали нагору, де сиділа недосяжна здобич, смачна пожива.

Може година, може дві минуло, а для Максима це здалося вічністю, що мала свій початок, а кінця, може, й не матиме аж до самої його смерті.

— Виходить, хлопче, — щось нашіптувало з глибини його свідомости, — в цьому Вовчому лісі ти таки згинеш, але не від вовчих зубів, а з постраху та голоду, якщо Мусій не загвалтує і вся якономська робоча сила не пуститься тебе розшукувати та рятувати... — А покищо Максим дув напропале в сопілку. Може таки видме якусь щасливу чи лиху розраду. Думав, що ще до обіду повернеться до кабиці та й сидить на дубі, оточеному вовками. Бідний Максим грає, щоб заглушити в собі страх, спрагу й голод, від якого починає вже під грудьми ссати. Аж ось один вовк, мабуть самець, ще раз добре обнюхав навкруги дуба землю, потяг носом і покропив дуба, щоб сліду не загубити, клацнув зубами, може дав знати своїй подрузі, що треба бігти, бо тут не поживилися тим, що сидить на дубі.

— Ха-ха-ха!... — залунало в лісі. — А що, смачне моє м'ясо? — і Максим ще голосніше заграв вслід вовкам. По якомусь часі він був уже на землі. Спочатку крадькома віддалявся від дуба, на всі боки озираючися, а потім подався, тримаючи в одній руці ножика, а в другій сіль.

— Ху! — вирвалося з Максимових грудей, коли він вискочив з лісу. Перед ним відкрився знову світ Божий, де вже можна боятися хіба людей — рудого прикажчика та несамовитого управителя.

Коло кабиці Мусій уже лупив молотком об шматок залізяки, що висів коло полудрабка, сповіщаючи, що обід уже готовий.

— О, і ти вже, Максимцю, тут?! — сказав Мусій.

— Як бачите, дядьку!

— А чого ж ти так зблід?

— Та так собі...

— Бачив вовків?

Максим тільки зітхнув і не відповів на запит. Він ще й сам не рішив, чи признаватися людям про свою зустріч з вовками, чи краще затаїти.

— Хіба Гнатові признаюся та й то пізніше, — та й почав сьорбати борщ, набравшись у лісі справді вовчого апетиту.

Підходив кінець жнив. Косили льон, що його Соловійови вирощували не на прядиво, як то звичайно робиться, а тільки на насіння.

Недалеко лану, де косили льон, розлігся великий Голубів став, який постійно наповнювався свіжою джерельною водою десь з-під лісу. Південний берег ставка ховався під лісовою тінню, а з півночі простягався випасовий лан на широкому просторі горбо-вини. На лану випасалася худоба, при якій пощастило й одному болотянцеві Давидові вигулюватися ціле літо. Для худоби тут був справжній рай — добра паша й чиста ставкова вода. Вліті до ставу й пани приїздили купатися, вигріватися на сонці й ди-хати цілющим лісо-степовим повітрям.

Не минули нагоди й строковики, особливо болотянці, скорис-татися із ставкової приємності. Одного дня в годину обіднього відпочинку строковики підійшли до ставка, а за хвилину збуре-ні хвилі води приємно відсвіжували спрагле, втомлене цілоден-ною працею і спекою людське тіло. Не обійшлося тут і без наших наймолодших — Максима й Гната.

Скочивши до води, дехто з строковиків, а в тому й Гнат пір-нули добувати дна. Найдовше не показувався на поверхні води Гнат.

— Ху! — вирвалося з його грудей, коли він ухопився берега. — Вважайте, бо ставок дуже глибокий, — попередив він купаль-ників.

Всі кинулися до води.

— Ану, давайте, хто перепливе став туди й назад! — запро-понував котрийсь.

І зразу почався змаг, випередки молодих. Пустився до того й Максим, хоч у Болотянному він не мав слави доброго плавуну. Але якось несподівано навіть для себе рішив показати, що він і в плаванні не останній. Між лісом та крутим горбом широчінь ста-ву якось скрадалася. Навіть і добрим плавунам, як показалося, до-велося порядно напружуватись, щоб досягти другого берега. На половині ставу Максим зрозумів, що взявся не за своє діло. Почав вагатися — повертатись чи плити далі. Однак завзяття і на цей раз гнало його вперед.

— Ей, Максиме, піддай, піддай духу! Відстанеш!... — вигу-кував та підбадьорював Гнат, досягши вже другого берега.

— Давай руку! — сказав йому парубок Омелько. — Бачиш, ти вже непевно фиркаєш, посинів і не можеш ухопитися берега!

— Та... якось і сам... видряпаюся, — бадьорився Максим. Врешті Максим виліз на берег, витягся на траві й тяжко від-дихував.

— Ей, ану там, доволі купатися! Гайда до роботи! — вигукнув прикажчик.

Всі плавуни кинулися до води. Максим спочатку зміряв очима довжину ставу — і в один і в другий кінець показалося задалеко оббігати, щоб опинитися під лісом коло своєї одежини. Та знову ж таки й сором.

— Е, що Бог дасть! Доплив сюди, допливу й назад! — Максим перехрестився й шубовсть у воду.

Спочатку воно якось пливлося. А далі... плив плазма, потім пробував горілиць, і знову брав плазма, дивився на берег, але він був ще далеко й наче тікав від нього. А тут і руки почали тремтіти, робилися якимись дерев'яними, в ногах хололо і щось наче смикало їх вниз. Світ у очах то жовтів, то червонів. Думки перебігали одна за другою. Жах починав вирячувати очі. — „Утоплюсь“... — промайнуло в голові. Намірився кричати, але зразу ж догадався, що як тільки розкриє рота, намірється крикнути, вода так і хлине до його нутра, і він піде на дно. Напружував останні сили. Ще один мент, ще хвилину і він або втопиться, або досягне берега. Ось йому здається, що вода якось порідшала, а він зробився ще тяжчим і поволі спускається на дно. Ще мить і Максима не стало на поверхні води — пірнув!.. Він ще витріщив очі і побачив ними жовту, жовту, воду і з усієї сили зціпив зуби.

— Ху!.. — вхопив повітря. — Ря... — та й не докінчив слова.

Максима вхопили дві дужі руки й виволокли на берег. В його очах потемніло, а в голові наче бджолиний рій шумів. Хтось швидко рухав його руками, хтось натискав на його живіт, хтось голову підніс і звів.

— Воду! Воду з нього видавити! — хтось радив.

Максимові здавалося, що всі ті ради та поради долітають до нього десь здалека. І аж тепер зробилося йому страшно. Він таки втопився. А рятівник наближається до нього і має воду з нього випустити, розпоровши ножем живіт...

— Ні, не треба! — вилітає із його вуст. Я... я води... не напився, бо... зуби в воді зціпив. Дихати не мав чим... А тепер ось... бачите! — Максим підвівся й сів. — Чого це ви обступили мене? Думали, що я втопивсь? Ого, я не дамся!..

— Думаємо, що тебе, Максиме, більше не закортить Голубів став перепливати, — казав рудий прикажчик. — Тільки людей

стримав. Ану, гайда до роботи, поки ще управитель не нелетів, а то він усіх нас викупає . . . А ти тут відпочинь та йди до волів, щоб шкоди не наробили.

Максим ще трохи трусився, мов теля по народженні, надів на себе свою одежину, хвилинку посидів та вигріввся під сонцем, а потім подув у сопілку, задав собі тон та й затяг, дивлячись на став:

„Ой, у полі озеречко,
Там плавало відеречко . . .”

Зараз по жнивях почалась молотьба. В економії було дві молотарки великих розмірів. У Максимовій пам'яті молотьбова пора раніш завжди викликала приємні згадки. Тепер він мав нагоду бути день-у-день присутнім при машині, але ніяких приємностей зараз це йому не робило, хоч він і далі все умудрявся тяжко не працювати. Погода стояла догідною, сонячна, пекуча, як то й належить бути на Україні в Спасівку. Строковики аж мліли коло машини, просили Бога, щоб хоч один день у тиждень полив дощ, перервав молотьбу і дав можливість відпочити, але марна надія. Природа залишалася незмолимою, погода незмінливою. Дві машини в економії від сходу до заходу сонця гули, не вгавали, мов дві ненажерливі звірюки. Чорний порошок обгортав їх, залазив всюди, а остюки кололи відкриті частини людського тіла. Барабанщиків задобрювано, їх було приділено на харчі білої кухні, щоб взятіше перли снопи в машину, забезпечували безперебійність праці і якнайбільше навантаження робітників, а тут ще й управитель горлянив:

— Ільку, Омельку! Ану, давайте, давайте, пріть у барабан, нехай голодним вовком не висе! . .

Люди й худоба так страждали, що Максима аж жаль брав. Сам він далі помагав пасти робочу худобу вночі, а вдень доглядав покалічених волів. Здавалося, що цієї роботи досить було для нього, але управитель накинув йому ще один обов'язок.

— Ти, — каже, — так добре вночі коло волів виспишся, а я дозволяю тобі поспати ще й рано до снідання, потім гайда до бльоку помагати хлопцям волів поганяти.

— Та я й уночі з дядьком Мусієм волів пасу, а не сплю. І хоч би й хотів заснути, то не можу, бо холодно. Ноги в мене босі, а свитина вже потерлася й не дуже гріє.

— Ого, який язикатий! Холодно, босий, так одягнись і взуйсь! Не хочеш від сніданку — то я пошлю тебе до бльоку від світанку

до смерку. Тоді зариватимешся до соломи, вигріватимешся та й спатимеш собі аж до ранку, мов у Бога за пазухою!

Це для Максима не віщувало нічого доброго. Але можна було й далі хитрувати. Замість після снідання, можна показатися коло бльоку аж по обіді. Управитель туди — за окремий причілок — майже ніколи не заглядає, а коли й загляне і там його не застане, то також не з'сть, бо ж він на постійно до цієї роботи не приділений.

Ожереді чи, як тут казали, бльокові скирти виганялись мало не під небо. Скірта свіжої соломи тепер давала добрий притулок для робітників. Люди заривалися в соломку, закривалися і по тяжкій праці солодко спали. Максим після проведеної ночі коло волів, ще перед пуском машини в рух, забирався вище до ожереду — там тепліше та й чорта з два хто знайде!.. Вік, коли й не спав, вперто не вилазив із соломи навіть тоді, коли над ним волонки солому, докладаючи ожереду, й прикладали його. Одного дня він довго прислухався до розмов ожередників і до того, як над ним ожеред стає вищим та вищим, покрів'я робиться тяжчим, а повітря до нього проникає менше та менше. Вже почав відчувати, що небезпека наближається, але вилазити із соломи не хотілося. Врешті вже не можна було витримати, бо замість повітря до вуст лізли остюки з озимої пшениці. Максим починає вибиратися на повітря — дереться, грабається, а світу Божого все ще немає. Та ось чує:

— А дивіться, дивіться, солома дметься!

— Лупи вилами — вовк!

— Ой, не бийте!.. Не вовк — це я!.. — і Максимова голова показалася із соломи.

— Максим?!

— Ха-ха-ха!.. Ну, щастя ти маєш, що встиг обізнатися, а то замість вовчої — твоя голова луснула б під вилами. Ха-ха-ха!..

Ожередники сміялися, аж падали, грузнувши в соломі, а Максим стояв та висмикував остюки із своєї чуприни. Коли часом управителя не було коло машини, то Максим і перед півднем не поспішав до волів. Там і без нього все були погоничі.

Всі болотянці вже добре знали, що цілий Соловійовський рід складався з душопродавця, скопця Федора Максимовича, віспою побитого Терентія Максимовича, його жінки та двох дітей — Варвари — гімназистки та Миколи — учня реальної школи. Влітку в цих панів гостили ще якісь пани з паненятами. Максимові вже

не раз доводилося спостерігати, як ті пани, особливо паненята, приїздили фаетоном до машини й тут розважалися.

Звичайно пани виїздили собі на прогулянку десь по полудні, коли починала спадати спека, а коло машини ще більше згущувалася пилюка — тоді цікавіше було, бо люди встигли вже добре запилючитись і виглядали, мов готові чорти... Одного разу вони з'явилися коло машини ще перед обідом. Максим любив докладно їх розглядати. Він дивився на них не зі злобою, а з заздрощами. Ось вони перед ним чистенькі, біленькі, веселі, по-панському одягнені. Все їх тут дуже цікавило. Вони голосно сміялися. Максим докладно зупинив свій зір на Миколі чи, як пани його називали, Коля, що був, мабуть, його одноліток. Максимові здавалося, що цей панич особливо пишається літньою уніформною реаліста. На білій блузці аж вилискуються золоті гудзики, а на „фуражке" кокарда. А ось він коло них — брудний, босий, обшарпаний, засмалений сонцем та обвіяний буйними вітрами. В його хвилястій чуприні повно остюків.

— Цікаво, щоб оці паненята робили, коли б їх так заставити вночі босоніж волів пасти, а вдень до оцієї пилюки загнати? — ставив собі такі запити Максим. — Певно за одну ніч подохли б, а от я ціле літо так роблю, і дідько мене не бере!.. — Особливо заздрив Максим отому Колі. На вигляд такий паршивенький кацапчук, а справді панич та ще й який. Все незчислиме добро батька й дядька припаде йому, та ще і в реальному училищі вчить-ся і певно ще й вище піде.

Максим уже не раз помічав, що оцей панич Коля, як тільки з'явиться коло кабиці, зразу ж вимагає чорного хліба й соли. І так на той хліб накидається, наче три дні не їв.

— Хоч і панич, але, видно, не шляхетська в ньому кров тече, коли отак чорний якономський хліб жере! — тішив себе Максим. — Не знаю, може воно справді тому, що моя мати, ніби походить із якоїсь зубожілої шляхти чи що, але оцей якономський чорний хліб ніяк не лізе мені до пельки... О, а він ще лепету до рук, аж давиться та їсть. Заграти б їм, чортам, на сопілці? Ні, дідька!.. Не буду їх розважати. Он вони й так сміються, аж трясця ними трясє!

— Ей, Максиме, пхай соломи до паровика, поки я повернуся! — звернувся до нього кочегар. Максим, звичайно, на все готовий, усе буде робити, тільки щоб та праця не стала затяжкою, постійною. Він живо пхав дворіжковими вилами солону до паровико-

вої печі. До цієї роботи почав придивлятися Коля, заложивши руки за спину. Максима обливав піт, бо коло паровика стояла неймовірна спека. Поки солома перегорала, він, можливо хотів показати паничеві, що також грамотний, написав на загорошеному боці паровика „паровик“.

— Не паровик, а паровоз! — сказав Коля.

— Ні, паровик! — твердо відповів Максим, ледве приховуючи гнів на нього за те, що його батька назвав Максима раклем.

— Ти грамотний?

— Так, паничу, трохи грамотний.

— Ну, то ти повинен знати, що правильно паровоз!

— На залізниці — паровоз, бо там він вагони тягне, возить а цей тільки паровик. Він тільки машину крутить паром, а не возить. Його треба перетягати з місця на місце волами.

Не відомо, чим би суперечка скінчилася, коли б не розлігся управителів триклятий голос:

— А ти й досі крутишся коло кабиці? Геть мені зараз до бльокових!

Для Максима в тому вигуківі цікавим було тільки те, що управитель на цей раз обійшовся без улюблених додатків. Це показувало, що перед благородним панством він міг здержуватись від міцних висловів. Максим замість того, щоб братися за батога і починати стьобати бідних волів, сів у холодильник під височезним ожередним причітком і подув у сопілку. Заграв якоїсь такої тужної, що, здавалось, аж воли заревуть, а погоничі тільки зітхали.

— Сиди, Максиме, під соломою, грай нам та співай, щоб веселіше було, а ми без тебе дамо раду волам.

Максим грав на сопілці, але скоро йому й це набридло, і він почав шукати нової розваги, а може й погібелі. До чотирьох пар волів було припасовано кодолу — довжелезний дріт у палець завтовшки. На другім його кінці, десь ген аж коло машини, була сітка-не-сітка, а переплетене мотуззя, на яке накладалося з-під машини величезну копицю соломи. Через копицю соломи перекидалися другі кінці тої мотуззяної сітки, зчіплювалося, а до волів подавалося сигнал рушати. Воли рушали і тягли копицю соломи на ожеред. Спочатку воно йшло легко, але чим вище тяглося ту копицю соломи, тим тяжче робилося для волів. Бідні воли часом аж на коліна падали, вивалюючи язика, погоничі гейкали та батогами „допомагали“ волам тягти той тягар.

А Максим саме при цім знайшов собі розвагу. Коли воли вже

ген-ген відійшли від ожереду, тоді він хапався за кодолю. Чим далі гналося волів, тим вище підіймалася кодола, підіймаючи й Максима все вище та вище. Максим уже високо висів у повітрі, теліпаючись на потіху тим, що дивився на цю Максимову забаву. Коли на якомусь там місці ожереду треба було зупинити копицю, волів поверталось назад, кодола спадала до землі, а разом з нею спускався Максим. Порожню „сітку” назад до машини за новою копицею соломи тягнув коник.

Якось Гнат поганяв волів і все намовляв хлопців погнати та й погнати воли, наче б то вони злякались, і так замість копиці соломи виволікти на самий верх ожереду коня.

— Ото буде сміху! — додав Гнат.

Але хлопці, втім і Максим, на такий жарт не погодились, бо з такого вчинку могла б вийти велика неприємність.

— Ей, ти, тезку ледачий! — якось звернувся управитель до Максима. — Поїдеш он на тому возі з чувалами. Там допоможеш висипати льон до засіків.

А Максимові що — коли їхати, то й їхати, аби якусь забаву мати.

Посередині широчезного майдану в Плоскому стояла довжелезна двоповерхова комора — по-тутешньому лабаз. Нижній поверх високий, а другий — низькуватий. Середина цієї комори була розділена на величезні засіки. Пани Соловйови ніколи не продавали свого збіжжя прямо з-під машини, як то часто робили інші. Навпаки, до них привозилося збіжжя ще й з сусідніх економій — певно за борги. Соловйови мали можливість чекати високої ціни на збіжжя.

— Ти, Максиме — сказав котрийсь — скакай до засіку і там будеш льон розгортати.

— Добре — відповів він, — розгортати, аби не гуляти. — У тому „скакай до засіку” Максим не відчував нічого злого. Виліз він по широкощабельній драбині й заглянув до засіку. Невдовго думаючи, Максим стрибнув. І, о, лишенько!.. Він відразу почав тонути, наче скочив у воду чи до болота. Кинувся хапатися за льонове сім'я, а воно крізь пальці витікає. В льоніві не було й такого опертя, як на воді. Максим безпорадно розмахував руками, бажаючи на щось опертися. Та дарма — він поволі спускався на дно засіку. Пробував кричати, але сім'я рот заливало.

Ха-ха-ха!.. — наче сатанинський сміх почув над собою Максим, тонучи.

— Кунаєшся, хлопче? Ха-ха-ха!... Хто не втопився в ставку, то може втопитися в калюжі. Коли не втопився в калюжі, то може в льоновому сім'ї втопитися. Звісно, кому що на роду написано. Ха-ха-ха!...

— Рятуйте! — несамовито вигукнув Максим.

— Давай руку!

Максим підніс свою правицю. Її схопила чиясь міцна рука.

— Що, злякався?

— Дурні ви!... Вже й великі, а дурні. Навмисне послали мене до засіку, щоб посміятися.

— Ха-ха-ха!... — вже разом реготало декілька чоловіків.

XVIII

Надходила осіння пора. І хоч як не трудилося ласкаве сонечко пригріти вдень, ранком холодна роса зустрічала наших строковиків. Недарма народня мудрість говорить: — „Після Ілії ходить чорт у брилі.“ „Прийшов Спас, держи рукавиці про запас.“ А тут не то рукавиць, але не всі болотянці й чоботи мали. Та „Бог не без милости, а козак не без щастя.“ Перед Спасом строковиків повідомили, що на Спаса вони працювати не будуть і що кожний строковик може взяти в конторі із свого заробітку стільки грошей, скільки хоче.

Строковики й раніше не працювали в неділі чи великі свята. Це були дні, коли вони могли відпочити від тижневої цілоденної праці, покупатися в річці чи Голубовому ставку, причепуритися, відвідати Божий храм, хоч до нього й далеко було з Плоского. Була у Плоскому й лазня, де в суботні вечори можна було попаритися, хоч та лазня й була вже надто стара, а в ній було так багато бруду, що більшість болотянців не мали великої охоти до неї ходити. Лише під осінь пани вирішили побудувати нову лазню. Побудували її болотянці добре, як і добре урядили всередині. Та довго користуватися з нової лазні їм не довелося.

На Спаса у Великому Бурлуці відбувався великий базар. Строковики, а найперше болотянці мали змогу купити там все найнеобхідніше. Тож і вибрали собі дорослі болотянці у конторі по десять карбованців. На це вони могли дозволити собі, бо на Пущення вони дістануть ще по сорок карбованців. А ось у Максима було інакше. Гроші йому аж надто потрібні, бо він зовсім босий,

а штани й сорочка ось-ось розлізуться. Та коли він вибере тепер лесять карбованців, як і всі болотянці, то в кінці строку дістануть лише двадцять карбованців. Тож Максим рішив узяти п'ять — аби купити якісь чоботята, штанята та може й сорочку. От гроші були вже в одній кишені, а клопіт, сказати б, в другій. На його долю випадало в неділі та свята пасти не тільки підкалічених, а всіх економських волів. Тож Максим почав просити прикажчика, щоб той на Спаса звільнив його, і він піде до Бурлука на базар за чобітьми. Прикажчик ніяк не хотів цього зробити.

— Ніким тебе заступити !

— Та я ж, дядьку, мушу купити собі чоботи, чи по вашому ні ?

— Коли ти справді босий, то мусиш.

— А ви думаєте, що це на мені чоботи чорніють? От придивіться — це такі чорні мої босі ноги ! . . Ось, бачите! — Максим підняв ногу і показав.

— Так ти дай твоїм болотянцям гроші, то вони й тобі куплять чоботи.

— І відрізати праву ногу та дати їм, щоб вони там на неї приміряли чоботи, чи як ?

— Дурницю мелеш! Скажи, щоб купили такі чоботи, аби тільки не були малі, великі — не зашкодять.

Максимові оце вперше в Плоскому довелося пустити сльозу.

— Всі робітники, — говорив він плачучи, — у неділі та свята вільні собі. Часом ходять і до церкви до Бурлука, а я ціле літо живу, мов бурлака. Оце навіть і на Спаса на базар не пускаєте.

Врешті таки виплакав. Рудий погодився сам за Максима волів покласти.

— Тільки ти, хлопче, на ярмарку рота не роззявляй, до всього не придивляйся. Купи собі чоботи й приходь прямо на луг, до волів, — додав до своєї згоди прикажчик.

Поки отак Максим виплакував собі відпустку, всі болотянці були вже, мабуть, в самому Бурлуці. Побіг і він туди, а воно все ж від Плоского до Бурлука було яких чотири верстви. Одним махом не перескочиш, хоч Максим і рахувався на болотянських випасах одним з найпрудкіших бігунів. От і біжить тепер бідний хлопець сам, наче сам себе хоче обігнати, поспішає, ніби боїться, що для нього на базарі не вистачить чобіт. Прибіг Максим і в село. Але перед ним нова закавіка — де ж той базар розташовано, де його шукати? Максим ніяк не відважувався запитати у людей.

— А хто його знає, — шептав він собі, — як воно тут базар

називається, чи таки базаром, як у нас, чи може ярмарком? Не так скажеш — чого доброго ще й висміють. Бігтиму вулицями так довго, аж поки не почую, як на базарі коні іржуть, худоба реве, свині хрюкають, кури кудкудакають, півні з переляку кукурікають, вівці та кози бекають. Ну, та й не без людського там галасу, особливо не без жидівських вигуків та запрошень: „Сюди, сюди!.. Чоботи, чоботи ви мої!.. Підходь, купуй, взувай і ходи в них рік, два!.. Чи й до самої смерти ходи!.. Носи їх аж поки не розлізуться, або тобі очі не повиклазять! Все залежить від того, скільки кому віку Бог уділив. Головне ж ідіть сюди, підходьте, купуйте!..”

Поки Максим так міркував, до його вух почало долітати далеке загальне гудіння. Та коли Максим минув ще одну-другу вулицю, тоді вже добре почув рев бугая та несамовите іржання жеребця. Згодом він міг добре розрізнити співи веселих пісень і навіть притчу пробідного Лазаря, що її тужно виводив сліпий лірник.

— А диви?.. Та ж мені зовсім не треба було прислухатися, а тільки придивлятися, куди люд хрищений тягнеться, та й собі за ним! Ач, як зі всіх кінців люди поспішають! Ну, добре, що я не спізнився.

Максим мотнувся сюди-туди між людьми — ось тобі й болотяниці! Їх на базарі не загубиш, бо деякі з них мов вежі високі, як он брати Юрченки, Савченко чи хоч би Омелько Добровозький. Максим аж зрадів, йому наче від серця відлягло, коли побачив своїх на базарі. Вони гуртками ходили по базарі, прицінювались до того, що кому потрібно. Може чи не найголовнішу увагу звертали на те, хто ж тут тими різноманітними крамами торгує?

Максим так зразу переконався, що він дуже помилився, коли думав, що тут обов'язково почує жидівську мову. Він раніше чув приказку — „Без жида базар не обійдеться.” Але це вперше в своєму житті побачив, що базар таки може обійтися і без жида.

— А диви, то воно неправду кажуть, що без жидів ні торгівлі, ні базарів не буває?! Ось тобі в Бурлуці на те доказ. Чистісінький, всевистарчальний християнсько-православний базар: цікаво, хто ж тут людей „надуває”, обдурює, обшахровує? Хто ж тут за дорогі гроші босих так взуває, що їхні нові чоботи на третій день розлазяться, і вони знову лишаються босими? Коли тут самі християни, то чоботи не страшно купувати!

Шукати ятки з чобітьми не довелося. Максим її зразу побачив. Коло розвішаних на дощаних рямах чобіт курським соловейком за-

ливавсь москаль. Та що казати про чоботи. Сукнами, бумазейкою, кумачем, плисом, китайкою, різними полотнами, хустками — різним крапом тут москаль торгує.

Так Максим в гурті своїх болотянців, розглядаючи базарні добра, забрався аж у овочеві ряди. О, тут було на що подивитися та хоч очами посмакувати. А пахощі, які пахощі! . . . Найдошкульніше дратували носи пахощі жовтих динь. Один, видно тутешній, дядько вивіз їх на базар повний віз. Далі вирізнялися пахощі грушок та яблук, а там і свіжо-солоні огірки. Правда, то пахли не самі огірки, а той кріп, що квасився в росолі. А он там два вози яблук та грушок із їхньої економії! То були навіть не вози, а гарби з обшальованими драбинами, оті самісінькі, на яких вивозиться зі стаєнь і свинарника гній. Тепер драбини було пообмощувано соломою й наспано повні гарби яблук та груш. Торгував цим добром сам садівник. Він відбирав гроші від покупців, а важили овочі його помічники.

— По чому продаєте, — запитав поважно Гнат.

— По п'ять копійок фунт.

Гнат посміхнувся, а потім шепнув Максимові:

— Ну й дурні ж ми, я тобі скажу!

— Чому?

— Прогавили Спаса. Та ми ж могли сьогодні оці самі яблука та груші продавати по три копійки за фунт. Ото заробили б! . . .

— Як то, Гнате?

— А отак! Заздалегідь треба було наносити в куці побільше цього добра, знайти чесного дядька з однокінкою, вночі навантажити на воза, а тепер продавали б і вторговані гроші пополам . . . А так, бачиш, і наші зі „своїх“ якономії купують . . . Що це ви робите? — шепнув Гнат до дядька Лигора.

— Купую яблука, хіба не бачиш?

— Та я з Максимом уночі принесемо вам цього добра повні пазухи! . . .

— Поки там принесете, а мені зараз треба купити, понести до церкви, посвятити і розговітись. Потім можна вже буде їсти й крадені . . .

— Ну, як хочете. Коли ви ще не розговілися, то купуйте і святить.

Кращих на вигляд і смачніших за соловйовські овочі, певно, й на базарі не було. Та пани так щиро дбали про своїх робітників, що навіть на Спаса не дали для них жодного яблука, а меду із

свої пасіки навіть понюхати не дали. Федорові Максимовичу видно все було мало вторгованих грошей і того золота, за яке він чортам продав свою душу...

— Купуй, Максиме, скоріше чоботи — я вже купив — та й гайда до економії. Садівник тут із сторожами зайнятий торгівлею. Саду, певно, тепер ніхто не стереже. Наберемо того добра повні пазухи та й будемо заговівляти на Спаса, бож розговілися ми далеко ще перед Спасом.

У Максима вже давно почав закрадатися сумнів — чи добре воно часто заглядати до панського саду. Його недавно мало не схопив садівник на гарячому... Заскочив він якось із глухого кінця, пробравшись гущавиною до саду, й живенько рвав собі яблука та медяночки-грушки, все позираючи очима навкруги. Пазуха вже добре віддулася, наладована овочами, а Максим все хапає більше, щоб вистачило болотянців при праці обдарувати. Здавалося б, що вже й досить, але рука хапає ще оцю грушу, ще оце яблуко... За „роботою“ забув і надзирати, а коли якось ненароком оглянувся:—О, лишенько!.. Садівник підкрався звідти, звідки й Максим ускочив до саду. Чорнобородий садівник вже й руки простягнув, щоб схопити Максима, але замах не вдавсь... Максим раптово стрибнув у гущавину, але так зачепився сорочкою за кущі, що вона виприснула з-під пояса, а його яблука та груші тільки залопотіли, сиплючися на землю. Максимові тепер стало легко, і він подався крізь гущавину, тернові кущі та лісок. Прибіг і сів коло кабиці, вдаючи з себе тихого та милого, наче нічого й не сталося. Лише обличчя зраджувало його своєю блідістю, а надмірне биття серця змушувало його важко дихати. Про цей випадок він не похвалився навіть Гнатові. Декілька днів усе потерпав, усе чекав тієї лихогої години, коли садівник з'явиться між строковиками і почне пізнавати, відшукувати того хлопця, що серед Божого дня заскакує до саду на крадіжку. На Максимове щастя до розшуку не дійшло, але цей випадок зробив його дуже обережним. Звичайно, без овочів гірко було в роті... Після цього Максим не забирався глибоко в сад, докінчував обносити молоді овочеві дерева, що росли на широкому різнозеленому огороді...

Огород розлягався поблизу величезного мурованого двоповерхового свинарника. І не відомо, хто в кого вчився свиней вигодовувати: чи Семен Буревій у Соловйових, чи навпаки. Буревій мав те в малих розмірах, а в Соловйових свинарство було поставлено надто широко. Максим, як добрий фахівець по свинопас-

тву, дуже цікавився, як тут пани поводяться зі свиньми, чи так як із людьми, чи краще.

Городина у Соловйовській економії дуже добре вродила. Максим і Гнат смикали із цього городу тільки свіженькі огірки, моркву, а згодом баклажани.

Овочі на возах, мед у сотах та згадки про відвідини Соловйовського саду й огороду відхилили Максима від того, за чим він прибіг на базар у Великий Бурлук. Лише його босі ноги та п'ять карбованців, які він тримав рукою в кишені, повернули його до головного. Максим пішов із своїми односельчанами до яток з чобітьми. Він довгенько розглядав то одні, то другі чоботи, а далі приміряв то одні то другі. Омелько Добровозький взявся допомагати йому в купівлі.

— Оці й купи! — радив йому Омелько. — Здається, вони саме тобі акурат!

— Так, так, акурат! — почав підмовляти торгівець москаль. — Чобітки та ще й які... Це тобі не постіл! І наче на тебе, хлопче, пошиті...

— А скільки вони просять? — запитав Максим.

— Всього тільки п'ять карбованців.

— Дорого, — відповів Максим, а при тім подумав: — Віддай йому п'ять за чоботи, взуйсь і ходи майже без штанів, голим. Ні, не дам. Берить — три.

Москаль аж засміявся і сказав:

— Ти, мабуть, думаєш, що у жида купуєш? Жид тобі в чобіти напхає лубка, паперу, ну й продає за пів ціни. А в мене в чобітках усюди шкіра: в закаблуках шкіра, підбори шкіряні, підшва шкіряна, стельки шкіряні — ніякої тобі нігде фалші, ніякого паперу. А як ти, бачу, хлопець біднуватий, то віддаю тобі за чотири п'ятдесят.

— Ні, даю три — і кінець, — і наміривсь відходити. Москаль піймав його за руку й промовив:

— Держи! — ляпнув своєю долонею по Максимовій і додав: — Щоб не було ні по-твоєму, ні по-моєму — три п'ятдесят і бери! Максим глянув на Омелька.

— Бери, дешевше не купиш, — порадив він.

— Ну, то давайте півтора здачі, — і подав свою п'ятку.

Москаль дав півтора карбованця здачі і підкинув дві онучки.

— От тобі ще „портяночки”. Взувайсь і носи рік, два... поки не порвеш, а порвеш — не нарікай — ціна не висока.

Отак Максимові ноги врешті вперше цього літа опинилися у чоботях та ще в яких? — в новісіньких! За вісімдесят копійок виторгував штани. Намірявся ще купити собі й сорочку, а то з таким розрахунком, щоб ще залишилося хоч з десять копійок на якісь ласощі — дуже кортіло купити собі хоч за три копійки медяника, а за дві копійки цукерок. Та не виходило так, як він бажав. За ту бумазейкову сорочку, що наче на Максима була пошита і здавалася тепленькою, москаль загнув карбованця і ні з місця. Далі спустив на вісімдесят і тримається. Максимові довелося заграти у відвертість і може таким способом купити собі сорочку.

— Оце вам — бачите? — він вивернув свою кишеню і всі свої сімдесят копійок виловив на долоню. — Це всі мої гроші. Хочете — беріть, а не хочете — не беріть. Я більше не маю ні копійки.

— Ну, та вже Бог з тобою — носи на здоров'я! — сказав москаль, забираючи з Максимової руки сімдесят срібняків та мідяків.

Болотянці навіть похвалили Максима, що він за п'ять карбованців зумів так добре одягтися . . . А він з заздрістю поглядав на своїх земляків. Вони не тільки купили те, що їм треба було на себе, але ще й ласощів. Навіть і Гнат пристав до спілки дорослих. Та воно й не диво, він же не п'ять, як Максим, а шість карбованців узяв з контори. В складчину вони купили собі горілки, оселедців, ковбаси та білого хліба і: „Дай Боже!..” — частувалися з того горняти, що котрийсь для своєї потреби купив. По міцній випивці дружньо закушували. А Максим на віддалі сидів сиротою. І такий якийсь жаль його взяв, журба серце так стиснула, що він ледве втримувався, щоб не розплакатися. Він чекав на те, щоб скінчилася трапеза і разом з ними йти до економії. Але вони не спішили. Мали ж вони цілий Спаський день вільний, а не так, як він — тільки поки чоботи собі купить. Котрийсь навіть запрошував до гурту, хоч, видно, й не дуже щиро.

— Чого сидиш сам, надувся, як сич? Підсідай!..

— Дякую!.. Я горілки не п'ю, їсти мені ще не хочеться, а грошей не маю, щоб до спілки приставати.

— Отож то воно й є! — сказав котрийсь. — Чого ж ти з контори не взяв шість карбованців, як ось Гнат, то й на складчину вистачило б, а тепер і тяг би рядову . . .

На це Максим не відповів, але серце ще більше стиснулося, під груди підвертало, а сльози, хто його знає й чому, кап-кап-кап . . . Один Гнат, мабуть, помітив, що побратима скривджено.

Він підійшов до Максима з шматком хліба, оселедця та ковбаси. Ті смаковинки, хоч і котили у Максима слину, але він рішуче відмовився брати чуже добро до своїх рук. Максим помічав, що земляки стають веселішими. Вони послали Гната по горілку, а декотрі й підспівувати починають. Чого доброго ще покличуть його виводити. Коли добре вил'ють, то неминуче їх потягне до співу, щоб показати у Великому Бурлуці на ярмарку, як то болотянці вміють співати. Може весь базар збіжиться сюди, щоб послухати.

— А ти, дурний Максиме, голодним бери верхи, виводь їм, — подумав він. Максим устав і намірився сам іти до Плоского.

— Почекай, Максиме, разом підемо! — гукнув котрийсь.

Але він на те не звернув уваги — пішов, пам'ятаючи про те, що його прикащик відпустив не на цілий день, а тільки щоб купив собі чоботи. На його щастя з одної гарби овочі вже було вил'яно, і вона поверталась до економії.

— Сідай, хлопче, підвезу, — сказав погонич коней.

— Дякую, дядьку, — і Максим ззаду виліз на гарбу.

— Їсти хочеш? — запитав дядько.

— Та їв би, якби було що.

— Ось тут маєш — їж! — і подав Максимові торбу, в якій був білий хліб, свіже сало та недогризок ковбаси. Максим з радістю поїв те, а закусив гнилими грушками та яблуками, що не далось продати, і вони валялися на возі в соломі. Погонич дядько сидів собі мовчки й не приставав до Максима з різними запитаннями. Лише іноді кине якесь слово та й мовчить, дрімає. Це Максимові так подобалося, що він аж заснув у гарбі на соломі, приколисуваний тихою їздою. Дядько, економський наймит, видно й не спішив, бо знав добре, що як тільки повернеться до економії, то зараз накинуть якусь нову роботу.

Минула Спасівка. Кінчилася молотьба. Вже й літо помалу згасало. Почалася сівба озимої пшениці на паровому, при обробці якого управитель назвав Максима раклем. Згодом посіяли й жито в пухку землю, а після того почали орати на зяб. Підходила осінь. Холод обгорнув світ Божий, пронизував дрижаками строковиків. До Пущення все ще дуже далеко. Дотягнеш до після Покрови, а там, чого доброго, простудишся, захворієш та й роби що хочеш отут у економії, між чужими людьми. Пани тобі не допоможуть. О, ні!.. Навіть поховати тебе не дозволять на їхній землі в Плоскому — гайда до Бурлука на громадський цвин-

тар... Ціле літо, поки було тепло, строковики спали по стайнях у яслах, у пустках, під ожередами — все в соломі, зрідка в сіні. А як справжні холода притиснули, то де діватися? Болотянці врешті добилися, що їм дали половину хати, в другій половині якої мешкав прикажчик Дмитренко з родиною. Там самі спорудили причі — довгий спільний піл. Кожний підстелив собі соломі, а вкривалися тим, що хто мав. Тоді премудрим панам, навіть і таким, що вийшли з московських мужиків, як оце Соловйови, і до голови не приходила така думка, що строковикам треба давати якесь людяне приміщення та накриття. Не раз уже згадувалося й про харчі. В Плоскому було понад двісті добрих дійних корів, але молока й масла ніколи робітники не бачили, а про м'ясо нічого й згадувати. Часом приділялося на вечерю трохи кислого сиру. Тоді варили звичайні галушки без картоплі й засмажки. Коли вони були готові, з казана зливалася вода, в галушки висипали сир і перемішували. Це вже були ласощі.

— Хлопці! — вигукував котрийсь, — сьогодні на вечерю матимемо вивертані вареники!..

Жартома так називали цю поживу, бо ж вона виглядала так, наче це були вивернуті вареники — тісто всередині, а сир зверху! Лише один раз за строковий період болотянців у Плоскому сталася харчова несподіванка. Тоді саме „руський белый царь” воював з японським поганським мікадом. Всеросійський государ-імператор як не намагався закидати заялозеними шапками „япошків”, але нічого з того не вийшло. Мікадо нещадно лупив „белого царя”. Порт-Артур та кілька інших міст Яояма відвоював у нашого Куропаткіна, що не давав дихати „христолюбивому русському воїнству.” А в „матушке России”, чи правдивіше в царських палатах, наче лихо засіло — все родились дівчата та й дівчата — була вже Тетяна й Ольга, Анастасія й Марія і ніякого тобі наслідника. Та Бог не без милости, а цар не без щастя. Одного якогось вересневого дня залунало на всю „необятную Россию”: „Ура, ура, ура!.. Наслідник у батюшки царя родився!.. Урра!..” І названо його Олексієм.

Високоурочиста подія царського дому затьмила програму війни з японцями. Головним стало народження наслідника, що його Бог таки послав.

Терентій Максимович літав бричкою по економії і всіх сповіщав: „Вже слава Богу наслідника маємо!..” І треба ж було (це вже, мабуть, на щастя робітникам), щоб цього ж таки дня один

вигодований бузімок зламав собі ногу. Довелося бідного бузімка дорізати, а м'ясо, з нагоди народження царевича, наслідника Олексія, велено зварити й нагодувати усіх робітників, що на цей щасливий час були присутніми в економії. Може й по цілому фунтові мало б припасти на особу. Та Бог його знає, як воно те м'ясо ділилося, що не кожному пощастило хоч би малий шматочок до ложки піймати. Максимові тоді таки пощастило. В його дерев'яну ложку піймався добрий шматок м'яса. І Максим не був дурником — він зумів витягти ложку з м'ясом з величезної мисюри так зручно, що ні один з десяти ласунів, які обсідали миску, не встиг підбити ложку й вхопити собі той ласий шматок. Максим тепер відсунувся подалі від миски, щоб не спокушати інших. Він добре знав, що вже нічого більше путящого у мисці не впіймаєш, а смачної юшки, в якій варилося м'ясо й кістки, він устигне й потім нахльобатись. Тим то Максим добре запам'ятав, коли саме Бог послав наслідника престолу, царевича Олексія Романова.

— Це було саме тоді, — любив Максим похвалитися, — коли я в економії панів Соловйових порядно посмакував, хоч до-схочу м'яса й не наївся, чого інші наші болотянці, що були тоді разом зі мною при мисці, сказати не можуть.

Та найтруднішими днями для Максима були неділі та неробочі дні у свята. В такі дні він мусів пасти волів у лузі. Зранку й до смерку сам, один-на-один зі своїми думками, мріями, надіями, зі своїм сумом. Жодної книжки, ні аркушика паперу, ні олівця. Може б записав якогось віршика, що непрохано й ненадуманно лізе до голови. І єдиною його потіхою залишався спів і сопілка. Ось він сидить під височезним очеретом, що по-тамтешньому зветься „камыш", і співає, пригравуючи:

„Вівці, мої вівці,
Хто вас буде пасти,
Як мене не стане?
Воли та корови,
Хто вас буде гнати
На зелене поле?
Воли мої, воли..."

Вигоди були тільки ті, що їх давав високий очерет. Коли сонце припікало, тоді в холодку під ним можна було добре виспатися; коли подував часом холодний північний вітерець, тоді Максим сідав під очеретом у затишку проти сонця. Навіть і від дощу

під очеретом можна було знайти захисток. Треба було зв'язати осокою жмут очерету, і тоді лізь туди наче до готового куреня. І не було, здається, легшої роботи на світі, як пасти волів у лузі, де зеленої паші в три коліна. До будьякої шкоди далеко, та й пощо волам до неї лізти, коли тут на місці було що їсти. Пасись, набивай свої волячі шлунки, хоч лусни. Пасись, пасись та й свіженької водиці напийся з річки, а потім вилежуйся, ремигаючи. А от для Максима все таки ця робота в'їдливою робилась. Доки ж його можна було самому собі співати та на сопілці вигравати? А он там, десь далеко, в Болотяному з першого вересня почалася в „його семінарії“ наука.

— Почалася, — шепнув він, зітхаючи. — Наука почалась, а я дурний Максим запродав себе чортовому душопродавцеві за тридцять карбованців аж до Пущення. Захотілося світу побачити, на дурничку довгий шмат землі проїхати. Тепер оце й маю, — шептав він під очеретом. — Пропала наука і грошей катма. Наші все шепчуться, потайки радяться, якби його покинути це строкування, попросити пана, щоб дав „рощот“, і гайда додому. Та вони все ще щось дістануть на руки, а в мене що залишиться, коли заплачу за чавунку. Ні, мушу тягти далі, хоч би навіть і рік науки пропав. Соромно додому повертатися з порожніми руками. Коли б був не радивсь з отим дурним Гнатом, а сам махнув на „Дальний Восток“, де тепер „япошки“ дуже луплять „білого царя“ і наших москалів, то при відступах може десь хапнув би грошей повну торбу. Повернувся б до Болотяного готовим багатчем, і нехай би тоді всі знали, що то значить Максим-свинопас.

Над Максимовою головою раз-по-раз пролітали табуни диких качок.

— От, якби так мав „ружжьо“, то тільки б пах-пах!... і є свіже м'ясе! Приніс би увечері додому і варить, хлопці, та їжте, скільки влізе. — Згодом пригадав, як то його бідний батько кинувся одного разу ловити дрохви і що з того вийшло. Зітхнув, помовчав і далі вголос думав: — Та що ж наші пани, чортові запроданці, навіть і диких качок на своїй землі забороняють стріляти.

Воли добре напаслися і вилягли, як налиті. Бог дав неділі та, хоч ріденько, деякі свята, щоб не тільки люди, а й робоча худоба відпочила. Воли оце й користають з того, а Максим нудиться коло них. Він думає, на всі лади пробує то багатіти, то цілковито бідніти. Робиться ще вбогішим, як в дійсності був. Тоді його юнацьку душу обгортає сум. Душа наче тужить за правдою. За отією

правдою, що її на світі ще не було, та й Бог його святий знає, чи вона колинебудь спуститься на цю грішну землю, де за володіння широкими ланами легше душу продати чортам, як зробити для людей добро. Максим часто в глибокій задумі міркував про правду й кривду.

Його юнацьке серце то вщерть наливалось добром і милосердям до всього живого на світі, то закипало лютою злістю від тої погані, яку, йому здавалося, він бачив майже на кожному кроці і яку, коли б міг, сік би на капусту. Саме в такі хвилини він іноді уявляв себе серед великого натовпу людей, до яких він говорить про правду і кривду, про добро і зло, говорить отак просто, зрозуміло, як тільки може.

— Поки не будемо один одного любити, як Бог велів, то не пізнаємо добра. Хто ж не пізнає добра, не сприйме його, той ніколи не пізнає щастя. І аж тоді настане на землі добро, коли ви, багатії, зрозумієте, що й бідні люди хочуть жити, що гріх з нас для своєї користи шкуру здирати! А якщо будете й надалі кривдити нас, бідних, то, кажу вам, не забувайте, що бідних є дуже багато на світі. А коли ми одного Божого дня, як один чоловік, підемо на вас, то, будьте певні, від вас залишиться тільки одні могили, на яких і чортополох не родитиме. У людей зникне навіть пам'ять про вас. А ви, бідні, не кривдіть один одного, бо ви вже й так багатими людьми покривджені. Вони всю землю собі загарибали. Настає час її від них забрати і віддати тим, хто сам на тій землі трудиться. Оце так вам каже Максим Степаненко, якого в Болотянному дражнять свинопасом, а Соловйовський пан назвав раком!

Максим замовк. За хвилину він уже щось інше думав, бо засміявся і сказав:

— Оце так говорить дурний Максим наче до людей, а справді ні до кого, в порожнечу, хіба до волів. Говорить так, бо на самоті коло волів уже в голові замакітрилося.

Максим по владці перейшов річку і помандрував над плавнями та затоками шукати якоїсь пригоди, розваги. З-за очерету до його вух долетів якийсь хлюпін.

— Чи не вовки чого доброго? А може лисиця рибу ловить? — Прислухався. Хлюпощить далі. Хтось закашляв, а за тим і чхнув. — То там є якась людина, а не вовк.

Максим зайшов за очерет, обминаючи багнища. Ось і людина показалася. На березі сидів якийсь дідок. Сутула його постать

низько схилилася, а старечі руки щось перебирали. На голові мав старенького солом'яного бриля. Його обличчя не можна було добре бачити, лише сива закудовчена борідка зраджувала його роки. На ньому була біла сорочка домашнього полотна і такі ж штани, тільки помальовані на тутешній взірєць. Максим підійшов ближче. Дідок сидів на горбочку коло затоки й перебирав руками якесь плетиво.

— Добридень вам діду!

— А-а, здоров був, хлопче!

— Можна коло вас присісти?

— Чом ні? Сідай! А це не ти була витрушуєш рибу та рвеш мені тенета? Гляди мені, як я тебе спіймаю, то я тебе, сучого си-на!.. — і він схопив рукою кийка.

— Почекайте, діду, битися, бо... Я навіть не знаю, що то во-но таке тенета.

— Придурюєшся, що не знаєш! Ось я тримаю в руках. Бач, як пошматовано! Це ж ти сюди ходиш і рибу витрушуєш так, що аж тенета мені порвав?

— Ні, діду, я оце вперше сюди прийшов і вперше чую, що оце плетиво, яке ви тримаєте в руках, звється тенетами. По-нашому — це ятір.

— По якому — по-вашому? Звідки ти тут узявся?

— Аж з Болотяного приїхав.

— З болота?!.. Хай Бог милує!.. — і дідок перехристився.

— Ха-ха-ха!.. Ви думаєте, діду, що я з болота виліз? Ха-ха-ха!..

— А хто тебе знає... Он у Бурлуку люди вже давно поде-йкують, що на Соловйовському об'явився чорт з сопількою. Як не в одному, то в другому місці все виграє... Кажуть отією сопільчаною грою викликає продану паном душу до себе. Я й сьогодні чув, як десь не то в багні, не то в очереті вигравав. Але той чортяка на своїй дудці часом такої затягне, що аж за серце хапає. То, мабуть, принаджує до себе панову душу...

На якусь хвилину запанувала тиша. Дід рибалка заглибився у свої тенета й живо перебирав руками та зв'язував ті місця, де було попороривано. Максим непомітно витяг із-за пазухи свого струмента, подув у нього і затремтіла в повітрі мелодія:

„Та нема гірш нікому —

Як бурлаці молодому, гей, гей!..”

— Свят, свят!.. — зашептав дідок, схопившись на свої коротенькі ноги.

— Ха-ха-ха!.. — сміявся Максим.

— То ти... хай Бог милує... якраз і є отой...?!

— Авжеж!.. От слухайте далі:

„Заросився, забродився,

Гей, гей!.. Де ж, бурлаче, волочився!?”

Дідок відступив декілька кроків, щось дістав із кишені й почав м'яти в лівій жмені пальцями правиці. А Максим виводив далі і закінчив піснею:

„Яром, яром за товаром,

Лугом за волами.

Гей, гей! лугом за волами!”

— Ага, — почав дідок — то ото ти, сину, пасеш панських волів?

— Та я ж.

— Ну, то так би й казав, а то верзеш, що з болота виліз.

— Не з болота, діду. Я приїхав з нашими людьми з Болотяного. Так зветься наше село. От так, як оце у вас Бурлук, тільки куди більше.

Дідусь м'яв, м'яв тютюн у жмені, а потім почав пхати його до рота.

— Що це ви, діду, тютюн їсте?

— Як бачиш, хлопче!

— Не курите, як інші, й не нюхаєте, а прямо їсте?!

— Та що з того куріння чи нюхання? От як чоловік наб'є табаки до рота, висмокче, висмокче її і виплює, то й має справжній пожиток.

— Перший раз таке бачу!

— Та ти, хлопче, багато дечого ще не бачив. Ось я припну тенета, підемо до мого куреня. Я зварю юшку із тієї риби, що хтось не встиг витрусити з тенет. Сядемо коло казанка, і я розкажу тобі, як воно колись тут було, а ти заграєш на сопілці.

— А не боїтесь, діду? Ха-ха-ха!..

— Та чого ж боятися, коли ти он на грудях і хрестика носиш.

— А ви помітили?

— Придививсь — тому й не відхрещуюсь від тебе. І чого тільки ті люди не видумують. Звичайного панського пастуха можуть таким чортом зробити, що й ну!..

— Ха-ха-ха!.. — знову засміявся Максим.

ХІХ

Спорожніло Плоске. Не лунав уже в ньому гуртовий спів болотянців. Довго вони шушукалися, потайки радились, аж поки зрештою набрались відваги і одного дня пішли до пана просити звільнення.

Пан Федір Максимович, що в Злинці наймав їх у строк, з прихованою приємністю вислухав прохання болотянців. На його поморщеному голому обличчі показалася вдоволена посмішка. Звільнення строковиків саме тепер було для нього дуже вигідним, бо найпекучішу пору року вони вже відробили, найголовніші роботи було закінчено. Тепер строковики не дуже то були йому й потрібні — зараз він може обійтися й поденниками. Звільняючи болотянців достроково на їхнє ж прохання, за недороблені дні він їм не заплатить.

— Так хочете їхати додому? — досить лагідно запитав Федір Максимович.

— Дуже хочемо, пане! І коли буде ваша ласка, то відпустіть нас.

— Щож, силувано милим не будеш. Коли гордуєте моєю доброю платнею, моїм хлібом і сіллям, добром і теплом, то й з Богом!

— Дуже вам дякуємо, пане!

— Завтра раненько приходьте до контори і дістанете повний „расчет . . .”

Максим до останньої хвилини вагався — їхати чи не їхати, кидати чи не кидати. Підрахував, що він дістане при тому „расчете”. П'ять карбованців він вибрав, треба буде ще щось на дорогу витратити. Виходило, що додому не принесеш і стільки, як хлоп'ям приносив від Калюжного.

— Ні, не поїду! Дотягну таки до Пущення! — остаточно рішив Максим. Та й жаль було тепер свою „посаду” кидати. Пасти телята — не така вже важка праця. Призначено його було до них після того, як хлопчина, що ціле літо пас телят, добув свого строку і подався додому.

— І ми тобі, Максиме, не радимо кидати, — говорили земляки. Роботу дістав легку, а молока дудли собі, скільки влізе.

І справді, на молоко тепер Максим не голодував. Щоразу, коли доїли корів, він або щось допомагав дояркам, або просто коло них вертівся. Доярки давали йому молока стільки, що хоч купайся в ньому. Від якогось часу Максим спав уже в коровнику. Тож ко-

ли б навіть він і не діставав молока від доярок, тепер без будьяких перешкод міг і сам його надіти, а то й просто від корів насосатись досхочу.

З болотянців тут залишився отой Давид, що літо проспівав при череді, яку пас поблизу ставу, що в ньому Максим мало не втопився. Залишилась і Давидова наречена — Максимова родичка Харита. Восени її забрали „на гору“, як тут говорилося, до панських палат, на працю при панській кухні. Отож вона тепер не тільки своєму Давидові, а й Максимові все виносила якись панські ласощі, а часом навіть і грудку добре зцукрованого меду. Правда, після одного неприсмного випадку Максима не дуже то тягло до меду.

На майдані у Плоскому стояла довжелезна будова. Зовні вона була подібна до земляного валу з якимись душничками зверху. В дійсності ж то був мурований льох-темник, півкруглий верх якого для більшого утеплення був грубенько накритий землею. Коли до нього восени звозили вулики, Максим ненароком туди заглянув. Хоч воно там і темнувало було, але Максим угледів і догадався чим тут можна поживитися. Він побачив, що в одній половині стояли вулики, а в другій, на дощаній підлозі, стояли великі липівки з медом, що його бджоли наносили за одно, а може й декілька літ. Максимові пощастило одну липівку відкрити й запустити до неї руку!.. Невідомо, чи тоді вже в усіх липівках мед зцукрився, чи тільки в тій, куди попала Максимова рука. Висмикнув він руку з липівки з великою грудкою меду. В руці під свитиною виніс він її надвір. Мед скоро почав крізь пальці протікати. Посудини Максим не мав, а тому й не міг донести меду, щоб почастувати Гната.

— Іж, Максиме, скоріше, — шептав він сам собі. — Іж, поки крізь пальці не витік увесь мед...

Такої кількості меду Максимові ще зроду не доводилося з'їсти нараз. Тільки аж потім пригадав, що мед солодкою рососою на животі виступить, коли нараз його багато з'їсти. До півночі він тримав руку на животі та все пробував, чи не прилипає... Перед світанком Максим переконався в іншому, хапаючись обома руками за живіт і не знаючи, де подітися від болів, що скорчували його в три погибелі!.. Отак Максим і збив собі оскому до меду.

За ціле літо Максим ледве спромігся написати додому одного листа, а з дому дістав аж два. Останнього Іван писав від себе і від матері вже після того, як строковики повернулися до Болотного. Мати прираджувала кидати той строк і приїздити додо-

му. Були в Івановому листі й такі слова: „У нас цього року хоч і слабенький урожай, але на зиму, може, вистачить хліба, коли їстимемо на день тільки двічі. Приїзди, Максиме, — не пропадемо. Ага!... Із семінарії прислали сторожа, щоб запитав, коли ти повернешся. Управитель дуже турбується за тобою. Нікому, каже, в дудку дуги, чи по їхньому до кларнету. Сторож казав, що не одного учня випробували — не виходить діло. Тільки в тебе, мовляв, у середині на цю справу вистачає духу. А воно, звісно, ціла музика без кларнету нічого не варта. То кидай працю, бо до Пущення ще далеко, і приїзди. Після того, як усі втекли від Соловйова і повернулися додому, у Болотяному багато говорять про те, яка то каторжна праця була вам у Плоскому. Наші мати плачуть і дуже за тобою побиваються. Я все їх потішаю. Кажу їм, що ти хлопець мудрий і до Пущення коло панських телят дідько тебе не візьме, а вони таки свої. Пиши та й пиши, щоб приїздив. Так оце я тобі й пишу. Ага, ще одно мало не забув. Ота Півнівська Тетяна все запитує, коли ти приїдеш, щоб поміг їй задачі з Малініна і Буреніна рішати. На цьому й кінчаю. Іще на прощання кланяємось тобі всі від ясного сонця до сирієї землі. По цім і будь здоров. Приїзди. Не забувай. Листа цього писав твій рідний брат Іван Петрович Степаненко.”

Із цілого листа на Максима, мабуть, найбільше вражіння зробила згадка про Півнівну, бо він, наче у відповідь, найперше сказав сам до себе:

— Дурний Іван!... Потрібно ото йому було згадувати про Півнівну, — і аж почервонів не то з гніву, не то від сорому, а може і приємности. Та як би воно там не було, але після цього листа почала налягати на Максима туга, непереможне бажання скоріше повернутися додому, до свого рідного Болотяного. Отак, бродячи в мокру осінню погоду за телятами, сам добре не усвідомлював, що його тепер найбільше тягне до Болотяного? Чи наука, спів і гра на кларнеті, а може гітара, а може... Він купив гітару, а тому й поїхав босий у світ. А може — може він найбільше скучає за отією Тетяною, може то вона через цілий простір тягне його своїми дівочими чарами, а Максим ніяк до цього не хоче признатися? А яке ж то щастя разом заглядати до Малініна і Буреніна. Вона так близьенько-близенько, навіть відчувається її теплий подих. Зблизька видно, як на грудях віддувається блюзочка... Тетяна рожева, а як гляне на Максима, то щічки жаром запаленіють... Додому, додому!...

Звичайно, у нього у Плоскому вже стільки накопичилося всяких невідгод, що треба б з ними покінчити. Знову повстає чоботи-на справа. Москаль запевняв Максима, коли умовляв купити чоботи, що він паперу й лубка в чоботи не вставляє, як то роблять жида. Чоботи у Максима дуже скоро розлізлись, особливо закаблуки. Тож тяжко й сказати, хто більший брехун — нехрист жид чи православний москаль? Коли закаблуки осіли, а потім стали відпадати, то показалося, що вони були повимощувані шкуринкою з житнього хліба. Це вже таке шахрайство, якого хіба сам сатана міг навчити шевця москаля. І от тепер, коли настала осін-на сльота, холода, Максим знову мало не босий. А це значило — вибирай знову зароблені гроші й купи нові чоботи то може до Пущення доходиш. Та хіба ж тільки це. На його плечах залишала-ся та сама потерта свитина та дві сорочки. Правда, Максим тепер носив на голові мішок. Він затяг один ріг до другого, зробивши у той спосіб каптурець чи відлогу, і надівав на голову, свитину підперізував мотузком і гайда в негоду за телятами.

Найгірше було Максимові, як його обкидало якимись болячками. Він думав, та так і куховарка із чорної кухні, де Максим тепер знайшов притулок, казала, що те лихо він дістав у лазні.

Ноги йому обсипало дрібними чиряками, а на в'язах причепи-лася здорова болячка. Максимові так стало погано, що хоч гинь, гинь на роботі, або слізко проси пана, щоб дав „расчет“, і пус-кайсь у далеку дорогу додому. Вже й голова почала боліти, ро-билося то гаряче, то знову так зимно, що ніяк не можна було зу-би зціпити, щоб вони не цокотіли, не вибивали: та-та-та . . .

Раз Максим спізнився рано вигнати телята на пашу — кри-чав на нього рудий прикажчик, другий раз спізнився — вскочив до кухні сам управитель, „славний“ тезко Максим Іванович.

— Ти чого, сучий сину, тримаєш цілими днями понад двіс-ті телят у камішнику?

— Я ось, господине управителю, Максиме Івановичу, хворий і чоботи порвалися.

— Хворий?! Ось я тебе вилікую, — при цьому він вимаху-вав канчуком. — Не хочеш телят пасти, так гайда під „расчет“! . .

— То я й піду до пана.

— Увечері підеш до пана, а зараз випускай телят на пашу! Нехай не режуть на ціле Плоске!

Максим ледве доплентався до „камішника“, випустив телят

погнав на луг. А в'їдливий осінній дрібний дощик безнастанно сів. Максим примостився під терновим кущем. Тепер його не цікавили ті ласощі, що чорніли на колючому деревці — добре дозрілі, після осінніх морозів налиті смаком тернові ягоди, що чорніли на колючому деревці, не приваблювали Максима. Його нічого не цікавило. Він сьогодні потребував спокою. Деякою мірою він мав його на пастівнику. Телята — худоба покїрна. Вони добре відчували свій час — опівдні самі бігли до „камишника“, бо їй вони потребували затишку і знали, де його шукати.

— По обіді я вже не в силі випускати телят на пашу. Нехай управитель робить зі мною, що хоче, — казав Максим куховарці. Він відмовився від обіду й ліг на полу на потерту соломі, а в голову підмостив торбу, що ще приніс був із дому.

Прикажчик знайшов, бо такі мусів знайти, заступника до телят. На цього пів дня стала якась дівчина.

— А ти довго не валяйся тут і підеш „на гору“, — сказав прикажчик. — Будеш говорити з самим паном Федором Максимовичем. Як він по обіді відпочине, то зразу й прийме тебе. Бач, чого ти вдостоївся.

— Дуже вам дякую за цю ласку, — відповів Максим і почав обмірковувати, якби найкраще панові все сказати. — Проситиму, щоб „росчитав“, і попробую дуже просити, щоб заплатив за цілий строк. Попробую плакати... На Спаса плач поміг — прикажчик пустив на базар. А пан може ще й добріший за нього. То нічого, що він продав чортам душу, а серце, гляди, може й добре має.

Коли Максим уже був у коридорі під панськими дверима, то так жижки трусилися, що він ледве тримався на ногах. У голові все переплуталося, а оті добрі думки, що він був так гарно собі повкладав, деś вилетіли з голови, наче роздратовані оси з дупла. Він усе забув, що думав. От тепер і роби, що хочеш! Тікати назад до кухні, а звідти до телят?.. Ні, не годиться, бо так можна й пропасти.

Максим зустрівся сам-на-сам, віч-на-віч з паном! Приймав його пан в кімнаті, в якій недавно пофарбовано підлогу, а стіни побілено. З меблів — тільки стіл, за яким у кріслі сидів пан, та два стільці під стіною. Коли Максим глянув на пана, то так себе почував, наче йому хтось сипнув добру жменю свіженької комашні за комір, а вона раптом полізла по всьому тілі. Та воно й зрозуміло.

міло — Максим оце вперше у своєму житті так зблизька бачить пана та ще й сам-на-сам. Йому раптом зробилося так страшно, що він мало не почав читати: „Нехай розлетяться всі вороги його...“ Це ж не жарти — перед Максимом був сам багатир Соловйов, той самісенський, що так вдало продав чортам душу за мішок золота, за яку янгол може не дав би й поломаної копійки... Він такий старий, а порості на обличчі ніякої — звісно, валахскопець. Зморщивсь, невідомо від якого клопоту, може від тієї торгівлі з чортами, чи від того, що вже не дасть ради великому маєткові, що має, а внутрішній гін, якась нечиста сила безперестанку нашіптє йому наживати більше, скуповувати землю, гарбати до своїх скопецьких рук, щоб іншому не дісталося, щоб на тій землі тільки він володів і діставав чистий зиск з надмірної праці своїх наймитів. Йому було все мало й мало!..

Пан не зразу глянув на Максима. Згодом він підвів голову і подивився якимись павучиними очима на Максима. Поволі зміряв Максима з ніг до голови, а очі блиснули, мов у сатани, а рідкувата сива чуприна настобурчилась на голові, наче щетина.

— Чи не має він часом ріжок?! — мимоволі думав Максим.

— Так що скажеш, хлопче? — звернувся він до Максима лагідненько.

— Та я... — почав мимрити Максим, переступаючи з ноги на ногу, пробуючи змочити пересохлі губи, але слина десь зникла з уст.

— Чув, що не хочеш телят пасти? — вже підвищеним голосом запитав пан.

— Ні, я хочу пасти, ваше панське величство, тільки... — та й замовк.

— Тільки що?

— Тільки я хворий.

— Ага, хворий.

— Так. Я оце й прийшов до вас, пане, просити, щоб ви пустили мене додому.

— Ні, почекай! Дослужиш свого строку та й підеш собі додому. А на яке лихо ти хворієш?

— В мене ось тут... — він показав на шию, що була закутана якоюсь брудною ганчіркою, — і на ногах, — і намірився роззутись.

— Не показуй. Не потрібно. Я пошлю тебе до лікаря.

— Краще пошліть додому.

— Може тобі тільки здається, що ти хворий, бо слабенько одягнений. Візьми собі отой „зипун“, що лежить у куті.

Максим побачив, що в куті позад нього лежала гарно зложена свитина. Він узяв її.

— Ану, надінь!

Максим надів і побачив, що це свитка злинського покрою, без коміра, без запинок. Поли купи тримаються тільки тоді, коли людина підперезається. По-злинському ця одежа називається „зупин“ або „єрмак“.

— О, наче на тебе пошито! Тепер тобі буде тепліше. Носи! Коли дослужиш строку, то цього „зипуна“ повернеш мені. Іди собі тепер до телят!

— От тобі й маєш! Значить, це вже не той пан, що з сироти латану свитину здирає, а той, що в добру свитину сироту вдягає!..

Максим був так заскочений цією добротою, що не міг більше сказати панові ні одного слова.

„Зипун“ справді давав Максимові захист від вітру, а вночі на всю свою витяжку він мав чим прикритися. Однак болячки від того не зм'якли і не зменшилися. На в'язах носив уже таку гуназду, що й голови повернути не міг, а коло головної гулі навискакувала ціла низка дрібних голівок. Замість обіцяного паном лікаря, подивилася на Максимові болячки куховарка та й вигукнула:

— Та ти, хлопче, маєш на шії ціле собаче вим'я!

— Як це?!

— Та отак — маєш стільки болячок на карку, як сука цицьок на животі!

— Це дуже погано?

— Потерпиш, поки вигояться. Може й півроку триватиме. Одні голівки зникнуть, то нові набіжать. І поки з найбільшої болячки не витягнеться стрижня, то не загоїться. Щоб скоріше зійшли болячки, треба б висівкові припарки прикладати.

— Ні, нічого не хочу! Знову піду до пана, буду доти просити, поки таки не звільнить.

— Ото наймудріше, хлопче, зробиш. Тільки дома й виликуєшся, а тут що?..

Другого дня після цієї розмови Максим знову став перед павучиними очима пана. На цей раз пан уже не здавався йому страшним. Коли Максим був перший раз у пана, той скопець так його заскочив отим „зипуном“, що він не встиг і заплакати.

— Проситиму і плакатиму так довго, аж поки пан не погодиться дати „росчет” — шептав собі Максим. — Прикинувся ще хворішим, як справді є. Максим на цей раз зробив так, як підготувався. І це допомогло.

— Приходь завтра і дістанеш „расчет” — сказав пан після того, як Максимів плач дошкулив його.

Другого дня Максим з'явився перед паном із „зипуном” під пахвою. Рішив ще одного добитися тими ж сльозами від пана:

— Ваше величество, пане!

— Що ти хочеш?

— Дуже вас прохаю, заплатіть мені повністю за цілий строк.

— Як?!

— До Пущення. До нього залишилось може з місяць.

— Ого, чого ти захотів! Не можу!..

— То добавте до того, що ви даєте, ще хоч п'ять карбованців. Ви ж, пане, Федоре Максимовичу, такі багаті, а я такий бідний. І що то вам, пане, прикинути мені п'ять карбованців. Для вас то нічого не стоїть, а для мене нові чоботи, бож ці цілком розлізлися на роботі у вас. Прибавте, подаруйте, пане, мені тих п'ять карбованців.

— Ні, не можу! Іди вже собі.

— То прибавте хоч три!..

— Не можу!

— Хоч два!..

— Не дам!

— То хоч п'ятдесят копійок на харчі на дорогу.

— Немає! Можу для тебе, хлопче, ще тільки одно зробити. Завтра виїде гарба з економії до Харкова. Скажу, щоб і тебе туди завезли, а там уже поїдеш собі чавункою.

— То дякую вам, пане, за цю ласку.

— Іди собі з Богом та готуйся до від'їзду. Ага, давай сюди „зипунец”! — Пан підійшов, взяв його з-під Максимової пахви і положив на те саме місце, де він перед тим лежав.

Максимові хитрики не вдалися. Він рішив, що піде до пана з „зипуном”. Коли пан не скаже віддавати, то він тим самим дарує його Максимові. Пан показався таким „ласкавим”, що відібрав. Максим тільки зітхнув і подумав собі:

— Дурний я та й годі. Не треба було з ним приходити. Може пан і забув, що „зипуна” мені позичив. У дорозі пригодився б. Не навчився я шахрувати і мабуть ніколи й не навчуся...

Під час подорожі Максим вигрівався — зарився в сіно, яким була навантажена гарба. Під сіном же були різні смачні продукти, які везли родині Терентія Максимовича, що в навчальний період мешкала в Харкові у власному будинкові. Підночували й відпочивали аж до післяобідньої пори в селі Салтові. Була неділя, коли переїздили через це довге та широке село. Не в одному дворі Максимові довелося бачити, як справлялося весілля. Парубки й дівчата витанцьовували, майже всі лускали насіння і плювали, коли не на цілий світ, то на рідну землю. Лунав і спів. Весело їм було.

Особовий потяг нісся на Полтаву. Максим умудрився в ньому їхати без квитка — „напівзайцем”. Замість карбованця і двадцяти копійок, як коштував квиток від Харкова до Полтави, кондуктор узяв з Максима тільки шістдесят копійок. Максим дивився у вікно. В голові спочатку брєніли слова московської пісні:

„Товаріщ, товарищ,
Пора нам дамой
Уж снежки белеют
Синеют моря...”,

яку скоро замінила своя:

„Додому, додому.
Бо я маю домку
Гей, бо я маю домку,
Бо я маю мамку,
Бо я маю мамку
.
.
.
.
.
.
Додому, додому,
Бо вже час надходить.”

Максим дістав із торби сопілку і намірився заграти, але засомнівся: „Чого доброго люди подумають, що це я граю для жєбри”, — промайнуло в його голові. Він став навшпиньки і викинув свій струмент через відхилене вгорі вікно. За літо сопілка своє відслужила. Потяг їхав просто до Знам'янки, а потім кудись там, у непотрібний Максимові бік, звертав. До вечора Максим добре роздивився у вагоні і зрозумів, що далі він може їхати „повноправним зайцем”. Треба тільки залізти під лави так, щоб кондуктор не бачив, а якщо й запитає:

— Ти хто такий ?

— Заєць, — скажу.

— А чого ти тут заліз ?

— Заховався від собак !

Таку „заячу розмову” з кондуктором, ніби як жарт, у Болотянину він не раз чув.

В Полтаві кондуктори змінилися. Поки одні відійшли, а другі прийшли — Максим устиг перевернутись у „повноправного зайця”, шмигнувши під лаву. Тут показалося досить брудно, а до того ще й протягало. Максимові довелося перевіряти почуття та всі незручності таких „пасажирів”, яким оце й він став. Тепер він почав переконуватися, що хтось таким подорожникам дав дуже вдалу назву — „зайці”. „Пасажир” під лавою, в темряві, скорчившись у три погібелі, справді відчуває себе зайцем. Він боїться, щоб його не викрили й не випужали, а від того робиться таким боязким, як засць, а від невиклад під лавою починає зайцем трястися. Але все можна витримати, натягнувши на себе заячу шкуру, аби тільки не платити. Кажуть, що найвигідніше „зайцювати” восени, коли день короткий, а ніч довга. Цю вигоду Максимові й пощастило пізнати на ділі. Від Полтави до Знам'янки подорожувалося чи „зайцювалося” добре — кондуктори не випужали його. Це Максима підбадьорило. На Знам'янці сталася й вигода — йому не треба було чекати на потяг, що їхав у тому напрямку, куди й йому треба було. Максим перебіг від потяга до потяга, вскочив у вагон, шмигнув під лаву і продовжував „зайцювати”. Потяг несеться. Світло в вагонах слабеньке. Люди дрімають. Проходять кондуктори, перевіряють квитки і ні одному досі не прийшло на думку присвітити ліхтарем і заглянути під лави. Була тільки одна незручність — не завжди щастило Максимові чути, які саме станції він проїздить. Іде собі та й їде. Коли ось одному кондукторові забажалося, мабуть наштотхнула його нечиста сила, присвітити під лави. Сипнувся жмут світла й на те місце, де лежав Максим.

— Ану, вилазь, зайчику! — гукнув він.

Максим зразу відчув, що становище потягового зайця може бути куди гірше за степового. Там, коли хорти й винюхають зайця, він має можливість утікати, бо коли хорти не насядуть зразу, або ловець не торохне з дробівки, то довгі задні ноги допоможуть йому втекти. А от потяговий „засць”, наш бідний Максим, зразу попався кондукторові до рук — і ні сюди, ні туди. Максим тільки трясеться й починає плакати.

— Ану, ходи зі мною ти, „зайчику“, — каже кондуктор. Привів до глухого та темного кутка в коридорі і — Гроші маєш?

— Не маю.

— Так що — босяк?

— Ні, не цілком, ваше благородіє, маю ще на ногах шкрабанці...

— Не про це питаю — босяком може бути і навіть добре взутий. Ти скажи мені, чи ти волоцюга, босяк, чи що?

— Ні, я тільки собі бідний хлопець.

— Так якого ти дідька їдиш машиною, коли бідний? Кажі, маєш якісь гроші, можеш мені заплатити?

— Не можу ваше...

— Так ось я тобі плачу!.. Оце тобі раз, оце тобі два!.. — б'ючи по обличчю, приговорював кондуктор.

— Рят...

— Мовчи! — згрібши рукою Максимового рота, вигукнув кондуктор — Я тебе навчу, як зайцем їздити в государственній машині!

Наставивши Максимові великих синіх „ліхтарів“ по-під очима, кондуктор велів:

— На оцьому місці, босяцька твоя мордо, і стій. Коли потяг стане, я підберу тебе і віддам жандармам. Нехай вони докладно перевірять, що ти за один.

Максим плакав та просився. Для нього чомусь страшною була одна назва — жандарм. Він уже мацав рукою за свій бідний поклад, так гірко за літо придбаний: намірявся дати кондукторові стільки, скільки схоче, аби тільки не передавав його в жандармські руки. Та поки він рішився, блиснули світла від багатьох ліхтарів, і потяг зупинився.

Кондуктор випхав Максима з вагона, дав ззаду стусана й промовив:

— Іди собі геть, бісів босяче, та більше мені в руки не попадайся.

— Ой, дуже вам дякую, господине кондукторе!.. Більше не попадуся. Тепер добре знаю, що воно значить їздити в государственній машині зайцем, — мимрив Максим крізь плач.

Зразу він не розібрав, куди приїхав, на яку станцію, бо попідбивані очі так залило, наче його бджоли покусали. Коли ж Максим довідався, на якій станції він опинився, то відчув щиру вдячність кондукторові, що він, набивши, викинув його з потяга. Він

уже проїхав свою станцію. І коли б не кондуктор — він може б аж до ранку „зайцював” і заїхав би не знати й куди.

На Максимове щастя з цієї станції відїздив потяг з москалями, що відправлялись на Далекий Схід японців шапками закидати . . . Вони дали йому притулок в одному вагоні.

За якусь годину Максим уже мандрував пішки до Болотяного. На його щастя все ще продовжувалася осіння ніч, і ніхто не бачив, що він несе з строку додому. Всім би в очі кидались ті „ліхтарі”, що кондуктор так щиро понаставляв Максимові. Він ішов степом і підводив підрахунки здобутків за літо. З дому поїхав тільки з одним дражнючим прізвищем — с в и н о п а с т а й т е в ж е забувалося. В Плоскому пан назвав його р а к л о м, а під кінець подорожі кондуктор приліпив йому б о с я к а. На шиї Максим ніс „собаче вим'я”, на ногах якісь болячки без голівок, але в пазусі, в кашучку, що висів на шиї на шнурочку нижче „вим'я”, ніс трохи грошей. Оце і все, що Максим вільно й не вільно придбав за літо.

Кінець другого тому.

